LECTORI SALUTEM!

Ugyanezzel az üdvözléssel kezdődött – Kreutzer Andrea tollából – 1987 őszén a *Sic Itur ad Astra*, a fiatal történészek folyóiratának első száma. Akkor néhány történelem szakos egyetemi hallgató elhatározta, hogy létrehozza ezt a lapot, anélkül, hogy akár anyagi háttérrel, akár az akkor még szükséges hivatalos, politikai engedélyekkel rendelkeztek volna.

Azóta, túljutva a kezdeti nehézségeken, folyamatosan megjelent a lap egészen az 1997. év végéig. A szerkesztők mindig az egyetem hallgatói közül kerültek ki; sem ők, sem a lap szerzői nem kaptak semminemű juttatást munkájukért. Ennek ellenére a Sic itur... létezett és működött. Az 1997 és 1999 közötti szünet – reményeink szerint – csak átmeneti volt, s mostantól fogva az évi négy szám több-kevesebb rendszerességgel ismét jelentkezik.

Az időközben megalapított Sic Itur ad Astra Egyesületet az egykori szerkesztőbizottsági tagok hozták létre. Az újjáalakult szerkesztőség célja az, hogy továbbra is publikálási lehetőséget biztosítson a graduális és posztgraduális képzésben résztvevő hallgatók, illetve a fiatal kutatók számára.

„*Terveink szerint* – ismét Kreutzer Andrea szavait idézve – *a lap a következőket tartalmazza majd: hosszabb-rövidebb tanulmányok, dolgozatok, forrásközlés, szakkritika, időről-időre beszámolók, tudósítások, közlemények, a lehető legtágabban értelmezett történettudomány bármely területéről. Az, hogy mely 'rovatok' szerepelnek egy-egy számban, az a kéziratoktól függ – tehát változik*". A jelenlegi szerkesztőknek sem áll szándékukban, hogy a hagyományoktól eltérjenek. A fenti tárgykörökhöz tartozó színvonalas munkákat az ország minden felsőoktatási intézményéből szívesen látjuk. Szerzőinknek elsősorban továbbra is azokat a jobbára történelem szakos egyetemi hallgatókat tekintjük, akik történésznek, kutatónak készülnek, illetve a posztgraduális képzésben résztvevőket. Reményeink szerint a szakmai színvonalat az fogja jelezni, ha az itt megjelent írások – amint azt már Szilágyi Márton, egykori szerkesztő a Történelmi Szemlében (1996/2–3. 321–330.) közzétett írásában megfogalmazta –, „*beépülnek majd a szaktanulmányok és -monográfiák hivatkozásaiba, a bibliográfiákba, illetve ha szerzőink későbbi pályája igazolni fogja az első publikáció közzétételének jogosságát.*"

Kérjük, hogy a lapban publikálni szándékozók munkáikat egy rövid tanári ajánlással együtt juttassák el az ELTE BTK Egyetemes Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék Titkárságára (1364 Budapest V., Pesti Barnabás utca 1. II. em. 2/A vagy Postafiók: 107.).

A szerkesztőbizottság

Lepravizit ábrázolása egy XVI. századi fametszeten *(Forrás:* Jürgen Belker: *Aussätzige,* 208.)

Klement Judit

Egy betegség hétköznapjai a középkorban[1]

Minden társadalomban léteznek ún. marginális csoportok. Tagjaik a szó valódi értelmében soha nem alkotnak koherens, mi-tudattal bíró csoportot; a társadalom többi, sőt többségi részének kollektív elutasítása teszi őket csoporttá. (Az elutasítás komplex fogalom, az élet valamennyi területén érezteti hatását: a köszönés nem fogadásától, a társasági érintkezés elutasításán át, a házassági kapcsolat lehetetlennek értékeléséig sok minden beletartozik.) Valójában több szubkultúra az, amelyből a társadalom egy nagy halmazt kreál az érintkezések során. Másságuk szolgál alapul az átlagostól való megkülönböztetésükre. A középkori európai társadalom marginális csoportjai is ilyenek voltak. A feléjük irányuló elutasítás jelentette a „közösségüket".

Bizonyos foglalkozásokat a kor embere becstelennek, tisztátalannak tartott, s ezért elutasította annak végzőjét, sőt egész családját is. Ilyen foglalkozásnak számított: a hóhér, sintér, sírásó, mészáros, fürdőmester, szajha, zenész, akrobata, bolond, színész, pásztor munkája. Idegen kultúrájuk miatt a vallási másság képviselői is hasonló elutasításban részesültek. Félelmet, s így elutasítást váltott ki az utazó idegen alakja: lovag, kézműves, szerzetes. A szociális biztonság igénye megkövetelte, hogy ismerjék egymást az emberek, a természetes állapotot az elődök nyomdokain, „örökségében" élő birtokos képviselte. Ugyanakkor Krisztus mint vándor és zarándok, aki úton van saját égi otthona felé, az idegennel szembeni jóhiszeműséget, vendégszeretetet implikálja, hiszen a legendákban is számtalanszor Krisztus jelenik meg a segítséget kérő idegen alakjában. Mindez problémássá tette az „idegenek" megítélését, ambivalenciát szült. Hasonló a helyzet a betegekkel is. A betegség gyakran munkaképtelenséget, ezáltal pauperizálódást eredményezett, koldulásra kényszerítette áldozatát, aki egyben ki is szorult addigi közösségéből. A koldus alakja általában a rablás, csalás fogalmával járt együtt. A betegség okozta testi elváltozásokat gyakran tulajdonították belső, lelki, életvitelbeli okoknak, és fordítva is igaz: külső rútságból belső tulajdonságokat vezettek le. Krisztus élete és tanítása itt is az ellenkezőjét sugallja: segítséget, ápolást, törődést.

Közelebbről szemügyre véve, a szubkultúrák többségére igaz ez az ambivalencia, melynek gyökere tudatlanság, az ismeretlentől való félelem volt.

A megítélés dichotómiájának bemutatása a célja a következő dolgozatnak. A vizsgálat fókuszában a betegek egy szubkultúrája, a leprások világa áll. A leprásokra a társadalom egy sajátos rendet kényszerített, s még ha el is fogadták azt, akkor is a társadalom számkivetettjei maradtak, az egészségesek szemében „élő halottak".

[1] A dolgozat az 1996/97. évi OTDK-versenyre készült, témavezetője Nagy Balázs adjunktus volt.

Már az ókorban ismert betegségről van szó: az Ótestamentum foglalkozik a lepra szimptómáinak számbavételével: „Ha valamely ember testének bőrén daganat vagy tarjagosság vagy fehér folt támad, és az ő testének bőrén poklos fakadékká lehet: vigyék el az ilyet Áronhoz, a paphoz vagy egyvalamelyikhez az ő papfiai közül. / És nézze meg a pap azt a test bőrén lévő fakadékot. Ha a szőr a fakadékban fehérré változott, és ha a fakadéknak felülete mélyebben van az ő testének bőrénél: akkor poklos fakadék az. Mihelyt látja ezt a pap, tisztátalannak ítélje azt." (3Móz 13.2-3)[2] A leprás társadalmi helyzetéről csak ennyit mond: „Mindaddig tisztátalan legyen, amíg rajta van a fakadék, tisztátalan az; csak ő maga lakjék, a táboron kívül legyen az ő lakása." (3Móz 13.46) A zsidóknál a leprásnak magára *tamen* (tisztátalan) felkiáltással kellett felhívnia a figyelmet, ha vele szembe egészséges közeledett. Hasonló módon a muzulmánoknál *la misas* (ne érints!)-et kellett kiáltania. Nagy valószínűséggel Hammurapi törvénykönyve 148—149. pontjában említett *la'bum*-láz is leprára utal: „Ha egy *awelum* feleséget vévén, ezt *la'bum*-láz fogta el, s az (*awelum*) másik nő vételére határozta magát: elveheti, de feleségét, akit a *la'bum*-láz fogott el, nem bocsáthatja el; egy (részére) épített házban lakván, amíg csak él, (férje) tartsa őt meg. / Ha ez a nő nem egyezik bele, hogy férje házában lakjék: házassági ajándékát, amelyet atyja házából hozott, (a férj) teljes egészében térítse vissza, mire eltávozhatik."[3] Kétségtelenül gyógyíthatatlan és halálos betegség lehetett a *la'bum*-láz, s mivel a férfi új feleséget választhatott, feltehetően a kór megrútíthatta áldozatát, veszélyeztethette egészséges utódok világra hozását, s ez mind igaz a leprára is.[4] Fentiek vázolják azokat a problémákat, amelyek a lepra-kérdés talpköveit képezik a középkorban is: leprásként való létezés, a leprás egészségesektől való elkülönítése, a leprás és a házasság.

I. Lepra – a kívülálló szemével

A lepra európai története három szakaszra bontható: a betegség terjedt a 9. századig, a 12-14. században regisztrálták a legtöbb beteget, majd a 14. századtól számuk folyamatosan csökkent. A lepra megnevezésére használt fogalmak sok információt közvetítenek a betegek megítéléséről. *Malade* (male habitum) és származékai[5] csak azt jelzik, hogy komoly betegségnek tartották a kortársak. *Miser, misellus* és a belőlük képzett szavak[6] már arról is hírt adnak, hogy a leprás helyzetét szerencsétlennek ítélték. A leprás társadalmi helyéről a legtöbbet az *uzsazeo* (*uzseze, uzsaz, uzsetzel, uzsetzic*) kifejezés mond el – ez az alapja a mai *Aussatz* német szónak –, a leprás társadalomból való kitaszítottságát jeleníti meg. Német

[2] A Biblia-idézetek Károli Gáspár bibliafordításából valók.
[3] *Ókori keleti történeti chrestomathia* (139.)
[4] Hans Niedermeier: *Soziale und rechtliche Behandlung der Leprosen* (76.)
[5] Németben: *maleter, malazie, malatsucht, malatschaft.*
[6] Németben: *miselsucht, miselsuchtig, miselsiech, miseler.*

nyelvterületen használták a *spitalesch* megnevezést is a leprás lepraházhoz kötöttségére utalva; de általános volt a bibliai elöd, Lázár története alapján a *laserich* (*laserheit, laserpine, lasersocht, laserschap*) megnevezés is. Egymás mellett élő fogalmak voltak ezek a virágzó középkorban, még ha kialakulásuk nem is egyidejű, és használatuk nem egy területre érvényes. A középkori magyar szóhasználat is a fenti példákat követi; van szavunk a betegség végzetes jellegének kifejezésére: poklos, bélpoklos (vélhetőleg utalt a betegség belső szerveket megtámadó sajátosságára vagy a bőrpoklos kifejezés módosulásaként keletkezhetett), és hazánkban is nevezték a leprásokat lázároknak.

A megnevezések sokfélesége is sugallja, hogy nem volt egyértelmű a leprások megítélése a középkori keresztény Európában. Egyfelől az emberek szembe találták magukat egy olyan betegséggel, mely az emberi alakot felismerhetetlenné teszi, és ráadásul fertőz, s azt sem tudni, hogyan. Biztos gyógyszert senki nem tudott rá adni, és a betegségbe lassan, esetleg hosszú kínok között, bele is halt a fertőzött: természetesen féltek e kórtól. Másik oldalról viszont a fejükben ott kavargott a vasárnaponta a templomban prédikált testvéri, felebaráti szeretet és az oltárképekről lenéző szentek példamutatása. Nem csoda hát, hogy tudatukban egy meghasonlott kép élt a leprásokról. A felvetődő legfontosabb kérdés tehát, ami a zavart tisztázhatta volna, hogy mi okozza a leprát.

Annak érzékeltetésére, milyen keveset tudott a középkori orvostudomány a lepráról, vázoljuk fel, hogy mit tud a mai. Lepra görög eredetű szó, eredeti jelentése kiütés, rüh, ótvar. (Ezek a megbetegedések azonban a leprától jelentősen különböznek.) Lepra a neve annak a betegségnek, amelyért a *Mycobacterium leprae* nevű kórokozó felelős. Krónikus betegség, cseppfertőzéssel vagy szennyeződéssel terjed. A fertőzés belépési helye főként az orr–garat terület, ritkább esetben a bőr hámsérülése; a beteg anyateje is fertőz. A baktériumra jellemző, hogy szaporodása rendkívül lassú (mesterséges táptalajon nem tenyészthető), így a betegséget hosszú lappangási idő, lassú kialakulás jellemzi. Az inkubációs idő (fertőzéstől a tünetek megjelenéséig eltelt idő) 2-5, de akár 10-20 év is lehet. A betegség megtámadja a száj nyálkahártyáját, a bél hasi traktusát, a csontrendszert, a heréket, a bőrt, az idegeket (pl. a perifériás érzékelő idegszálakat). Az első jelzések általában megmagyarázhatatlan fájdalmak, a bőrérzékelés zavarai (hiposztézia, anasztézia). Kezdetekor szinte mindig jelentkezik a primér affekció, egy pirosas pigmentfolt, amely aztán fehéres színű lesz, és kevésbé érzékeli a fájdalmat: ez a leprás sánker. A lepra kivételes formagazdagságot mutat, mivel lefolyása a fertőzött ellenállóképességétől függ. Erős immunrendszer esetén a fertőzés rendszerint elhal (az ilyen esetek több mint 98%-ában). A tünetek rendkívül sokrétűek, attól függően, hogy a betegség hol manifesztálódik. Jelenleg a lepra négy formáját különböztetik meg. A *lepromatosus* forma elsősorban a bőr elváltozását okozza; főként a nyakon és a végtagokon vörös, majd elfehéredő foltok jelennek meg. A *tuberculoid* típusnál az idegszálak göbökké vastagodnak, emiatt zavarok lépnek fel az érzékelésben és a mozgásban. A göbök tuberculumokra, a gümőkór gumócskáira emlékeztetnek. Kedvező prognózisú betegség, mivel nem roncsolódnak belső szervek, nem csonkolódnak a végtagok

és fájdalommentes. Létezik az úgynevezett *határesetforma*, mely az előző kettő keveréke. A *meghatározatlannak nevezett lepra* csomós infiltrátusokkal és különösen az arcon megjelenő barnás-vörös foltokkal kezdődik, majd a kórokozó behatol a véráramba és a belső szervekbe (máj, belek, vese), magas lázat okozva. A betegség lefolyása során fokozódik a test érzékenységének elvesztése, amit idegi elváltozások okoznak, végül megcsonkulhatnak a végtagok és az arc részei is a csomók összeolvadásával, így jön létre a *facies leontina*, a jellegzetes oroszlánarc. A gégefő elváltozása rekedtes hangot eredményez. Bármely formánál előfordulhat, hogy a betegség a páciens megnémulásához, megvakulásához vezet. A lepra kórokozóját először 1873-ban mutatták ki, addig nem ismerték a fertőzés okát.[7]

A középkori orvostudomány a betegség kiváltójának titulálta többek között: a dohos levegőt, pimpós bort, romlott disznóhúst. Más indoklás szerint a betegség az illető bűneinek, kereszténytelen életvitelének következménye. Racionális és misztikus oktulajdonítás keveredett a középkori orvostudományban, főleg mivel nem ismerték a fertőzési mechanizmust. Ez a kavarodás nem is tisztult az idő előrehaladtával. Bizonyítékként nézzünk meg két, időben egymástól távol eső okfejtést. Bingeni Szent Hildegard (megh. 1179), aki a különböző bőrbetegségek nagy csoportját foglalta össze lepra címszó alatt, a következőket írja a *Liber subtilitatum diversarum naturarum creaturarum* című műve *Causa et curae* részében. Szerinte három klasszikus fő bűn játssza a legfontosabb szerepet a lepra kialakulásában: dőzsölés (*gula*), indulatosság (*ira*), bujaság (*luxuria*). Torkosság és iszákosság – különösen veszélyesek a gőzölő, szaftos ételek – következtében a vér viaszos színt kap és besűrűsödik. Ha a vért láz vagy gyengeség nem tisztítja ki, akkor a vér, amíg áthalad a bőrön és más szöveteken, megfertőzi a szervezetet, kelések, kiütések, duzzanatok keletkeznek. Az indulatosság miatt a felizgatott, felhevült vér a májban gyűlik össze, ahol a kemény májjal összekeveredik és az előbbihez hasonlóan megfertőzi a bőrt és a szöveteket; a bőr felpüffed, az orr megdagad, a betegség végül a csontokat is megtámadja. A bujaság bűne a vér szabálytalan lüktetését okozza, amely végül oda vezet, hogy a vér megromlik, felbomlik, s a bőrhöz kerülve fakéreghez hasonló duzzanatokat okoz. (Előbbiekkel ellentétben ezt gyógyíthatónak nevezi.) Hildegard tehát minden megbetegedést a vér állapotváltozásával magyaráz, ennek okát pedig az emberi bűnökben látja.

Hans von Gerstdorff *Feldtbuch der Wundarzney* című, 1517-ben megjelent művében úgy ír a leprárol, mint globális folyamatról: a lepra az ember alakjának, vérének, belső erejének elpusztulása. A betegség gyökere főként a hibás emberi

[7] A lepra kórokozóját Armauer Hansen (1841–1912) norvég kutató 1873-ban írta le, a betegséggel való kapcsolatát azonban később Albert Neisser igazolta. Kezelése és gyógyítása csak a 20. században, az antibiotikumok felfedezése után vált valóra. A gyógyszeres kezelés azonban nem kellően hatásos, rendszerint több éves, kombinált gyógyszerszedés szükséges a teljes gyógyuláshoz. A WHO adatai szerint 1985-ben 10-15 millióra tehető a leprában szenvedők száma. Leginkább a trópusi, szubtrópusi égöv alatt fordul elő. A járványtani megfigyelések szerint a betegség sokkal inkább függ az életmódtól, mint az éghajlattól. A lepra a szegény néprétegek betegsége.

cselekvésekben rejlik, és a morális magatartásban negatív változásokat hozhat. Okainak egyike az indulatosság, amely miatt a vér a májba áramlik, ott felmelegszik, a hőségben elég, elszíneződik és végül az emberi húst szemcsévé, feketévé teszi. A mértéktelen étkezés okozza a természetes erő megfogyatkozását, a levegő megromlását, ez a légző utak elrekedését, rekedtséget és lassuló pulzust eredményez. A lép gyengesége, vérfolyás és melankólia is okozhat leprát. Melankólia-tanában (*Schwarzgalligkeit* / fekete epéjűség tana) kétféle melankóliát különböztet meg: természetest és nem természetest, betegséget okozót. Utóbbi két alakban léphet fel, vagy belső korhadáshoz és lázhoz vezet – az anyagcsere hibás párolgási, égési folyamatai miatt –, vagy rákhoz és a bőr *morphea*-vá (feltehetően kiszáradást jelent) válásához. Gerstdorff a leprát bőrbetegségre, anyagcsere-folyamatokra és hibás, bűnös emberi viselkedésre vezeti vissza. Okfejtéséből még itt, a 16. század elején sem hiányzik a morális tartalom. Ezt mutatja a leprabeteg általa adott jellemleírása is: a leprás könnyen dühbe gurul, fösvény, keményszívű, érzéketlen, kapzsi, mindig kész a paráznaságra.[8]

Az orvostudomány tehát nem oldhatta meg a szemléletbeli ambivalenciát. Gyógymódok sem igen léteztek, bár orvosi könyvek természetesen említenek bizonyos füveket, főzeteket,[9] amelyek kedvező hatásúak a leprára. Népi hiedelem élt arról, hogy heréléssel megelőzhető a kór – ebből aztán jól profitáltak a borbélyok –, az is közszájon forgott, hogy szűzlányok szívének vére, teknősbékák vére gyógyítja a leprát, sőt nemi úton másra átragasztható úgy, hogy az eredeti beteg elveszíti kórját.

A vallási példabeszédek sem segíthettek, hiszen a betegségtől való emberi félelem az egyháznak biztos bázisul szolgált a keresztényi életvitel, a bűnöktől mentes magatartás példaállításához; félni csak annak kell, aki helytelenül él. Aki pedig beteg, az büntetésként kapta terhét. Ez az ideológia könnyen vezetett később ahhoz, ami pestisjárványok idején előfordult: megvádolták a leprásokat, hogy megmérgezik pillantásukkal a kutakat, s ezért felgyújtották a lepratelepeket.

Természetesen a vallási példabeszédek az ellenkező irányba is terelhették a közhangulatot. Jézus maga is gyógyított leprásokat (Mát 8.1-4; Luk 5.12-15, 17.11-19), de nem csak mint Messiás és gyógyító jelenik meg a Bibliában, hanem mint aki megkönyörül a száműzötteken és betegeken: „És mikor láttuk, hogy jövevény voltál, és befogadtunk volna? vagy mezítelen voltál, és felruháztunk volna? / Mikor láttuk, hogy beteg vagy fogoly voltál, és hozzád mentünk volna? / És felelvén a király azt mondja majd nékik: Bizony mondom néktek,

[8] Jürgen Belker: *Aussätzige* (205–206.)

[9] Nékám Lajos művében gyógymódokat is idéz: Mizald Antal 1609-es könyve szerint a sóska gyökere nyersen vagy ecetben megfőzve gyógyítja poklosságot. „de az elott a fájdalmas részt eczettel és salétrommal a' verő fényen kennyed" - szól a „bölcs" felszólítás. (28.) Pápai Páriz Ferenc 1687-es előljárói beszédében a következőket mondta: „ma is jónak tartjuk a' gyakori ferdést a' bélpoklosság, és egyéb afféle boron el-terjedo nyavalyák ellen, kiváltképpen pedig a' vizek orvényében való mosódást. Ezt adá pedig tanátsul a' próféta is a' bélpoklos Naamannak..." (28.)

amennyiben megcselekedtétek eggyel emez én legkisebb atyámfiai közül, én velem cselekedtétek meg."(Mát 25.38-40) A leprás száműzött is és beteg is. A leprások szolgálata, mint amely Krisztusnak magának szolgál – ez adott eszmei alapot a lepraápolásnak a középkorban, s nagy előképei is voltak. Türingiai Szent Erzsébet (1207–1231), legendája szerint, leprásokat gyűjtött össze és ápolta őket, megmosta lábukat, fekélyeiket csókolta, sőt egy leprást, aki maga Krisztus lett volna, az ágyába is fektetett. IX. Szent Leó pápa (1002–1054; (pápasága: 1049–1054) is befektetett egy leprást az ágyába. Assisi Szent Ferenc (1181–1231) Krisztussal találkozott, mikor egy leprást megcsókolt. Tours-i Szent Márton (szül. 316/317) Párizs városkapujában megcsókolt és csókjával meggyógyított egy leprást. Az útszéli, fázó koldust, akivel Márton megosztotta kabátja felét, és álmában a kabátféllel a vállán Krisztus jelent meg előtte, gyakran ábrázolták leprásként. Szent Otmar, Sankt Gallen apátja (szül. 759) a leprásoknak berendezett egy kis kórházat nem messze a kolostortól, és rendszeresen átjárt ápolni őket. Vagyis a Biblia, Jézus élete és tanítása, a szentek példái mind a leprások ápolását írják elő a keresztény embernek.

A leprás helyzetének legtisztább jellemzője a kortárs tételes jog vonatkozó passzusainak felidézése.[10] Mint betegség, a lepra az egyházi rendelkezések alá tartozott, az egyháznak volt kötelessége gondoskodni a „nyomorultakról". A lepra által felvetett problémákkal a világi törvényhozás is foglalkozott, igyekezett a leprás betegek társadalomból való kirekesztésével a fertőzést kiküszöbölni és a fellépő joghézagot a magánjogban (mai polgári jog) kitölteni. A leprásokról hozott rendelkezések három kérdést ölelnek fel: a kiközösítés, a létfenntartás és a házasság tárgykörét. Haladjunk időrendben!

549-ben az orléans-i zsinat elrendelte, hogy minden püspök, akinek a területén a lepra megjelenik, köteles vagyonából, képessége szerint ételt, italt biztosítani a betegeknek. Az 583-as lyoni zsinat megtiltotta a leprások városról városra járva koldulását, mivel azok így terjesztik a kórt. E rendelkezésekhez csatlakozott 584-ben a valence-i zsinat és 585-ben a II. maconi zsinat. 643-ban Rothari longobard király Edictumának 176. kapituláréja kimondta, régi szokásjogi gyakorlatra hivatkozva, hogy aki a bíró és a nép által leprásnak nyilváníttatott, az ettől az időtől *tamquam mortuus* és elveszíti minden képességét a vagyona felett, nem végrendelkezhet. Mintha már halott lenne, vagyona átszáll az örököseire, akiknek kötelességük a vagyonból eltartani a beteget, ám a betegnek nem áll jogában bírói segítséget kérni, hogy érvényesítse az eltartatásra való jogát. A 230. kapituláré szerint ha egy vásárolt rabszolgáról kiderül, hogy leprás, a vásárlás érvényét veszti. (Az 5. századi szír–római jog is úgy rendelkezett, hogy amennyiben 6 hónap leforgása alatt egy eltitkolt betegség – pl. lepra vagy epilepszia – kiderül, a rabszolgavétel érvénytelenné válik.) Az orléans-i és lyoni rendelkezésekhez tért vissza az első német zsinat is, amit Bonifatius hívott össze, 742-ben. A leprabetegek növekvő száma egyre inkább szükségessé tette az

[10] Hans Niedermeier: *Soziale und rechtlice Behandlung der Leprosen* (76–84.)

elhelyezésükről, ápolásukról való gondoskodást. Az egyház válláról a terhet a betegápoló rendek vehették le. 742-ben a *Concilium Germanicum* elrendeli, hogy minden kolostorhoz építsenek egy *xenodochium*ot. 757-ben a compiegne-i birodalmi és püspöki gyűlés kimondta, hogy a házassági közösség felbontható, ha az egyik fél leprás lesz, s az egészséges újraházasodhat. 789-ben Nagy Károly megtiltott minden közösséget leprások és egészségesek között, az ez évi aacheni zsinat azt is leszögezte, hogy míg a leprás házastárs él, új házasság nem köthető. A 817-es aacheni zsinat újra kimondta és megállapította, hogy minden új kolostoralapításnál – kivéve a beteg barátok ápolására épülteket – a szegény betegek részére a falon kívül építeni kell egy kórházat, *hospitale pauperum*ot. (Bár a kolostor falán kívül kellett felépülniük, ezek a kórházak jogilag a kolostorhoz tartoztak, tehát jogi felettesük a kolostor apátja volt.) A karoling korban szabták először feltételül a leprásoknak, hogy az úton velük szemben haladóknak idejében jelezzék állapotukat egy kürt hangjával. Az az idegen, aki az erdőn áthaladva fennhangon vagy kürtjellel nem figyelmeztette a szembejövőt, az büntetlenül megverhető volt. (A középkori jog szerint idegennek számított mindenki, aki nem volt helyi lakos vagy akit a társadalom kitaszított.) Európában a lepra járványszerű elterjedése a keresztes háborúk következménye volt. A 11. században már égető gondot jelentettek a leprások a városokban és az utakon. 1082-ben Rainald, Reims érseke elrendelte a leprások szigorú elkülönítését az egészségesektől. A rendelkezés értelmében el kell kerülniük a piacokat és más népes helyeket, keskeny utcákon nem járhatnak, kesztyű nélkül nem érinthetnek semmit, gyerekeknek nem adhatnak ajándékot, asszonyokat, a sajátjuk kivételével, nem érinthetnek. Az 1140-es *Decretum Gratiani* szerint a házasság akkor sem bontható fel, ha az egyik fél leprába esett. Az egészséges félnek követnie kell a lepraházba társát. (A lepra egyedül az eljegyzés felbontására szolgálhatott alapul.) II. Sándor pápa (1061–1073) már a decretum előtt ezt a véleményt képviselte, III. Sándor (1159–1181) és III. Orbán (1185–1187) rendeletei pedig megerősítették azt. A 12. században is léteztek már *leprosorium*ok szép számmal, főleg Franciaország területén. Ezekben kolostorokhoz hasonló élet folyt, szigorú házirend szerint. Közép-Európában a leprabetegek ekkor még általában a mezőkön épült magányos kunyhókban éltek a várostól messze, de a leprosoriumok rendszere itt is terjedőben volt. 1179-ben a III. lateráni zsinat elrendelte (Can. 23.), hogy minden együtt élő lepra-közösségnek rendelkeznie kell saját templommal, temetővel és pappal. E rendelkezést ismételte meg 1200-ban a londoni zsinat. Az 1212-es párizsi zsinat határozata szerint a kórházakban, leprosoriumokban élőknek a *vita communi* szerint kell élniük, amelybe beletartozik a magántulajdonról való lemondás, az önmegtartóztatás és a ház magisztere-nek való engedelmesség. A leprosoriumban élő egészségesek nem lehetnek többen, mint a betegek, hiszen egy egészséges több beteget is képes ellátni, s a házra szálló adományok a betegeknek szólnak, nem az egészségeseknek. A bennlakók egyszerű ruhákat viseljenek. Ha a beteget követte házastársa a telepre, házassági kapcsolatban ott nem élhetnek. Az 1247-es *Statuta Cenomanensia* felszólította a papokat, tiltsák el a leprásokat a városok, falvak látogatásától,

minden közösség gondoskodjon a maga leprásairól, s idegen leprásokat maximum egy éjszakára fogadjon be egy lepratelep. 1290-ben a nogareti zsinat 5 solidus bírságra ítélte a vásárokon megjelenő leprásokat, s kötelezőnek mondta ki számukra a szokott jel viselését, amikor városba, faluba belépnek. A leprosoriumok anyagi támogatására a nogareti zsinat (1303) megtiltotta, hogy lepraházban élő leprást bármilyen szolgáltatással, adóval sújtsák. 1301-ben VIII. Bonifác pápa (1294–1303) lemondott a metzi, touli, verduni és lüttichi egyházmegyében lévő kórházak és leprosoriumok tizedéről. A marciaci provinciális zsinat 1326-ban kimondta, hogy aki leprást adóztat meg, azt kiközösítik.

A 14. századtól egyre gyakrabban visszatérő pestisjárványok idején többször volt rá szükség, hogy az egyház megvédje a lepraházakat a felbőszült tömegektől. A leprásokat a pestis terjesztésével, kutak megrontásával vádolták, és felgyújtva a lepraházakat elevenen égették el a betegeket (1309, 1316, 1321 Franciaország, 1321 Aachen). XII. Benedek pápa (1334–1342) 1340-ben kiközösítéssel fenyegetett meg mindenkit, aki Verdun leprásait bántani meri, s a leprabetegek védelmét a metzi St. Sauveur apátjára bízta. (Még 1435-ben is előfordult, hogy a baseli zsinat kénytelen volt a St. Vinzenz és St. Arnulf apátjaira bízni a metzi leprások védelmét.)

Összegezve a fentieket elmondható, hogy az egészségesek, leprások elkülönítése már viszonylag korán elkezdődött, és konzekvens maradt. A leprás egzisztenciájának biztosítására végül a leprosoriumok intézménye lett hivatott. Mivel ezeket a házakat fenn is kellett tartani, így az idők folyamán módosult a leprás vagyonvesztéséről szóló Rothari-féle edictum tartalma; bár telepenként eltérő módon, de a ház mindig kapott valamennyit az illető vagyonából. A beteg mielőtt bevonult volna a leprosoriumba, egyes vidékeken végrendelkezhetett, máshol ezt csak a lepraház magiszterének engedélyével tehette, s voltak telepek, ahol a beteg feje fölött osztozkodott a leprosorium és az örökösök. (Rendszerint ha nem volt gyermeke a beköltözőnek, minden a telepre szállt, ha volt, a ház gyerekrészt kapott.) Gyakran belépési díjat kellett fizetnie a felvételét kérő leprásnak, s ha erre nem volt képes, fizette helyette a városa vagy egy rokona, esetleg egy jóakarója. IV. Kelemen pápa (1265–1268) kiközösítés terhe mellett elrendelte, hogy a főpapok, ha Lázár-rendűek hozzájuk fordulnak, kötelezzék őket az ő hospitaléjukba való belépésre ingó és ingatlan vagyonukkal együtt. Nem csoda hát, hogy kialakultak a vagyonosabb és a szegényebb leprosoriumok, vagy az egy telepen élők között a vagyon szerinti különbségtevés (pl. külön házban lakhat, melyet e telep területén ő maga építtetett). A házasság megítélésében is változás állt be, hiszen a házasság felbontásától eljutottak az egyházi rendelkezések a válás lehetetlenségének kimondásáig. Az természetesen szintén az egyes leprosoriumok házszabályától függött, hogy az egészséges házastárs telepre költözése jelentett-e valódi házaséletet vagy sem.

II. A leprás élete a középkorban

A Biblia útmutatást adott a leprásként való létezéshez is. Jób a számtalan rá mért csapás között leprát is kapott a megmérettetésben, türelmével kiállt minden próbát, s jutalmul „kétszeresen visszaadá az Úr Jóbnak mindazt, mije volt." (Jób 42.10) Még fontosabb a középkori leprás számára a koldus Lázár története, aki kolduskénti és leprásként sem kapott a gazdag embertől alamizsnát, de amikor meghalt, az angyalokhoz került, Ábrahám kebelére, míg a gazdag ember a pokolba, s mikor a gazdag könyörületet kért Ábrahámtól, az így válaszolt: „Fiam, emlékezzél meg róla, hogy te javaidat elvetted a te életedben, hasonlóképpen Lázár is az ő bajait: most pedig ez vigasztaltatik, te pedig gyötrettetel." (Luk 16.25) A türelmes beteg tehát elnyeri jutalmát, s ha e világ számára már meg is halt, a túlvilágon majd kárpótoltatik, hiszen még itt a földön levezekli kínjai által a bűneit, a világból tiszta lélekkel távozik. (A Lázár megnevezés tartalma kettős: szegény Lázár mellett benne foglaltatik Mária és Márta testvére, Jézus barátja, akit Jézus feltámasztott halottaiból. (Ján 11.1-44) A „lázárságban" a két bibliai alak nem válik élesen szét.)[11]

A lepra már a lévitáknál is bejelentési kötelezettség alá esett, így a leprások hamar felügyelet alá kerültek. Mózes törvénye szerint a papnak kellett bemutatni a lepragyanús személyt, s neki kellett döntenie, tisztának vagy leprásnak nyilvánítania, illetve ha a tünetek nem voltak egyértelműek, egy későbbi vizsgálatot elrendelnie. Ez a gyakorlat sokáig érvényben volt. (Az 1437-es salzburgi zsinat kimondta, hogy csak az a beteg vehető fel leprosoriumba, akit a püspök orvosi vélemény alapján leprásnak nyilvánított.) Az utolsó szó joga, valakinek leprássá nyilvánítása, később is a püspöknél maradt. A virágzó középkorban jelent meg a lepravizitek szokása, amikor többen vizsgálták meg a lepragyanús személyt. A késő középkortól fogva a vizsgálatról egy pecsétes bizonyítvány is készült (ez, a szemléről szóló levél nem azonos azzal az oklevéllel, amely a leprosoriumnak szól, és a telepre való felvétel jogát deklarálta), melynek tartalma eldöntötte az illető további sorsát: *mundus* (tiszta); *immundus et leprosus* (leprás); bizonytalan esetben, legfeljebb másfél év múlva, újabb vizsgálatot rendelt el. A vizsgálatra a megbízást a leprosorium felügyelője: a püspök vagy a város adta ki, és e fórumokhoz fellebbezhetett a beteg, ha a lepravizit eredményével nem értett egyet. A vizsgálatot a lepratelep vezetője, esetleg tapasztalt leprások végezték, a 13. századtól rendszeres résztvevői voltak orvosok, seborvosok, borbélyok *(Ld. a képet a 4. oldalon)*.[12]

[11] Bálint Sándor számol be róla, hogy Lázár a középkorban nemcsak a bélpoklosok, de a sírások védőszentje is volt. Néhány magyar közmondás, szólás őrzi Lázár alakját. A lázári szegénység kifejezése: „Szegény, mint Lázár." „Minden koldusnak Lázár a neve." „Lázár lakodalmára szorul." A lázári nyomorultság értelmében: "Nem tudok én sietni, lázár vagyok." S ahol nem tudni a lázárság eredetét: „Rossz vásár ez, Lázár!" (= haszontalan dolog, hiábavaló fáradság), „Lehet nagy úr, ha Lázárnak hívják is." (= nem helyes az embereket nevük alapján megítélni) In: O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások* (425.)

[12] Az 1130-as clermonti zsinat megtiltotta, hogy szerzetesek orvosi, gyógyító tevékenységet végezzenek. A tours-i zsinat 1163-as határozata szerint egyházi végzettségű személy nem gyakorolhat seborvosi hivatást.

A 14. századra kialakultak a lepra felismerésének jól bevált módjai, ezeket az úgynevezett lepra-jeleket, lepra-próbákat vették számba a vizsgálat során. Henri de Mondeville, a párizsi és a montpellieri orvos fakultás professzora a lepra tizenkét biztos jeléről beszélt (1320 körül). Egy másik forrás huszonegy jelet említ, jómagam – egy harmadik alapján[13] – csak tizenhatról számolhatok be: 1. kemény, kidudorodó izmok; 2. morphea (száraz bőr); 3. hajhullás; 4. izomsorvadás, izomfogyatkozás; 5. érzéketlenség és görcsök; 6. pikkelyek, kelések; 7. szemcsés duzzanatok a nyelv alatt, a szemhéjon és a fülek mögött; 8. a bőr égetésre, szúrásra érzéketlen; 9. libabőr a levegőre helyezett bőrfelületen; 10. víztaszító bőr; 11. láz; 12. csalárd és dühös viselkedés; 13. nehéz álmok; 14. gyenge pulzus; 15. fekete, szemcsés vér; 16. hamuszínű vizelet. (Láthatóan visszaköszönnek a korábban tárgyalt orvosi leírások a lepra-jelekben.) E tizenhatban benne sincs a beteg hangjának vizsgálata, tehát feltehetően a sor nem teljes. Más források (főként német területről) a lepraszemle leírásakor öt próbáról számolnak be. A *Nasenprobe* (orr-vizsgálat) esetén az orrüreg belső felszínét igyekezték megvizsgálni az orrluk szétfeszítése és az abba való bevilágítás által. A *Nadelprobe* (tű-vizsgálat) a test különböző részeinek érzéketlenségét volt hivatott kimutatni. A *Singprobe* a lepragyanús személy hangját vizsgálta, a gégefő betegségbeli elváltozása ugyanis hangmélyülést okozott. A *Daumenballprobe* segítségével az izmok állapotát figyelték meg, a *Seihprobe* pedig vérvizsgálatot (szín, állag) jelentett. Bár a részletes vizsgálati lista alapján pontos diagnózisokat is feltételezhetnénk, a források mégis arról számolnak be, hogy gyakran hibás következtetésre jutottak a szemlézők. Az 1438-as brixeni zsinat megállapítása szerint gyakori panasz, hogy vétlenek kerülnek kiközösítésre. A leprások közé leginkább szifiliszben szenvedő betegek keveredtek.

Ha a vizsgáló szemek ítélete a lepragyanús személyt leprásnak nyilvánította, megtörténhetett a társadalomból való kirekesztés szertartása. E rítus feltehetően területenként változott, de mindenhol tartalmazott egy halotti misét, s elkerülhetetlen része volt a türelmes életre, a leprosorium rendjének betartására való intés. Számos leprával foglalkozó szerző hangsúlyozza, milyen súlyos teher volt a leprás számára addigi életközösségéből való kiszakadás. A következő szertartási leírás jól szemlélteti, hogyan élhette meg ezt az aktust egy beteg és közössége által elutasított személy, hiszen a szertartás közvetlenül, sőt kézzelfoghatóan értésére adta, mit is jelent a szó: kirekesztés.

A bourges-i püspökségben 1505-ben a következő szertartás szerint búcsúztak el a leprástól:

„A pap bejelenti a ceremónia és a halotti mise napját. A beteget stólába és egyházi ruhába öltöztetik, majd elviszik a pap otthonába. A pap megszenteli a leprást. A hét vezeklő zsoltár éneklése alatt (a ruha által fedett testű) leprást a templomba kísérik. Ott a leprás letérdel a ravatalára. A szertartáson a beteg hozzátartozói vesznek részt. A leprást a pap gyónásra bíztatja és átadja neki a

[13] Heinrich Schipperges: *Die Kranken im Mittelalter* (103–104.)

beteg-áldozatot. Majd felolvassa a jövendő életére vonatkozó útmutatásokat. Ezt követően a templomból kikísérik a beteget a temetőbe. A leprás beleáll egy már korábban kiásott sírgödörbe. *De terra plasmati me.* – A megszentelt fejére három marék földet szórnak. A pap megszenteli a leprás (jövőbeni) ruháját és jelképeit, amelyek egy asztalon ott állnak. A beteg letérdel, és a pap arra inti, hogy soha többé nem léphet be a templomukba. A leprás négyféle *scrutiniuma*, majd a türelemre és keresztényi életre való intés következik. Ezután ünnepélyesen felöltöztetik a leprást a lepra-viseletbe. A beteg ünnepi alamizsnát kap. *Haec requies mea* ...– Zsoltárok éneklése közben a menet a beteget a leprosoriumba kíséri. A menet megáll a fakeresztnél (ez a település vége). A pap itt elmond egy prédikációt arról, hogy a beteg részese marad imáiknak, és hogy ő itt a földön megszenvedheti a tisztítótüzet. A pap feloldozza a leprást bűnei alól, majd elmond egy imádságot. A közösséget arra inti, hogy támogassák a beteget és az első 32 órában ne hagyják magára. Zsoltárok és litániák éneklése közt a menet visszatér a templomba."[14] Nem csodálkozhatunk azon, hogy a beteg őrzésére figyelmeztetett a pap. Egy ilyen szertartás után természetes gondolatként merülhetett fel az öngyilkosság, mint ami megment minden további szenvedéstől, s főleg attól, hogy szembesülni kelljen azzal, mit hagy ott a világi életében és mi vár rá a következőben.

A leprások, hogy közeledtüket messziről érzékelni lehessen, sajátos ruhát viseltek, sajátos kellékekkel. Az 1290-es nogareti zsinat ítélete alapján azok a leprások, akik ruhájukon nem viselik a meghatározott jelet, mikor elhagyják a lepratelepet, pénzbírsággal sújthatók. A viselet területenként eltérő volt. Egyes francia vidékeken szürke vagy fekete felöltőt hordtak, skarlát vörös kalappal, a nők ugyanilyen színű főkötővel. Az 1330-as marciaci zsinat fehér sál viselését írta elő a leprások számára. A lavauri zsinat 1368-as rendelkezése (Cap. 21) szerint leprás sem csíkos, sem színes posztóból készült ruhát nem hordhatott, és hosszú hajat sem viselhetett. Chartres püspöke, Louis Guillard 1529-ben elrendelte, hogy a betegség terjedésének megakadályozására a leprások kabátjának bal mellére varrjanak egy nagy L betűt vörös posztóból. Bécsben a leprások ruháján egy vörös kereszt volt látható, s a ruhát egy vörös öv fogta át. Német területen a leprabetegek fekete vagy szürke felöltőben, kabátban és fekete kalapban jártak. Általános kiegészítője volt a lepraviseletnek a kesztyű, s esetenként egy bot; természetesen arra szolgáltak, hogy a beteg ne érinthessen egészséges személyt, vagy ha vásárolt (pl. a leprosorium számára), a kívánt árura botjával rá tudjon mutatni. Figyelmeztető jelzéseket is használnia kellett: csengő, kereplő, kasztanyetta hangja, két fahasáb összeütése, esetleg éneklés.

Leprássá nyilvánítása után következett a beteg leprosoriumba való felvétele. Lepratelepek mindig a települések határain kívül létesültek, jó messze a lakott területektől. Általában útkereszteződésekben vagy kereskedő utak mentén, hogy a leprások könnyebben elérhessék a legforgalmasabb helyeket, hiszen alamizs-

[14] Jürgen Belker: *Aussätzige* (209–210.)

nagyűjtési joguk volt. Így biztosítva volt az izoláció is és a gondoskodási lehetőség is.

A belépést felvételi szertartás előzte meg: az „újoncnak" felolvasták a házszabályt, s ő letette az esküt, melyben lemondott tulajdonáról, önmegtartóztatást és magiszterének engedelmességet fogadott. A virágzó középkorban a betegeknek (főleg a tehetősebbeknek) lehetőségük volt kilenc nap próbaidő alapján megítélni, tetszik-e az adott leprosorium, hiszen jövendő életüket itt kellett leélniük.

A leprosoriumok a kora középkorban a püspökök tulajdonában voltak, a 13. századtól viszont a városok is tulajdoni igényekkel léptek fel. A házak tényleges kezelője sokáig a Lázár-rend volt (esetleg más ágostoni szabályrendet követő testvérület). A Szent Lázár-rendet 1120 táján Jeruzsálemben alapították, kifejezetten poklosok ápolásával foglalkozó lovagrend volt. 1142-ig tiszteletből leprást választottak a rend vezetőjének, később egészséges is betölthette e posztot. 1490-ben VIII. Ince pápa (1484–1492) a Lázár-rend javait a János-lovagok kezébe adta, de ezt a rendelkezést csak Itáliában hajtották végre, sőt X. Leó pápa (1513–1521) visszahelyezte őket tulajdonaikba. A 15–16. századra betegség visszaszorulása adta a jogalapot a lovagrend beolvasztására, mely előbb-utóbb mindenhol bekövetkezett. 1606-ban IV. Henrik a lázárok birtokait a kármelhegyi lovagrendnek adta, Savoyában pedig a Mauritius-rendbe olvadtak be.

A leprosorium élén magiszter (major, prior, prevost, provisor, gubernator) állt. Kinevezője, megerősítője a leprosorium tulajdonosa: a város vagy a püspök volt, de általában a közösség választotta meg. Lehetett leprás és a közösség tagja, lehetett egészséges és idegen is. A magiszter beiktatásakor engedelmességet fogadott a püspöknek, illetve a városnak, s a betegeknek esküt tett, hogy gondozni fogja őket, vagyonukat hűen kezeli, el nem pazarolja, a ház jó hírét, becsületét, érdekeit szem előtt tartva hozza majd döntéseit, betegfelvételkor magának anyagi előnyt nem biztosít, a vagyon kezeléséről a „testvérek" (a ház tagjai) káptalanának beszámol. Havonta egyszer-kétszer meg kellett látogatnia a leprások helyiségeit, és hetente egyszer káptalant kellett tartania külön az egyháziaknak, férfi- és nőbetegeknek. Éves számadást kellett benyújtania a ház tulajdonosának és a betegeknek is. Helyi ügyekben bíráskodott is. Fontosabb kérdésekben a leprosorium az egyházi igazságszolgáltatás alá tartozott, mivel lelki közösségnek számított, hasonlóan bármely szerzetesrendhez.

Szintén választott tisztviselő volt az a poklos, aki az éléskamra és a magtár egyik kulcsa fölött rendelkezett. Neki is meg kellett esküdnie, hogy az élelmiszert nem érinti, nem fertőzi meg, a magiszter engedélye nélkül nem lép be az éléskamrába, csupán az ajtónál állva ellenőrzi az élelemkészletet.

A leprosoriumokban a betegek kolostorbelihez hasonló életet éltek, szigorú házirend alapján. A bennlakók egymást „testvérem" és „nővérem" megnevezéssel illették. A belépéskor letett eskü (tartalmát a 1212-es párizsi zsinat határozta meg) engedelmességről, önmegtartóztatásról (ez mértékletességet, általában szexualitástól való teljes tartózkodást jelentett) és a vagyonról való lemondásról, egész hátralevő életükre szólt. A közösség figyelő szeme vigyázott az eskü és az érvényes házirend betartására. A házirend szerint a lepraházban együtt lakó

egészségesek és betegek külön háltak, külön étkeztek, ruháikat külön mosták. Az egészséges bennlakók az ápoló személyzet szerepét töltötték be, ételt pl. csak egészséges porciózhatott. A nemek általában szigorúan el voltak választva. A női traktusban csak női ápolók szolgáltak, ha nőnek valamilyen ok miatt a férfi részlegben akadt dolga, pl. ágyneműcsere, a férfiaknak előbb el kellett hagyniuk a helyiséget. Ahogy ételt, úgy az oltárt sem érinthették meg a leprások, a templomban a karon kívül kellett imádkozniuk. A szabályzat megszabta, meddig terjed a leprás szabad mozgástere, azon túl csak magisztere engedélyével mehetett. Tilos volt a leprásnak kocsmát, bordélyházat felkeresnie, idegenekkel érintkeznie, házon kívül étkeznie, ételt, italt, ruhát a leprosoriumból eladnia, esti harangszó után a telepen kívül maradnia. A lübecki házirend tiltotta a lakóknak a táncolást, ugrálást, késői lefekvést, pipázást. Általában tiltott volt a kockajáték és a rendbontás. A szabályzat előírta a heti két fürdést. A leprások természetesen csak meghatározott kutakat használhattak. A lakók együtt étkeztek – egészségesek, betegek szeparáltan. Az étkezés alatt egy társuk a Bibliából vagy más könyvből olvasott fel. Istentiszteletekre is közösen mentek, naponta általában kétszer: reggel és délután, ezek elmulasztása nem volt ajánlatos. Arról, hogyan tölthették napjaikat a londoni püspök utasítása 1346-ból így számol be: „Gondoskodjanak az isteni szolgálatról, hacsak nem előzi meg a testi gyengeség; a csöndet őrizzék ott, zsolozsmát és misét hallgassanak... Minden reggel minden leprás mondjon el hálaadásként egy „Miatyánkot" és egy „Üdvözlégyet" tizenháromszor, és a nap többi órájában, úgy, mint első, harmadik, hatodik órában, vecsernye órájában és este újra egy „Miatyánkot" és egy „Üdvözlégyet" hétszer...", a továbbiakban is hasonló méretű ima-penzumok következnek.[15] Évente háromszor, de inkább többször elvárták a leprástól a gyónást, az áldozás is kötelező volt. A seedorfi (Svájc) rendszabály szerint karácsony és húsvét előtt hat héttel böjtölni kezdtek a testvérek. Az év más időszakában egy héten háromszor volt húsétel, és egy nap csak kétszer étkeztek. A magiszternek való engedetlenség esetén a legkisebb büntetés 40 napi böjt volt, kenyéren és vízen. A böjt lehetett mindenhol a legenyhébb büntetés. További fokozatoknak számítottak: botütés, pellengérhez kötés, s végső eszközként a leprateleprőI való kizárás. A házastársak helyzete lepraházanként eltért, bár a párizsi zsinat határozata óta általános lehetett a házasélet megszakítása belépés után. Lille-ben az 1239-es szabályzat szerint a házasok vasárnaponta együtt étkezhettek. Belépés utáni házasságkötés esetén mindkét félnek el kellett hagynia a telepet. Lisieux-ben (1256) engedékenyebb szabályzat volt érvényben, itt megengedték a lepraházban maradást, ha két leprás kötött házasságot. Leprás fogadhatott meghatározott időközönként – általában kéthetente – idegen, leprás vendéget.

A 13. századra a leprosoriumok rendszere kikristályosodott, s a telepek önellátó közösségekként működtek, így a lepratelephez is tartoztak kertek, földek, szőlők, voltak állataik, malomjoguk, vásárjoguk, fászedési joguk. Négyféle for-

[15] Saul N. Brody: *Disease of the Soul* (77.)

rásból táplálkozott a vagyonuk: a leprás belépésekor magával hozott vagyonából, nagylelkű örökhagyók adományaiból, alamizsnagyűjtésből és a lepraház saját jogaiból, vagyonából.

Természetesen eltérő anyagi helyzetű leprosoriumok léteztek egymás mellett, akár egymás közelében is működhettek szegényeknek és tehetősebbeknek menedéket nyújtó lepraházak. Eszerint különbözött az is, hogy mit kértek a belépő betegektől. Általánosan elterjedt volt, hogy a belépő személy a belépését követő egy hónapon belül végrendelkezhetett (vagy önállóan, vagy magisztere beleegyezésével), teljes vagyonáról vagy annak csak egy részéről. Helyenként a lepraház az illető vagyonából évjáradékot kapott, máshol a megkívánt összeget egyben kellett befizetni. Ha nem készülhetett végrendelet, a ház a vagyonból gyerekrészt kapott, vagy ha nem volt utód, az egész vagyont örökölte. A legtöbb leprosorium megkívánta, hogy a belépő legalább ágyat és ágyneműt hozzon magával. Máshol teljes listát adtak ki a beteggel együtt behozandó tárgyakról (asztal, szék, zsámoly, dézsa, vödör, mozsár, fejsze, kalapács, ülő, rézedény, üst, csészék, tálak, gyertyatartó, pintes üveg).

Bevételt biztosítottak az alamizsnagyűjtések. Magiszteri engedéllyel rendszeresen kiküldtek két-két leprást három-négy napra, hogy útkereszteződésekben, templomok előtt, hidakon, temetőkben gyűjtsenek alamizsnát, természetesen mindig a település érvényes rendelkezései szerint. A pap által a halotti mise alakalmával adott jelképes és ünnepélyes alamizsna is arra hívta fel a jó keresztényeket, adakozzanak a poklosoknak. Évente egyszer-kétszer alamizsnagyűjtő meneteket is szerveztek.

Az adományokból származó bevételek sem voltak ritkák, inkább rendszertelenek. Nemcsak nemes urak, tehetősebb polgárok vagy egyházi személyek, de uralkodók is adományoztak. VII. Lajos (megh. 1226) végrendeletében 10.000 livres-t hagyott Franciaország 2000 leprosoriumára, IX. Károly (megh. 1270) pedig 2000 livres-t 800 lepraházra.

Biztos bevételi forrást jelentett pl. a vásárjog. A 14. század egyik leggazdagabb leprosoriuma a kölni volt. 100 lakója közül jó, ha 25 leprás volt (az egészségesek és betegek arányát a házszabályzat szabta meg), viszont a háznak saját mosodája volt, pénzkölcsönzéssel foglalkozott, látogatott kocsmát üzemeltetett.

A leprosorium területén a III. lateráni zsinat rendelkezése szerint lennie kellett temetőnek, templomnak, saját pappal. A ház templomának nem lehetett harangja, nehogy idegeneket hívjon oda, hiszen ez a templom csak a leprosorium lakóinak állt rendelkezésére. A lakóházakhoz, az étkező, konyha helyiségeihez gazdasági épületek is tartoztak: volt istállója, csűrje, gyakran még kézműves műhelye is. A lepra európai visszaszorulása után a legtöbb leprosoriumot lebontották vagy más funkciójú kórházzá alakították át, ilyenkor általában csak a kápolnát hagyták meg eredeti állapotában.

Európa valamennyi régiójában működtek leprosoriumok. A legkorábbiak francia területen épültek; 4. századi alapításúak: Párizs, Tours, 6. században épültek: Poitiers, Orléans, Lyon, Chalon-sur-Saône, 7. századbeliek: Bourges, Rouen, Verdun, Noyon lepraházai. A mai Hollandia területén a maastrichti (7.

század) és az utrechti (10. század) lepratelep volt a legfontosabb. Német földön 7. századi a metzi, 9. századbeli a bremai, aacheni, wormsi leprosorium, s a sor hosszan folytatható. Természetesen működtek lepratelepek a mai Svájc, Anglia, Skócia, Írország, Spanyolország, Olaszország területén is. Volt olyan település, amely több leprosorium felett rendelkezett, a 14. század közepén Metz 5, York 4, London 7 ház tulajdonosa volt. Leszögezhető, hogy a leprosorium, mint intézmény a történelem színpadán sikeresnek bizonyult. Nem volt más célja, mint elzárni a betegeket az egészségesektől, s e célnak maximálisan megfelelt. A lepra köztudottan soha nem lépett fel olyan méretekben, mint a pestis; ez köszönhető a lepra-baktérium lassú szaporodásának is, de nem lebecsülendő a lepraházak szerepe sem.

III. A lepra Magyarországon

A lepra hazánkban is jelen volt.[16] Ezt bizonyítják az oklevelekben, kódexekben előforduló Lázár- és poklos összetételű helyneveink[17] és *silva/silvula leprosorum, villa leprosorum, puetus leprosorum* kifejezések. Feltehetően a legelső ilyen az 1181-re keltezett oklevél, melyben *Fulcumar comes Palan* nevű veszprémi birtokát a bakonybéli apátságnak adományozta, s a határleírásban *ad silvulam leprosorum* szerepel. 1233-ban II. András egy oklevelében tanúként szerepel a *magister St. Lazari de Strygonio*. Tehát a 13. században már biztosan léteztek Magyarországon lepraházak, hiszen a Lázár-rend jelenléte lepragondozást jelent, kérdés az, hogy milyen formában. Magyari-Kossa Gyula szerint saját településük volt a leprásoknak; erre utalnak a *villa leprosorum* és a *puetus leprosorum* kifejezések. Mint fentebb láttuk, a 13. századra Európában általánossá vált a leprosoriumok intézménye még német területen is; jó okunk van feltételezni, ha jelen volt a Lázár-rend, feltétlenül léteztek nálunk is nyugati típusú leprosoriumok.[18] 1398-ban IX. Bonifác pápa (1389–1404) kánonilag egyesítettnek mondta a buda-felhévizi Szentháromság egyházat, az esztergomi Szent István János-lovag kórházat és az esztergomi Szent Lázár egyházat. (Vajon ez az összevonás a kilencven évvel későbbi előfutára?) Tehát Esztergom mellett biztosan működött egy lázár kórház, s Buda környékén is lehetett egy. A Budai jogkönyv (1244–1421) 344. szakasza a bélpoklosokról szólt. A statútumból kiderül, hogy aki bélpoklos lett, az vagyonát, rangját elvesztette, mert mint külföldön, itt is törvényen kívül állónak tekintették. Ha valakit kitaszítottak, annak elhelyezéséről is gondoskodni kellett: létezett egy Szent Erzsébet nevű fürdő Buda–Alhévizen (a fürdő is és

[16] Józsa László orvostörténész véleménye szerint csak azt tekinthetjük biztosnak, hogy voltak lepraházak, de azt nem, hogy tömegesen jelentkezett volna a lepra Magyarországon. A 10–14. századi csontvázak vizsgálata alapján azt állítja: „a középkori Magyarországon nem volt lepra, csak leprásnak vélt beteg." (80.), legalábbis nem volt a lepra népbetegség.

[17] In: Szamota – Zolnay: *Magyar oklevél-szótár* (poklos szócikk)

[18] Józsa László könyve felsorolja a szerző szerinti magyarországi leprosoriumokat. (119.)

Szent Erzsébet neve is a leprára utal), és 1346-ból ismerjük a budai Szent Erzsébet ispotályt, mely az oklevelek szerint ekkor már régen létezett. Az erdélyi leprosoriumokról tételes listánk van (Magyari-Kossa alapján): Brassó (1413), Feketehalom (Zerden 1413), Beszterce (1454), Szeben (1474), Kolozsvár (1559 Szt. Jób poklosház), Rosenau (1575), Segesvár (1575).[19] A 15. századból van adatunk lőcsei, zágrábi leprosoriumokról. 1364-ben V. Orbán pápa (1362–1370) levelet írt az esztergomi érseknek és az alá tartozó püspököknek. A leprások és más szegények érdekében azt rendelte el, hogy leprosoriumaikat, hospitaléikat nem lehet javadalom gyanánt sem egyházi, sem világi személynek átadni, s minden ilyen adomány érvénytelen. A telepek, kórházak vezetése csak tisztességes, jó hírű személyekre bízható, akik tudják és akarják őket vezetni. Ez a levél azt igazolja, hogy a leprosoriumok nálunk is rendelkeztek önálló vagyonnal, életképesek, önellátóak voltak, bevételekkel bírtak. Üzleti közösségekké váltak, ahogy nyugaton.

A magyar orvosi emlékek között találunk lepraszemlék eredményét közlő okleveleket is. Bőség zavarával kecsegtetnek a kisebb-nagyobb adományokról szóló végrendeletek. (Teljes feldolgozásuk alapján a hazai lepratelepek elhelyezkedése rekonstruálható lenne, de természetesen ez sem jelent megoldást a korai időszak kérdéseire.)

Eseménytörténetünkben is megjelenik a lepra. Pauler Gyula szerint a tatárok még a nyomorult poklosoknak sem kegyelmeztek. Nagy Lajos királyunk feltehetően leprában hunyt el, s ebből még a Montpellier egyetemén végzett, és a francia király javaslatára magához hívatott Radliczai János sem tudta kigyógyítani.[20] II. Lajos a törökkel való megütközése előtt körbehordoztatta a véres kardot azzal, hogy még a ragadós nyavalyákban szenvedők (*pestilentici*) is szálljanak táborba, úgy hogy másokat ne fertőzzenek. (A ragadós nyavalya sok minden lehetett, talán csak pestis nem, hiszen az ágynak döntötte áldozatát, mivel a pestis gyors lefolyású betegség. A leprások harcképesek lehettek, természetesen nem valamennyien és nem fiatal, férfi erőnek megfelelően.) A Képes krónikában találkozhatunk a hét magyarról szóló legendával, nevezték őket gyászmagyaroknak, *zant lasar zyginek* is. Az ausgburgi csatavesztésből hazatérőket jelölte e megnevezés. Mivel a nagy véráldozatot követelő, vesztes csatából csak ők heten menekültek meg, a rege szerint őket megfosztották mindenüktől, s szégyenszemre vándorolniuk kellett, koldulással és énekléssel tartva el magukat. Majd Szent István (a Pozsonyi krónika szerint) a gyászmagyarok leszármazottait a Szent Lázár-rend esztergomi kereszteseinek fennhatósága alá rendelte. Természetesen nem lehetetlen, hogy magyarjaink találkoztak leprával a 10. században, de a Lázár-rend ekkor (és ez a 11. századra is igaz) még nem létezett, a megnevezés mindenképpen későbbi ragadvány. Az sem biztos, hogy a Lázár

[19] A fenti városok voltak a lepraházak tulajdonosai, s a fenti év az alapítás ideje.

[20] Józsa László ettől eltérő véleményt képvisel. Szerinte egy számszerű okozta lábsérülésből eredő csontsérülés okozta Nagy Lajos halálát. (Józsa László: Betegségleírások középkori krónikákban. In: *Orvosi Hetilap*, (1987) 12. sz. 639–641.)

név poklosságra utal a hét visszatérő leírásában, jelölhette a szegénységük, esetleg csupán hasonlatról van szó: a közösség e hetet éppúgy kivetette, hazátlanná tette, mint a bélpoklosokat a lepra korai történetében, amikor még nem létezett, vagy csak foltokban, a leprosoriumok intézménye.[21]

Magyarországon a lepra története feltehetően az európaihoz hasonló ívet futott be. Ugyanolyan hétköznapi betegség volt, mint pl. Párizsban. Ezt bizonyítja többek között a *cimpa* gúnynév előfordulása: *„Petus dictus cympa"*(1288), *„Stephanus dictus cymba"*(1338), *„Andreas dictus chympa"*(1437). A cimpásság, vagyis az orrnyereg beesése által orratlannak tűnő arc a lepra egyik fajtájának eredménye, bár természetesen lehetett baleset következménye is, csak akkor nem lenne ilyen tartós az előfordulása. A betegség hétköznapiságára példa Félegyházi Tamás 1583-ban megjelent *A keresztény hitnek részeiről való tanítása* című művében szereplő lepraleírás laikus jellege: "felette szukseg a franczus es ruhes embertul magunkat onunc, hogi reanc ne regedion, hat a dogos embert es eghet el kel tauosztatni, hog' meg ne dogleltessunk. It aszt kellene meg bizonitani, hog az dog halal ollian ragadó tegyen mint az lepra. Mert niluan vagion, hog a lepra es az franczu az illetesbol el ragad..."[22]

IV. Lepra mint irodalmi, képzőművészeti téma

A legfontosabb irodalmi emlékünk a lepráról Hartman von Aue *Der arme Heinrich* története. A főhős egy gazdag lovag, akit ifjúsága virágában ért el a betegség. Érzékletes leírást kapunk arról, hogyan változott a feléje áramló kedvesség és szeretet betegsége miatt elutasítássá. Kétségbeesetten kereste a gyógyulást, felkereste Montpellier és Salermo iskoláit, orvosait, gyógyulást remélve. Végül a következő lehetőséget tárták elé: feltéve, hogy az Úristen is úgy akarja, egy szűzlány szívének vére megtisztíthatja, de ehhez egy önként vállalkozó és házasságra érett lányra van szükség. A történet szerint Heinrich szétosztotta vagyonát, s visszahúzódó életre készült az egyetlen megtartott udvarházában. (Lám, gazdag beteg lévén, szó sem esik leprosoriumról.) Találkozott egy parasztlánnyal, aki önként vállalta az áldozat szerepét. Elutaztak Salermóba, előkészültek a műtétre, de mikor Heinrich meglátta a lány szép testét a boncasztalon, visszautasította annak áldozatát, inkább vállalva sorsát. Jutalmul az Úristen megszabadította poklosságától, s a szerelmesek összeházasodhattak. A történet legfontosabb üzenete a betegséggel való megbirkózás folyamatának bemutatása. Három lépcső rajzolódik ki, ahogy azt St. Victor-i Hugó is jelzi. Az első lépcső a tisztulás útja (*via purgationis*), ez a próbálkozások, a miértek, a lázadás,

[21] Sebestyén Gyula még ennél is többet állít: „E nevek aztán végleg elfedték a pogánykori énekmondóknak pogány jellegű emlékeit is, akiknek a keresztény vallás, s minden más nyugati befolyás érvényesülése előtt még az ural-altáji rokonnépek sámánkodó énekmondói közé kellett tartozniuk." (143.) Vagyis e hét magyar bibliai megnevezése a pogánykori tartalom elkendőzésére szolgált.

[22] Nékám Lajos: *A magyar bőrgyógyászat emlékeiből* (27.)

A szenvedő Krisztus és a könyörgő leprás alakja egy középkori miniatúrán *(Forrás:* Jürgen Belker: *Aussätzige*, 220.)

az istennel való perlekedés időszaka. A következő a megvilágosodás foka (*illuminatio*), amikor már Heinrich elfogadja a sorsát, beletörődik az életbe, a rá váró szenvedésekbe. A krízist ezzel legyőzte, képes hazatérni a lánnyal, elutasítani a gyógyulás reményét. A végső stádium a teljes egység állapota (*via mystica*), ember és isten egyesülése. Vagyis nem az egész világ az, amely eldobandó, hanem egy hit és mérték nélküli világ. Új világ teremtődik a beteg számára, ez Heinrich esetében a gyógyulás, de ez csoda, s ezért ritka. A valós világban a leprosoriumok szigorúan vallásos világa jelenti a *via mystica*-t, a beteg meghal a földi hívságok számára, s újjászületik a teljességben, a megnyugvásban, ő már a túlvilági paradicsomba készül.

A lepra képzőművészeti ábrázolásai két nagy csoportra oszthatók. Az egyiket az orvosi könyvek rajzai jelentik, ezek főleg orvostörténeti érdekességek; a másik csoportot a vallási tárgyú festmények, szobrok alkotják. Megformázzák a Biblia leprásait: Naamánt, Jóbot, a Jézus gyógyította leprásokat. Szentek életéből kölcsönzött jeleneteket idéznek fel. Történeti érdeklődésre azért tarthatnak számot, mert remekül szemléltetik a leírásokból megismert jellegzetes lepraviseletet és közvetítik a poklosokról kialakult képet.

Ha a leprások csoportját a többi marginális csoport helyzetéhez hasonlítjuk, kivételes csoportnak mutatkozik a leprásoké. A társadalom ugyan kitaszítja, de egyben integrálja is őket.

A leprás személy önmagában csak elutasításra számíthatott. Meg kellett birkóznia a kiközösítés tényével: végig kellett csinálnia egy hosszú tortúrát a lepravizsgálattól, a kiközösítési ceremónián át, a leprosoriumba való belépéshez tartozó eskütételig. Le kellett mondania addigi életéről, örömeiről, gondjairól, tulajdonáról, házaséletéről. (Ha erre helyezzük a hangsúlyt, a leprás életének végtelen nyomorúsága jelenik meg.) Cserébe megkapta személyében az üdvözülés lehetőségét, új dimenzióra nyílt ki az élete. (Ez a szempont a probléma vallási feloldását hivatott kidomborítani.) Bizonyára nem mindenkit elégített ki ez az adok-kapok, de sok választásuk nem volt. Lepraként, „egyedül" nem élhetett. Viszont a leprásoknak, mint csoportnak megvolt a társadalmon belül a maguk helye, adományok legitimálták létezésüket. Krízis helyzeteket kivéve (mint a százéves háború ideje) csak akkor léptek fel velük szemben az egészségesek támadóan, ha nem tartották be a látens „egyezséget": „te leprás vagy és ezért veszélyes, de mi mégis életben hagyunk, táplálunk téged, ha cserébe minket nem fenyeget a te kórod, és tisztelünk is azért, mert földi életed végeztével közvetlenül a paradicsomba kerülsz".

Ez a legfontosabb dichotómia, amely a lepra európai történetét végigkíséri, s csak ennek figyelembe vételével kaphatunk teljes képet a poklosok hétköznapjairól.

Aussatz – Lepra – Hansen–Krankheit, Ein Menschheitsproblem im Wandel. Teil I. Bearb. v. Christa Habrich, Juliane C. Wilmanns, Jörn Hennig Wolf. Kataloge des Deutschen Medizinhistorischen Museums, Ingolstadt, 1982.

Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium.* I. köt. Budapest, Szent István Társ., 1977.

Belker, Jürgen: Der Aussätige, „Tückischer Feind" und "Armer Lazarus". In: *Randgruppen.* Hrsg.: Bernd–Ulrich Hergemöller. Warendorf, Fahlbusch Verlag, 1990. 200–231.

Brody, Saul Naithaniel: *Disease of the Soul.* Cornell University, 1974.

Geremek, Bolislaw: Der Außenseiter. In: *Der Mensch des Mittelalters.* Hrsg.: Jacques LeGoff. Frankfurt, Campus Verlag, 1990. 374–401.

Józsa László: *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegsége.* Budapest, Gondolat, 1996.

Kuder, Ulrich: Aussatz und christlicher Glaube. In: *Aussatz – Lepra – Hansen–Krankheit.* 26–27.

Kuder, Ulrich: Lebensformen der Aussätzigen / Leprosenpflege durch Kirche, Adel und Bürgertum – Die Lepraklapper: Signal und Wahrzeichen. In: *Aussatz – Lepra – Hansen–Krankheit.* 127–128.

Lexikon des Mittelalters. München, Zürich, Artemis Verlag, 1980. 1249-1256.

Magyari-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek.* I. III. IV. köt. Budapest,1929–1940.

A medicina krónikája. Szerk.: Schott, H. Budapest, Officina Nova, 1994.

O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások.* Budapest, Gondolat, 1985.

Nékám Lajos: *A magyar bőrgyógyászat emlékeiből.* Budapest, 1908.

Niedermeier, Hans: Soziale und rechtliche Behandlung der Leprosen. In: *Aussatz – Lepra – Hansen–Krankheit.* 76–85.

Ókori keleti történeti chrestomatia. Szerk.: Harmatta János. Budapest, Nemzeti Tankönykiadó, é. n.

Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* I–II. köt. Budapest, Atheneum, 1899.

Pór Antal: Nagy Lajos király halálos betegsége. In: *Századok,* 36. (1902) III. sz. 209–215.

Schiffczyk, Dieter: Die Leproserie – Ort der Leprosenisolierung, Stätte der Aussätzigenbetreuung – Rechtsstatus – Wirtschaftsform – Baugestalt. In: *Aussatz – Lepra – Hansen–Krankheit.* 86–89.

Schipperges, Heinrich: *Die Kranken im Mittelalter.* München, Verlag C. H. Beck, 1990.

Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái.* Budapest, Franklin Társulat, 1904.

Szamota István – Zolnay Gyula: *Magyar oklevél-szótár.* Budapest, 1902–1906.

Zolnay László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán.* Budapest, Gondolat, 1975.

Zubiczky Aladár: *Az európai nagy leprajárvány története.* Rektori székfoglaló, 1924.

Korpás Zoltán

A török–magyar küzdelmek megjelenítése Lope de Vega néhány művében

A magyar történetírásban közismert az az ideológiai szerep, amelyet Magyarország vállalt fel a középkor és a koraújkor folyamán. A témával foglalkozó munkák jelentős része feldolgozta a *„Kereszténység védőbástyája"* gondolat kialakulását és annak változásait hazánkban.[1] Hopp Lajos monográfiáján keresztül pontos képet alkothatunk a lengyel-magyar *Defensor Christi, Antemurale,* stb. eszmék párhuzamos és összekapcsolható fejlődéséről.[2] Több monográfia és cikk elemezte a német közvélemény magyarképének negatív és pozitív oldalát.[3] A többi európai állam véleményéről már kevesebb adattal rendelkezünk.[4]

E munkának a célja az, hogy a spanyol Aranyszázad[5] irodalmában kialakult magyarságképpel kiegészítse az eddigi ismereteinket. A kora újkorban a magyarságról alkotott spanyol vélemény szorosan kapcsolódott a török–magyar küzdelmekhez, hiszen a két egymástól távol lévő régió az évszázadok folyamán, hasonlóan ki volt téve a muszlim erők, arabok, törökök, mórok támadásainak. Illetve a XVI–XVII. században már ugyanazon hatalom, az Oszmán Birodalom

[1] Az lábjegyzetekben felsorolt irodalom természetesen nem teljes, csak utalni szeretnék néhány fontosabb munkára. Benda Kálmán: *A magyar nemzet hivatástudat története a XV–XVII. században.* Bp., 1937.; Fodor Pál: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. In: *Történelmi Szemle* 1997/1.

[2] Hopp Lajos: *Az „Antemurale" és „Conformitas" humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban.* Balassi Kiadó, Bp., 1992.

[3] Bóka Éva: Európa és a török. Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16-17. századi tervekből. In: *Világtörténet,* 1983/2. 83–104. Siegfried Hoyer: A török mint Antikrisztus. Adalék Luther Márton törökképéhez. In: *Világtörténet,* 1983/3. 30–41. Ruzsás Lajos: *A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen.* Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 97. Benda Kálmán: *A törökkor német újságirodalma.* Bp., 1942. Horváth Magda: *A törökveszedelem a német közvéleményben.* Minerva Könyvtár, Bp., 1937. Az oszmán nézőpontról: Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Főszerk. Hanák Péter, Pécs, 1997. 83–99.

[4] Eckhardt Tibor: A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula: *Mi a magyar?* Bp., 1939. Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza [Magyarország a kereszténység védőbástyája]. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny,* 1936, 297–351.

[5] Siglo de Oro – Aranyszázad. A spanyol irodalmi nagyság a XVI–XVII. században. Két korszakra osztható: a reneszánsz XVI. századi irodalom és az ú.n. Nagy Habsburgok (Austrias Mayores) korára – V. Károly és II. Fülöp uralkodása; és az ú.n. Kis Habsburgok (Austrias Menores) – III. Fülöp, IV. Fülöp és II. Károly – hatalmának hanyatlására és az irodalmi csúcspontra a XVII. században, a barokkban. Ebből fakadóan léteznek és komoly vitákat váltanak ki az *Aranyszázad,* vagy az *Aranyszázadok* koncepciók. Rico, Francisco: *Historia y crítica de la literatura española, Siglo de Oro,* Barroco. Madrid, 1983; Alborg, Juan Luís: *Historia de la literatura española, Época Barroca.* Madrid, Gredos, 1974.; Escribano, Sánchez: *Perceptiva dramática del Siglo de Oro, Renacimiento y Barroco.* Madrid, 1972.; Maravall, José Antonio: *Teatro y literatura en la sociedad barroca.* Madrid, 1975.

ellen folytatták küzdelmeiket a Kárpát-medencében, illetve Észak-Afrikában és a Földközi-tengeren.[6] Mindkét állam földrajzilag az *Universitas Christiana* peremállama volt, és ez nagyban elősegítette ezen térségekben a *védőbástya* történelmi szerepének kialakulását. Emellett nem elhanyagolandó tényező az sem, hogy a két állam uralkodói 1526 és 1700 között egy dinasztiából, a Habsburg családból származtak. A két térségben a Habsburg hegemóniát megalapító testvérek, V. Károly német-római császár, spanyol király (1517-től spanyol király, 1519-től német-római császár 1556-ig) és I. Ferdinánd magyar és cseh király (1526–1564) uralkodásától kezdve a két ág között szoros családi kapcsolat létezett, ami katonai, politikai, diplomácia és anyagi támogatásokban is megnyilvánult a XVI–XVII. század folyamán.

Természetesen lényeges különbség, hogy a koraújkorban a spanyol és a magyar állam hatalmi helyzete, katonai, gazdasági, társadalmi ereje nagyságrendekkel eltérő volt a hispán állam javára. A korban kialakulóban lévő spanyol és magyar nemzettudat között a történelmi párhuzamok ellenére jelentős különbségek vannak.[7]

A spanyol nemzettudatot a koraújkorban két egymást kiegészítő és egymásra támaszkodó ideológia hatotta át. Egyik pillére az arabokkal vívott több évszázados *reconquista* folyamán alakult ki. Célja a félsziget egységének megteremtése volt. A középkori és a koraújkori mentalitáshoz igazodóan ez vallásideológiai köntösben jelent meg. A hit ellenségeivel – a mórokkal – szembeni harc kapcsán a hispán királyságok, elsősorban Kasztília, igényt formáltak a keresztény vallás védőinek szerepére. E szerepvállalás sokatmondó példája az egyesülő Aragónia és Kasztília uralkodóinak, Ferdinánd és Izabella, közös neve: *Katolikus Uralkodók (Los reyes Católicos.)* Bár a *„védőbástya"*, *„kereszténység védője"* jelzők ismertek a magyar történelemben is, mégis fontos eltérésnek tartjuk, hogy míg a magyar *„védőbástya"* gondolatban nem a hit terjesztése dominál, hanem a kereszténység védelme, addig a spanyol megfelelője *(Védőbástya = Baluarte de la Cristiandad)* expanzív, hitterjesztő jellegű. Ezt az ideológiai-politikai expanziót nyomon lehet követni úgy a spanyol gyarmatbirodalom kialakítása folyamán, mint a XVI. század elejei észak-afrikai *presidió-rendszer*[8] kiépítése során.

A koraújkori spanyol nemzettudat másik formáló pillére az új dinasztiával, a Habsburgokkal vált ismertté a félszigeten. A burgund kultúrkörnyezetben nevelkedő V. Károly és udvara – más, itt nem részletezendő hatásokkal együtt – magával vitte a spanyol királyságokba a Burgundiában mély gyökereket vert lovagi hagyományokat. A lovag – *miles Christi* –, mint Krisztus hitének felmagasztolt

[6] A spanyol költők „ Magyarországot a távol keletre vivő keresztes hadjáratok színterének tekintették. A mórverő nemzeti hősök irányították a figyelmüket a törökverő magyarokra", In: Karl Lajos: *Magyarország a spanyol nemzeti és a francia klasszikus drámában*. Bp., 1916. 10.

[7] Az olyan toposzok, mint Krisztus Atlétája, Kereszténység védője, Kereszténység bástyája, mindkét nemzet ideológiai szótárában megtalálható volt, mint az öndefiníciónak szerves része.

[8] Presidió-rendszer (előretolt helyőrség-rendszer): az Észak-Afrikában kiépülő spanyol erődítményrendszer. Szintén végvárrendszernek tekinthetjük, bár nem tökéletes az átfedés a spanyol és a magyar kifejezés között.

védője és harcosa a középkor egyik legjelentősebb ideája. A lovagi életforma alapvető igénye és elvárása volt a keresztény hit dicsőségének növelése a hitetlenek elleni harcokban. Részben ez is motiválta a Szentföldre 1096 és 1291 között vezetett keresztes hadjáratok sokaságát. Többek között ezt az eszmét is zászlójukra tűzték a középkori lovagrendek. Ezekhez tartozott az 1430-ban Jó Fülöp által Burgundiában létrehozott Aranygyapjas rend is, amely Európa szívében – érezve az ellentmondást a célok és a földrajzi helyzet között – elsősorban egy eszmei vezető pozícióra tartott igényt, amivel a hit ellenségei elleni harcban összefoghatta volna a kereszténységet.

Míg a burgund lovagi eszme csak egy vágyott ideaként létezett, addig a hasonló célokat kitűző spanyol eszme mindennapi valóság maradt úgy az 1482-92 közötti granadai háborúban, mint a törökök elleni küzdelemben a Földközi-tengeren és Észak-Afrikában a XVI–XVII. század folyamán, vagy a mórok elleni rendeletek sokaságában 1609-ig.

V. Károly személyében szintetizálódott a két eltérő, mégis hasonló rendszer. A burgund ideológia a történelmi körülmények miatt (Burgundia súlyvesztése Kasztíliával szemben, a megszűnőben lévő keresztény egység és az előretörő nemzettudat konfliktusa, stb.) szükségszerűen alárendelődött a hispán felfogásnak. Az V. Károly trónralépésekor kialakult birodalmi méretek és kihívásai elkerülhetetlenné tették a belső és külső hitellenségekkel szembeni harcot a spanyol érdektől messze lévő területeken is, mint a Német-Római Birodalom, vagy akár Magyarország. A spanyol koronák, elsősorban Kasztília történelmi szerepének ilyen mértékű és váratlan növekedése átalakította a kialakuló és formálódó spanyol nemzettudatot és a XVI. a század első évtizedei óta Spanyolországban egyre inkább missziós szerepről, küldetéstudatról kezdenek beszélni. Ez a gondolat már nem tekinthető azonosnak a szűkebb értelembe vett *reconquista* évszázados és Aragóniai Ferdinánddal kiteljesülő eszméjével.

A burgund lovagi hagyomány – szemben a kezdeti spanyol berzengéssel egy nem hispán központú európai birodalomtól – könnyedén tudott alkalmazkodni az új birodalmi méretekhez, hiszen alapgondolata pont a kereszténység egyesítése volt. Következésképpen szerepe a hispán nemzettudat formálásában abban rejlett, hogy felerősítette és univerzálisabbá tette a *reconquista* alatt Spanyolországban már kialakulóban lévő expanzív missziós tudatot. [9]

[9] A császáreszmére, illetve a császáreszme és a spanyol reconquista ideológiájának kapcsolatára lásd: Ramón Menéndez Pidal: Formación del fundamental pensamiento político de Carlos V. In: *Karl V der Kaiser und Seine Zeit, Kölner Colloquium 26-29. November, 1958.* Szerk.: Peter Rassow és Fritz Schalk. Köln-Graz, 1960. 144-166. Manuel Fernández Álvarez: *Política mundial de Carlos V y Felipe II.* Madrid, 1966. Karl Brandi: *Carlos V. Vida y fortuna de una personalidad y de un imperio.* Fondo de Cultura Económica, México, [1944], 1993. 101–128. Habsburg Ottó: *V. Károly.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1994. 17–76, 249–269. A küldetéstudatról lásd: Bataillon, Marcel: *Erasmo y España.* Fondo de Cultura Económica, México, 1966. 227. A császáreszme korabeli legpontosabb megfogalmazását a császár latintitkára, Alfonso de Valdés munkáiban találhatjuk meg: *Diálogo de Mercurio y Carón.* Madrid, 1929; *Diálogo dé las cosas ocurridas en Roma.* Madrid, 1969.

V. Károlyt követően a kialakult küldetéstudat megmaradt, de míg uralkodása alatt elsősorban a keresztény univerzalizmushoz kötődött, addig II. Fülöp és majd Lope de Vega korában – a spanyol birodalom hatalmi súlyának megváltozása és csökkenése következtében – a hispán érdekeknek rendelődött alá és nem valami elvontabb értelmű egyetemes tudathoz kapcsolódott. A változás hátterében a nemzeti fejlődésen, a spanyol nagyhatalmiság csökkenésén kívül a nyugati Habsburg dinasztia „hispanizálódása" is megtalálható, azaz: V. Károly nemzetekfölötti személye és az őt követő utódok tisztán spanyol mivolta közötti különbségek.

Mi késztette az Aranyszázad spanyoljait magyarokkal foglalkozó művek megírására? A spanyol társadalom a XVI. században sokkal közelebb érezte Közép-Kelet-Európát, így Magyarországot is, mint ma.[10] Közismert Szakály Ferenc munkáján, és Scholz László fordításán keresztül a spanyol *regimentek (terciók)* katonáinak Fráter György halálában betöltött magyarországi szerepe.[11] Éppoly ismertek Alfonso Carrillo jezsuita szerzetes levelei Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvaráról.[12] De érdekes adalékokat nyújtanak még számunkra don Diego de Estrada visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára.[13] Külön módszeres elemzést érdemelne a spanyol Cortes és az Államtanács anyaga, hiszen egyikét adatból már kitűnik, hogy a török kelet-európai sikerei és kudarcai politikai lépéseket, társadalmi reagálásokat, adományok gyűjtését váltotta ki a félszigeten.[14]

A spanyol társadalomban a magyar-török küzdelmek iránt meglévő érdeklődés természetesen nem hagyta hidegen a félsziget kiemelkedő irodalmi személyiségeit sem. A „kíváncsiságot" külön fokozhatta az eddig felsorolt okokon kívül a török terjeszkedés a spanyol érdekszférák irányába, illetve a magyarság valamilyen egzotikus, különleges népként való felfogása. Ahogy majd lejjebb látjuk, a Hunyadiak törökellenes sikerei, uralmuk jó híre hasonlóan tiszteletet váltott ki a Magyar Királyság irányába úgy a spanyoloknál, mint Európa más keresztény államaiban. A kora újkorban kialakuló új politikai, diplomáciai rendszer következtében létrejött információéhség is jelentősen megnövelte az érdeklődést a magyarországi események iránt. Az informálódás szükségessége önmagában nem jelentette azt Spanyolország esetében, hogy bizonyos igények

[10] A lengyel-spanyol viszonyra lásd: Tazbir, Janusz: La opinión polaca sobre España en los ss.16-18. *Hispania* H, 119. (1968) 2. 559–587, Antonio Fontán, Jerzy Axer: *Españoles y polacos en la corte de Carlos V. Cartas del embajador Juan Dantisco*, Madrid, 1994.

[11] Villela de Aldana: *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana en Hungría. Egy spanyol zsoldos magyarországi látogatásának leírása, Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata*. Szerk.: Szakály Ferenc. Bp., 1986.

[12] Veress Endre: Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezései és iratai (1591–1618). *Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria*, 41. kötet. Bp., 1943.

[13] In: Makkai László: *Bethlen Gábor emlékezete*. Magyar Helikon, 1980, 235-258.

[14] Korpás Zoltán: *La resonancia de la batalla de Mohács en la España de Carlos V.* Előadás, kézirat: 1998. márc. 5–7. Spanyol Nyelvtanárok Országos Nyelvi és Civilizációs Továbbképzése. (Bp., Károlyi Mihály Spanyol-Magyar Kéttannyelvű Gimnázium)

és ideológiák megfogalmazásán túl (*legyen egység a keresztény égen belül, hogy minél hamarabb kiűzhessék a törököket Magyarországról; szervezzenek keresztes háborút Magyarország felszabadítására; szedjenek adományokat Magyarország megsegítésére*) a mindennapi reálpolitika szintjére felemelkedett volna. Ezt lehetetlenné tették a korabeli Európa konfliktusai, infrastruktúrája, gazdasági, társadalmi, politikai körülményei.

A spanyol drámaírás legkiemelkedőbb személyisége – a Főnix ahogy a spanyolok hívják, utalva zsenialitására –, **Félix Lope de Vega y Carpio** (1562-1635),[15] akinek teljesítménye egyenesen lenyűgöző. Élete során több mint 1600 színpadi művet írt, amiből mára csak pár száz maradt fenn. Nemcsak iskolát hozott létre híres drámáival,[16] hanem többek között – ami talán minket jobban érint – a XVII. században külön hagyományt teremtett a magyarokkal foglalkozó, vagy róluk szóló színpadi műveknek.[17] Megközelítőleg huszonöt úgynevezett tragikomédiát írt, amelyekben valamilyen szempontból előfordul Magyarország.[18] Ezeket két csoportra oszthatjuk. *Történelmiek*, amelyek Magyarország valamelyik korszakával foglalkoznak, pl.: *A nápolyi Johanna királyné (Reina Juana de Nápoles)*, Nagy Lajos nápolyi hadjáratairól; *Királyság nélküli király (El rey sin reino)*, az 1439 és 1457 közötti időszakról; *A csodálatos erdélyi fejedelem (El prodigioso príncipe transilvano)*, Carrillo levelei alapján Báthory Zsigmondról. A másik típust azok a munkák alkotják, ahol a *drámai hatás kedvéért helyezi az eseményt Magyarországra, vagy magyar szereplőket használ*, de az eseménynek semmi valós köze sincs a magyarokhoz. (Pl.: *El animal de Hungría* c. dráma, vagy olyan fantom szereplők, mint pl. *Magyarországi Roland, Erdélyi Olivér.) Roland de Hungría* neve önmagában magyarázatot ad az arányaiban gyakori magyar, vagy magyaros hangzású szereplők használatának okára. A XVII. században a spanyol olvasó számára az olyan név, mint *Roland* egyértelműen a régi Roland-ének arabverő hősére utalt, míg a *de Hungría* vezetéknév – a magyar-török harcok európai visszhangjából fakadóan - a származásával aktualizálta a cselekményt. Az efféle társítások nyilvánvaló propagandisztikus célja, hogy felhívja az olvasó figyelmét a *hostis naturalis*, a török elleni összefogás szükségességére, és a hitharc megindítására. Lope de Vega *Királyság nélküli király* című művének elején található ajánlás szintén hasonló célokat sejtet. A szerző a magyar történelem törökellenes küzdelmeinek egyik legsikeresebb időszakát bemutató színművét egy johannita

[15] Zamora, Vicente, Alonso: *Lope de Vega su vida y su obra*. Madrid, 1961.
[16] Vega y Carpio, Félix Lope de: *El arte nuevo de hacer comedias*. Madrid, 1973.
[17] *El Animal de Hungría* c. művében írja Lope:

„Yo fui primero inventor	*„én voltam az első aki kitalálta*
de la comedia en Hungría	*a komédiát Magyarországon*
que las que primero había	*Mert amik addig léteztek*
eran sin gracia y primor"	*szellemesség és szabályok nélküliek voltak."*

(A cikkben előforduló nyersfordítások saját munkáim – K. Z.)
In: Emilio Cotarelo y Mori: *Obras de Lope de Vega*. 1917. 3., 425.; Bocsi, Joseph Peter: Hungría en el teatro de Lope de Vega. In: *Revista de la litertura* 31. (1967) 1. kötet. 95–105.
[18] Karl (1916) 32–87; Bocsi (1967) 95.

lovagnak, Alonso de Contreras kapitánynak ajánlja. Az ajánló sorokban hosszan és fennkölten dicséri a lovag törökellenes tengeri sikereit, hajófoglalásait, fogolyejtéseit, rabszabadításait, ezzel is halhatatlanná téve nevét a pogányverő hősök között. Sugallt üzenete a dedikációnak és a tragikomédiának egyértelmű: Hunyadi János XVII. századi eszmei „utódai" lankadatlan hévvel küzdjenek a hit ellenségeivel, legyen a helyszín a Kárpát-medence, vagy akár a Földközi-tenger.

A török, a muszlim, a mór, mint irodalmi szereplő, már csak a történelmi és földrajzi körülményekből fakadóan a spanyol művek rendszeres alakja, úgy az Aranyszázad előtt, mint alatta és utána.[19] E munkának nem is az a célja, hogy ezt a tényt elemezze, hanem az, hogy a török–magyar relációban bemutassa a spanyol felfogást külön a törökökről és a magyarokról, illetve elemezze a különbséget (már amennyiben létezik) Lope de Vega török és mór ábrázolásaiban.

A spanyolok a XV-XVII. század folyamán első kézből értesültek az európai, köztük elsősorban portugál, francia, spanyol, itáliai utazókon keresztül az Oszmán Birodalom kialakulásáról, terjeszkedéséről, belső viszonyairól, vallásáról.[20] Külön kiemelném, hogy a XVI-XVII. században a spanyolok törökképe – hasonlóan a többi európai keresztény államhoz – nem volt egységes. Míg az expanzív török birodalom közvetlenül fenyegeti a dél-spanyolországi partokat, a spanyolok észak-afrikai birtokait és az itáliai tartományaikat (Nápolyt és Szicíliát), addig elsősorban – a Kelet-Európában is ismert – negatív képet rajzolják elénk az írók és költők. A török véreskezű, kegyetlen, despota, aki leigázza a keresztényeket, felkoncolja a nőket és a csecsemőket. Bár elismerik katonai értékét, bátorságát, fegyelmezettségét, sőt katonai szempontból pozitívnak találják igénytelenségét is.[21] Természetesen a törökképhez hozzátartozik az egzotikum, az érzéki vágyak megjelenítése, a bujaság is.

Kétarcú a török szolgálatban lévő „hittagadók", a *renegátokhoz* való viszonyulás. Míg Francisco López de Gómara a Barbarossa[22] fivérekről írt krónikájában egyenesen dicsekszik azzal, hogy az észak-afrikai török seregekben a legütőképesebb haderő a dezertált, lőfegyverrel rendelkező spanyol katonákból kerül ki,

[19] A Cid énektől kezdve, a Lazarillo de Tormesen, a don Quijotén és az Aranyszázad drámáin keresztül a klasszicista Cadalso Marokkói levelein át, több ezerre tehető az iszlám világot érintő spanyol nyelvű művek száma. Albert Mas: *Les tures dans la littérature espagnole du Siécle d'Or*. Paris, 1967. Ma a legkiválóbb és időtálló összefoglalása 200 év török témájú spanyol irodalmának. A történelmi háttérről lásd: Jaime Salvá: *La orden de Malta y las acciones navales españolas contra los turcos y berberiscos en los ss. XVI–XVII.*, Madrid. Korpás Zoltán: Spanyol védelmi rendszer Észak Afrikában V. Károly uralkodása alatt. In: *Africana Hungarica*, (1998) 1. 53–74.; Giró-Szász András: Egy sikeres és egy sikertelen észak-afrikai hadjárat története – Az 1535. évi tuniszi és az 1541. évi algíri hadjárat. In: *Africana Hungarica*, (1998) 2. 185–207. számában.

[20] A korszak utazóiról kitűnő elemzést és táblázatokat találunk: Stephane Yerasimos: *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman dans XIV–XVI siècle*. Ankara, 1991.

[21] Lásd: Az *Amadís de Gaula* című lovagregényt, *Garcilaso de la Vega* egyes szonettjeit, vagy *Cristobal de Villalón:* Viaje de Turquía, stb.

[22] *Crónica de los Corsarios Barbarroja*. Ediciones de Polfemo, Madrid, 1989.

addig Alonso de Ercilla y Zuñiga az Araucana című, a chilei indiánokról szóló művében, szinte restelkedve írja, hogy milyen nemzetiségű, hitüket megtagadó személyekről hallott.[23]

A moriszkók, azaz a Spanyolországban maradt mórok, külön problémát jelentenek. Egyrészt jelentős a mezőgazdasági szerepük Valencia, Granada területén, ezért a földesurak a védelmükben érdekeltek, másrészt vallásuk, kultúrájuk és az észak-afrikai hittársaikkal fenntartott kapcsolataik miatt, egytől egyig potenciális kémeknek és hitellenségeknek tartották őket. Kikeresztelkedésüket a titokban gyakorolt iszlám hitük miatt nem vélték hitelesnek. Ez az ellentmondás az irodalomban is visszatükröződött a moriszkóbarát és a moriszkóellenes művekben.[24] A korszak levelezésében és szépirodalmában folyamatosan visszatérő – a politikai realitást kevésbé figyelembevevő – sztereotípia a spanyol társadalomban a rettegés az oszmán–moriszkó összefogástól, a külső és belső együttes támadástól a spanyol állam ellen.[25] A törökkép Spanyolországban a XVI. század végére átalakult, árnyaltabbá vált. A változás közvetlen oka az 1571-es lepantói győzelem, majd 1609-ben a moriszkók végleges kiűzése volt. E két időponttal csökkent a pszichés félelem az oszmán világtól, megszűnt a moriszkók belső fenyegetése. Az 1578-ban kezdődő török-spanyol fegyverszüneti egyezmények, a *Levantei Társaság* 1580. évi megalapítása már újfajta kapcsolatokra utalnak. Ettől fogva a két nagyhatalom az észak-afrikai térséget leértékeli, mint konfrontációs lehetőséget és erejüket más frontokra koncentrálják. Ezen időpontok közötti események alakítják át a vad, expanzív törökképet és ezek következtében az oszmán–muszlim fenyegetés spanyol társadalomra kifejtett katonai, politikai és pszichológiai nyomása is csökken. Az ekkoriban megjelenő művek már újfajta, reálisabb véleményt tükröznek. Előtérbe kerül a szokások, az életmód, az öltözködés, a kulturális ismeretek iránti érdeklődés.

A bemutatandó Lope de Vega művekben – mivel pontosan ezen átmenet idején íródtak –, úgy a kezdeti ellenséges, mint a későbbi „kíváncsi", reális ismereteket igénylő magatartás nyomon követhető.

A művek forrásai és keletkezése

A spanyol közvélemény képét a magyar-török küzdelmekről három kiválasztott Lope de Vega mű alapján elemzem. Nyilvánvaló, hogy Lope de Vega – műveinek hitelessége, értelmezhetősége érdekében – a különböző „egzotikus"

[23] A felsorolás megemlíti jóformán az összes európai állam lakosát az erdélyitől a spanyolig. Ez a típusú felsorolás megtalálható jóformán az összes, elsősorban Észak-Afrikával foglalkozó műben. Legismertebb és sokat idézett forrása: Haedo, Diego de: *Topografía e Historia de Argel* [1577–1580], Madrid, 1927.

[24] Luce López-Baralt: *Huellas del Islam en la literatura española de Juan Ruíz a Juan Goytisolo*. Libros Hiperión, Madrid, 1985, 149–180.

[25] Andrew C. Hess: The Moriscos: An Ottoman fifth column in Sixteenth-Century Spain. In: *American Historical Review*, vol. LXXIV, /1 1968 oct. 1–25.

népek ábrázolásának tekintetében nem térhetett el a spanyol közvéleményben élő sztereotípiáktól. Ebből logikusan következik, hogy a drámákban tükröződő magyarság- vagy törökkép, ha nem is teljes mértékben, de hűen tükrözi e két népről a korban létező hispán felfogást. A kiválasztás elve az volt, hogy elemezhető legyen külön-külön a török és a magyar kép, illetve szükség volt egy olyan műre is, amelyben keveredik a török és a mór elem, így bemutathatjuk a spanyol rálátást a török és mór eltérésekre. Ezért esett a választás a következő három színpadi műre:

1. El Rey sin reino – A királyság nélküli király[26]

2. El cerco de Viena por Carlos V – Bécs ostroma V. Károly által[27]

3. La mayor desgracia de Carlos V y hechicerias de Argel – V. Károly legnagyobb szerencsétlensége és az algíri boszorkányság[28]

A Hunyadiak korában játszódó *A királyság nélküli király* című tragikomédia Lope de Vega egy kevésbé ismert, de rendkívül komoly magyar történelmi tudásról árulkodó munkája. Keletkezése idejéről egy biztos adattal rendelkezünk: 1625 előtti, hiszen szerepel a Lope de Vega kiadások 20. részében, amit 1625-ben publikáltak először. Egyes kritikusok szerint 1597 és 1608, míg mások 1599 és 1612 közé datálják.[29] Forrása Menéndez Pelayo szerint Pero Mexía *Historia Imperial y Cesárea* című műve. A kritikus még idézi is a Mexía krónika idevágó részeit. Majd azt követően kijelenti, hogy ez az unalmas olvasmány nem nyújt elég alapot bármilyen további elemezéshez.[30] Nyilvánvaló, hogy egy, a magyar történelmet nem ismerő kritikus könnyedén állapítja meg, minden alap nélkül, hogy egy történelmi tragikomédia forrása az a Német-Római Birodalom történetét leíró krónika, amely csak úgy „mellékesen" meséli el az 1439 és 1457 közötti magyar eseményeket. Menéndez Pelayo a szükséges ismeretek hiányában nehezen érthette meg a mű eseményeit, utalásait, logikai rendszerét, számára kevés irodalmi értékkel bírhatott és unalmasnak tűnhetett. Kizárólag a magyar történelem e korszakában jártas veszi észre, hogy Lope de Vega kiválóan ismerte a XV. századi Magyarország történéseit, sőt a magyar jogszokásokat, hagyományokat is beemelte e művébe, hogy hitelességét ezáltal növelje. Ez alapján kizártnak tarthatjuk, hogy *A királyság nélküli király* című Lope de Vega munka közvetlen forrása Pero Mexía lehetett.

Feltételezem, hogy a szerző vagy olvasta Antonio Bonfini: *Magyar történelem tizedei*,[31] vagy Thuróczy János: *A magyarok krónikája* c. munkáját,[32] vagy olyan

[26] In: *Biblioteca de Autores Españoles* (továbbiakban: BAE), *Obras de Lope de Vega*. Madrid, 1966, t. XIV. 281–342.

[27] BAE, *Obras de Lope de Vega*. Madrid, 1963, t. XV. 301–344.

[28] BAE, *Obras de Lope de Vega*. Madrid, 1969, t. XXVI. 1–49.

[29] Marcelino Menéndez Pelayo: *Estudios sobre el teatro de Lope de Vega*. Madrid, 1949, t. 2, 332–333.; Mas (1967) 386-388.; Morley, S. Griswold: *Cronología de las comedias de Lope de Vega*. Gredos, Madrid, 1968, 389.

[30] Menéndez y Pelayo (1949) 333. „Esta comedia de fastidiosa lectura, no ofrece materia a ninguna observación particular."

[31] Magyar fordítása: Balassi Kiadó, Bp., 1995.

[32] Legújabb kiadása: Európa, Bp., 1980.

forrást használt, amely részletesen és pontosan idézi szóról-szóra az említett krónikák e korszakra vonatkozó részeit. E megállapítás bőségesen alátámasztható, ha összehasonlítjuk a tragikomédia cselekményét a két mű eseményeivel. Az összehasonlításban a Lope de Vega mű sorrendiségében haladok, felhívom a figyelmet, azokra a kronologikus különbségekre, amelyeknél a szerző, a színpadra vihetőség érdekében, eltért a valóságtól.

1. Erzsébet királyné elszökik Frigyes császárhoz és elmeséli László születésének körülményeit.[33] Miután a magyarok megtudták, hogy fiú utódot szült, aggodalommal és nagy várakozással járultak elé. A királyné sírva kérte, hogy hagyják az újszülöttet pihenni. A magyarok miután megnézték Lászlót, áldották az Urat, és sírtak örömükben. Tartalmilag ugyanígy meséli el Bonfini, illetve kivonatolva idézi Thuróczy is.[34]

2. László megkoronázása: Lope de Vega – Erzsébet Frigyeshez intézett szavain keresztül – mutatja be a négyhónapos László 1440. május 15-i megválasztását Fehérváron, Szent István templomában. [Széchy] Dénes érsek kente fel királynak a SZENT koronával,[35] majd a magyarok felesküdtek királyukra és a megkoronázott újszülött helyett Conde de Cilia, azaz Cillei Ulrik mondta el a királyi esküt. A koronázás ezen menete megtalálható úgy Bonfininál, mint Thuróczynál, azzal az eltéréssel, hogy a két krónikás közül csak Bonfini említi meg a székesfehérvári koronázó templom nevét. Ezt Lope de Vega is felhasználja művében: *„Iglesia del rey San Esteban santo"*. Tehát Bonfini lehetett a primer forrás, szemben Thuróczyval, de ne zárjuk ki annak a lehetőségét se, hogy Lope de Vega mindkettőt ismerte.[36]

3. A korona ellopása: Lope de Vega a cselekmény leírásakor tévedett: az eseményt színhelyét Belgrádba helyezte. Magát a történetet mégis hitelesen adja vissza. Továbbra is Erzsébet meséli Frigyesnek, hogy a koronázás után az ünneplő tömeg Belgrádba ment, mert *„abban az erődben őrzik a Szent Koronát"*.[37] Itt Erzsébet mindenki jelenlétében megjátszotta, hogy a koronát visszahelyezi az aranyládába, majd elrejtette, mivel félt, hogy a magyar urak más uralkodót választanak maguknak, és így ő és gyermekének az életét veszélyeztetik. Thuróczy és Bonfini ezeket az eseményeket hitelesen a korona őrhelyéhez, Visegrádhoz kapcsolják.[38] Lope de Vega e tévedésben talán szerepet játszhatott a spanyol nyelvre jellemző fonetikai sajátosság, a V és B hang azonossága és a két vár szláv nevének látszólagos hasonlósága is, (ViseGRADO - BelGRADO) kiegészülve Nándorfehérvár – Belgrado – városának nemzetközi hírével (1456, 1521).

[33] Lope (1966) 293.
[34] Thuróczy (1980) 342. Bonfini (1995) 3.4.115–125, 574. illetve: Juhász Lajos: *Thuróczy és Bonfini krónikájának összehasonlítása Zsigmondtól Mátyásig*. Szeged, 1938. 33.
[35] Lope (1966) 293. ...la corona SACRA (kiemelés tőlem – KZ)... el cardenal Dionisio se la puso
[36] Thuróczy (1980) 344-45., Bonfini (1995) 3.4.165, 577. Juhász (1938) 34.
[37] Lope (1966) 293.
[38] Thuróczy (1980) 345., Bonfini (1995) 3.4.165, 577., Juhász (1938) 34.

4. Ulászló koronázása, 1440. júniusa. Talán az egyik legmeglepőbb része a tragikomédiának. Ulászló koronázásnak furcsaságait Lope de Vega pontosan értelmezi. Bemutatja olvasóinak, a spanyol közönségnek a Szent Korona eszme lényegét. Ulászló király a székesfehérvári koronázó templomban Hunyadi János és Podjebrád György mellett állva a Szent Korona hiányában, amely Szent István óta legitimé teszi a királyválasztást, akár lemondana a koronázásról, amikor is Ulászló észreveszi Szent István szobrának a fején a Szent Korona másolatát, és azt tetteti a fejére. Lope de Vega hitelesen felsorolja a koronázási jelvényeket: arany jogar és bíbor palást. Thuróczynál, Bonfininál is megtaláljuk ugyanezt a történetet.[39]

5. A koronázás után közvetlenül – a tragikomédiában – Ulászló azonnal kinevezi Hunyadit „Erdély Kormányzójának", azaz vajdának, ami 1441 februárjában történt.[40] A valóságos kronológiától való eltérést a színpadra vihetőség igényelte.

6. Murád (Amurates) szultán Erdélyt támadja. A valóságban e hadjáratot nem Murád, hanem Mezit bég vezette 1442-ben. Bár Lope de Vega később ugyanennek a hadjáratnak a vezetőjeként helyesen *Meceto*, azaz Mezit bég nevét említi.[41] Ez a tévedés sem a szerző rosszul informáltságából fakad, hanem hasonlóan az 5. ponthoz a színházi művek szerkesztési lehetőségei szabtak keretet a valósághoz való abszolút ragaszkodásnak.

7. E felsorolt epizódok mellett Lope de Vega beleszövi a cselekménybe *Erzsébet és Ulászló közötti fiktív találkozást*, amit a szerző e két ellenfél, a történelem könyvekből oly közismert tárgyalásainak és Ulászló házassági ajánlatának bemutatására használ fel.[42] Beilleszti az 1442-es győri egyezményt, ami biztosítaná a kiskorú László trónigényét és elismeri a gyermekkirály nagykorúságáig I. Ulászló uralkodását. A kor szokásai szerint a szerződés megerősítéseképpen Ulászló elvenné feleségül Erzsébet lányát, Annát. Az aláírás után négy nappal, december 17-én Erzsébet meghal. A műben Lope de Vega érezteti a gyanút, hogy a halálhoz Ulászlónak is köze lehetett, akit halála előtt a királyné megátkozott. Majd a holtest előtt zokogó Ulászló láttán Hunyadi László kategorikusan kijelenti, hogy aki ilyen őszintén gyászol, azt nem lehet a mérgezés gyanújával vádolni. A gyilkosságot se Bonfini, se Thuróczy nem tartja igaznak, bár Bonfini utal rá, hogy *„a mérgezés gyanúja is felmerült."*[43]

8. 1444. augusztus 15-i váradi egyezmény: Lope de Vega mesterien fűzi be a cselekménybe a békekötés körülményeit, Cesarini bíboros beavatkozását és a

[39] Thuróczy (1980) 348., Bonfini (1995) 3.4.280–285, 586.
[40] Lope (1966) 297.
[41] Lope (1966) 300, 309., Thuróczy (1980) 356-358. Bonfini (1995) 3.4.340–405, 584–593. Murád 1539-es hadjárata Mysia – (Szerbia?) ellen; Bonfini (1995) 3.530–80, 597–600. 1442-es gyulafehérvári győzelem Meziddel szemben. Elképzelhető az a verzió is, hogy Lope összevonta e két eseményt a művében.
[42] Lope (1966) 301–303. Bonfini (1995) 3.5.155, 605. Juhász (1938) 39.
[43] Bonfini (1995) 3.5.160–185, 608.

szerződés megszegését, bár a azt tévesen 1412-re teszi. Ulászló király a Bibliára, míg Murád a Koránra tett esküvel erősíti meg a 10 évre szóló békét. Hunyadi László az aláírás pillanatában felhívja még egyszer Ulászló figyelmét, hogy a Bibliára tett esküvel Isten és ember előtt hitszegővé válik, amennyiben nem tartja be a szerződést. Az eseményben Hunyadi László szerepe inkább a drámai feszültség, mintsem a történelmi hűség következtében szükségeltetett. E dramaturgiai fogást külön felértékeli, hogy László annak a Hunyadi Jánosnak a fia, akit a XVII. század európai közvéleménye „az igazság bajnokaként", „Keresztténység megmentőjeként" tisztelt".[44]

9. A várnai vereség. Lope de Vega a vereség elsődleges okát, hasonlóan sok más európai kortárshoz, a hitszegésben látja, Isten büntetését fedezi fel a Bibliára tett eskü megszegése miatt. Hunyadi János erkölcsi tisztaságát és annak szembeállítását a bűnös Ulászlóval az oly sokszor használt színpadi fogással, valóság megváltoztatásával érte el: Hunyadi és fiai próbálják rávenni a királyt, hogy seregeit ne indítsa a török ellen. Miután kudarcot vallottak, a törökverő hős nem hajlandó királyával menni, vállalva a kegyvesztettséget. Közismert Bonfini és Thuróczy alapján, hogy Hunyadi ellenkezése nem volt ennyire szilárd, sőt Hunyadi szintén ott volt a szerencsétlenül végződő várnai csatában.[45] Bonfini feleleveníti Murád szavait a csata előtt, amit verses formában, rövidítve Lope de Vega is közöl. Ez a részlet újra alátámaszthatja azt az állítást, hogy az elsődleges forrás Bonfini lehetett.[46]

10. Cillei intrikái. Hunyadi kormányzóságának időszakára (1446–1453) Lope de Vega csak utalást tesz és az eseményeket a kormányzó „öregkori" visszavonulásával (1453) – a valóságban kormányzói hatalmának megszűnésével – folytatja. Az agg és meghalni vágyó Hunyadi ellen Cillei a sok éves sérelmeit megbosszulni vágyó Podjebráddal intrikál. Az összeesküvők célja Hunyadira végzetes csapást mérni a fiai megölésével. A cél érdekébe Podjebrád lányát akarják csalétéknek felhasználni, hogy Mátyást elcsábítva elválasszák a két testvért és külön-

[44] Lope (1966) 311–312. Thuróczy (1980) 366., Bonfini (1995) 3.6.120–170, 631–635. Bonfini Hunyadiról: „megpuhította az öröm, hogy verekedhet"

[45] Lope (1966) 317–320. Thuróczy (1980) 367-370. Bonfini (1995) 3.6.210–300, 638–644.

[46] *„Jesucristo, aquestas son*
las paces que tus cristianos
firmaron tener conmigo
y que por tu ley juraron
tus Evangelios, tu nombre,
tu Madre, que antes del parto
en él y después fue virgen:
todo cual ves lo han firmado
Pues si eres Dios, como dicen
y nosotros ignoramos,
venga tu injuria y la mía..." Lope (1966) 320.
„Jézus Krisztus, íme a szövetség melyet a te keresztényeid velem kötöttek. A te lelkedre esküdtek, és a te nevedben adott hitet szegték meg, a saját istenüket tagadták meg hitetlenül. Krisztus, ha Isten vagy, mint mondják és mesélik nekünk, kérlek torold meg most a téged és engem ért gyalázatot". Bonfini (1995) 640., 3.6.250.

külön számoljanak le velük. Rosimunda belemegy a tervbe, de szerelemre gyullad Mátyás iránt. Lászlót figyelmezteti egy korábban Cilleiek szolgálatába átállt volt szolgálója, Roán, aki egy levelet mutat neki. A levél tartalmilag azonos a krónikákból ismert Brankovics szerb despotához írt Cillei levéllel. Úgy a valóságban Brankovicsnak, mint a műben Podjebrádnak, két fejet (Mátyásét és Lászlóét) ígért a Hunyadiak ellenfele. Lope de Vega néhány pontban eltér a valóságtól. A XVII. századi drámákat általánosan jellemző szerelmi intrikák hálójába helyezi a létező történelmi személyeket. Podjebrád leányát Katalinnak hívták, aki Mátyás második felesége volt. A műben a lány, illetve az inas neve fiktív, tipikusan lopei.[47] Az említett levelet nem Podjebrádhoz, hanem Brankovics György szerb despotához küldte. Az üzenetet tényleg László inasai fogták el, de nem a Hunyadiak volt inasa tért vissza a hírrel a testvérekhez.[48]

11. Cillei halála és a király bosszúja. Tartalmilag Lope de Vega hitelesen idézi fel Hunyadi László és Cillei konfliktusát, megegyezően a Bonfini és Thuróczy által leírtakkal. V. László magatartásának ábrázolása is azonos az eddigi ismerteinkkel, bár Lope de Vega cselekménye szerint Podjebrád javasolja a bosszúvágy leplezését. Szilágyi Erzsébet közbenjárása tartalmaz valós és valótlan részleteket is. A korabeli színművek és maga a cselekmény felépítése követelte meg azt a valóságtól eltérő logikát, hogy Hunyadi halálról és a nándorfehérvári csatáról egy külső személy tudósítson: a gyászruhában megjelent feleség. Az özvegy kegyelmet kért a fiai számára amit V. László megrendülésében esküt alatt meg is ígér. Az esküről Bonfini nem tesz említést. Az ezt követő letartóztatás és Hunyadi László kivégzése szintén hiteles. Lope de Vega értelmezésében a király halálát, mint Ulászló esetében is, az esküszegés által kiváltott isteni büntetés okozta. Az uralkodó előtt – megmutatván neki Hunyadi László levágott fejét – látomásában megjelent Hunyadi János, aki számonkérte tőle a királyi esküt. A király ezt követően bűnével szembesülve rettegésében szörnyethalt.[49]

12. Mátyás fogsága és szabadulása. Lope de Vega részletesen és pontosan idézi fel Mátyás félelmeit, a királyválasztó levél érkezését, az ebédnél történt ismert és nevezetes eseményeket, Podjebrád György lányának, Katalinnak – Rosimundának eljegyzését, a váltságdíjat, a lehetséges trónkövetelők nevét. Viszont egy pontban Lope de Vega eltér Bonfinitől, Thuróczy javára. Bonfini nem tud arról, hogy Mátyásért Podjebrád 100.000 aranyat kért volna. Ezzel szemben Thuróczy beszél a váltságdíjról. Ez az eset amellett szólhat, hogy Lope de Vega esetleg Bonfini mellett felhasználta Thuróczyt, vagy annak valamilyen interpretációját.[50]

Megállapítható, hogy Lope de Vega művének megírásakor egészen bizonyos, hogy használta Bonfini művét, illetve feltételezhető, hogy ismerhette Thuróczy

[47] Lope szigorú rendszert állított fel a nevekre. Bizonyos neveket csak alacsony társadalmi súlyú szereplők viselhettek, míg más neveket csak kiváló személyiségek lehettek. Lásd: Morley, S.G.: *Los nombres de los personajes en las comedias de Lope de Vega*, Los Ángeles, 1961.

[48] Lope (1966) 322-324. Thuróczy (1980) 389. Bonfini (1995) 3.8.170–195, 682–683.

[49] Lope (1966) 325-334. Thuróczy (1980) 398-404. Bonfini (1995) 3.8..200–3.9.80, 684–697.

[50] Lope (1966) 337-341. Thuróczy (1980) 413–418. Bonfini (1995) 3.9.90, 702.

krónikáját. Egyes részleteket minden komolyabb lényegi változtatás nélkül adaptált a színházi műfajhoz, míg más eseményeket az izgalom, az intrika, a szerelmi bonyodalmak, az irodalmi élvezhetőség érdekében átértelmezett. Ettől függetlenül a műben megjelenített mintegy húsz év magyar bel- és külpolitikát a XVII. századi publikumnak hitelesen és élvezhetően mutatta be.

Rendkívül nehéz feladat megállapítani, hogy milyen forrásokból dolgozott Lope de Vega, amikor megírta a *Bécs ostroma V. Károly által* című művét. A történelmileg súlyos tévedést tartalmazó cím is mutatja, hogy e munka teljesen elrugaszkodik a valóságtól. Lope de Vega egy kitalált történetet helyez az 1532-es szulejmáni hadjárat idejébe. Egy-két utalás kivételével, gyakorlatilag egyetlen hiteles eseménye sincs a színműnek. A szereplők jelentős része valós történelmi személyiség, akik részt vettek a hadjáratban: *V. Károly, német-római császár és spanyol király; öccse I. Ferdinánd cseh és magyar király; Antonio de Leyva; del Vasto márki, Giovanni Baptista Castaldo,* mind *V. Károly* hadvezérei Bécsnél; *Ibrahim nagyvezír; Szulejmán császár*. Azonban történelmi forrásokat fölösleges keresni e mű kapcsán.

Külön kérdést vet fel a mű szerzőjének kiléte. Ezt a tragikomédiát máig Lope de Vega összes művei között találhatjuk, mégis komoly vitákat vált ki a szerző személyének kérdése. Általánosan elfogadott az a nézet, hogyha Lope de Vega műve is, akkor ezt később valaki átírta és rontott rajta. Amennyiben ő írta, akkor valószínűleg 1598 és 1603 között keletkezett.[51]

A harmadik bemutatandó mű, *V. Károly legnagyobb szerencsétlensége és az algíri boszorkányság*. Forrásai a spanyol történészek legforgatottabb művei közé tartoznak. Különösebb kutatás nélkül felfedezhetjük *Prudencio de Sandoval, Diego de Haedo,* és Mexikó meghódítójának, Hernán Cortés, káplánjának, *Francisco López de Gómara* műveinek adaptációját, felhasználását.[52] A tragikomédia forráskritikáját Menéndez Pelayo végezte el, aminek ismertetésétől most eltekintenénk.[53]

Hasonlóan a Hunyadiak koráról szóló műhöz, ez a tragikomédia is hitelesen adja vissza a történéseket. Az eltéréseket a korabeli publikum elvárásai és a színmű szerkesztési elvei követelték meg. Nem lehetett úgy művet írni az iszlám—keresztény konfliktusról, hogy a keresztények vereségével és az iszlám diadalával végződjön. Ez az elvárás lehet a hátterében annak a kronológiai cserének, aminek következtében Lope de Vega munkájának végső jelenete az 1535-ös sikeres tuniszi ostrom, ezzel kompenzálva a keresztény erők sikertelenségét Algír 1541-es ostrománál. Születésének körülményeiről annyit tudunk, hogy feltételezhetően egy késői munkája (1625 után keletkezett), mivel a szerző utalást tesz a velillai harang 1625-ös misztikus kongására is.[54]

[51] Mas (1967) 388-90. Menéndez Pelayo (1949) 18–22. Morley (1968) 432., Warren T, McCready: Ten plays attributed to Lope de Vega. In: *Hispanic Rewiev* 1960, 319–345.

[52] Prudencio de Sandoval: *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V.* BAE, Madrid, [1615] 1955, t. 3, 103–112., Gómara (1989); Haedo (1927).

[53] Menéndez Pelayo (1949). t. IX. 32–52.

[54] Menéndez Pelayo (1949) 32.; Morley (1968), 505. bár Morley 1627-re datálja. A harang csodatételeit Lope a művében külön felsorolja, az 1541–1625 közöttieket, mint jövendölést. Lope (1969) 18–22.

A királyság nélküli király című műben megjelenő magyarságképet két tényező alkotja: a Bonfini által sugallt Hunyadi-párti vélemény és Lope de Vega ábrázolásmódja. Bonfini interpretációját az egyes személyek megjelenítésében tudjuk nyomon követni. A spanyol szerző gyakorlatilag átvette e korszak megítélésének itáliai szemléletét (pl. Cillei álnoksága, Podjebrád ellenszenve Hunyadi iránt, V. László és I. Ulászló pozitív jellemzői, illetve a rájuk nagyon rossz fényt vető hitszegések, a Hunyadiak és Szilágyi Erzsébet erkölcsi magaslata, stb.). Ugyanakkor a spanyol társadalom – így Lope de Vega – véleményét az egész magyarságról megfogalmazott, személytelen kijelentéseknél érjük utol (bátor nemzet, harcolnak a pogány ellen, zokognak a gyermek László bölcsőjénél). Ezen általánosabb megfogalmazások gyakran egybeesnek Bonfini véleményével is, hiszen ezek a toposzok, sztereotípiák Európa-szerte ismertek voltak.

Csoportosítva Lope de Vega magyarságról alkotott jellemzőit először a pozitív képet kialakító tulajdonságokat gyűjtjük össze:

A/ POZITÍV JELLEMZŐK

Vitézség, hit védelme

A szerző külön hangsúlyt fektet arra, hogy bemutassa Hunyadi János és fiainak vitézségét, török ellenes küzdelmeit. Nemzeti hősünk mint a kereszténység és Magyarország bajnoka jelenik meg.[55] Ő a megalkuvás nélküli, tiszta hős, aki bár nem a főszereplő, mégis kulcsfigura a műben. Fiait, apjuk nevelése következtében, szintén vitéz és derekas emberekként ismerjük meg. Lope de Vega a vitézséget minden földi tulajdonság fölöttinek tartja. Ezért fordulhat az elő, hogy Kázmér lengyel király és Ulászló herceg a mű elején átölelik, majd maguk mellé ültetik Hunyadit és nem vazallusként fogadják.[56] Murád császár vereségtől való félelme a várnai csata előtt eltűnik, amikor hírül veszi, hogy Hunyadi nem kísérte el urát a hitszegő hadjáratba, hiszen *„a többieket* (Keresztény szövetséges haderő vezetőit – K. Z.) *nem sokra becsüli"*.[57] A vitézség értékét külön emeli az a hagyományos írói fogás, hogy az ellenfelet, a pogány törököt nem valamilyen alantas ösztönű népként ábrázolja, hanem harcias, kiváló katonaként, aki ráadásul tart egy nála kiemelkedőbb személytől. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen pogány ellenfelet legyőzni nagyobb dicsőség a kereszténység és Hunyadi számára.[58] A spanyol barokkban a törökverő hős nagyságát külön emelték az ókor nagyjaival való összehasonlítások. Így Hunyadit a pogány kelet legyőzőjeként új Nagy Sándornak, új Trajanusnak, Caesarnak, Belizárnak, stb. nevezi a szerző.[59] Viszont a spanyol olvasó számára, hogy közelebb hozza e

[55] Lope (1966) 331.
[56] u.o. 289–292.
[57] u.o. 320.
[58] u.o. 298, 309, 318–21.
[59] u.o. 291, 331.

tőlük földrajzilag és időben is távol élt személyiséget, kitalálta, hogy e nagy keresztény hős édesanyja származását tekintve félig spanyol volt![60] A magyarok, mint nép, megjelenítése is a korban általánosan elfogadott toposzoknak felel meg:

„Harcias nép és nemes	*„Nación belicosa y noble*
a hit legkeresztényibb	*cristianísima defensa*
védelme..."	*de la fe...".*[61]

Lojalitás, vazallusi hűség

A műben a vazallusi hűség az összes szereplőt jellemzi. Nyilvánvalóan abban a korban nem volt elfogadott semmilyen irodalmi műben az Isten kegyelméből megkoronázott uralkodó elleni felkelés ábrázolása.[62] A szerző Hunyadi János vazallusi hűségét tökéletesebben, tágabban értelmezi. Lope de Vega szerint már nemcsak lojalitásról van szó, hanem vazallusi kötelesség, hogy figyelmeztesse a rossz és helytelen lépésekre fejedelmét, még ha az ára az is, hogy kegyvesztett lesz, tükröt állítva ezáltal a megtévelyedett uralkodó elé. (Ez az erkölcsi elvárás beleilleszthető Erazmus, vagy a spanyol Guevara, Gracián által is fémjelzett királytükrökben megtalálható ideák közé.[63]) Hunyadi ezt az erkölcsi feladatot látja el, amikor a váradi béke megszegésekor figyelmezteti Ulászlót. Ez a magatartás élesen szemben áll a két uralkodó hitszegésével, vagy Cillei összesküvésével, amely mindkét esetben maga után vonta az isteni büntetést.[64] Értelmezhető a vazallusi hűség szerves részeként az uralkodóért a halál azonnali, feltétel nélküli vállalása is. Erre a legszebb példát az ifjú Mátyás mutatja, aki a király parancsára történő letartóztatásuk pillanatában a következőket mondja bátyjának, Lászlónak:

„Engedelmeskedni a királynak, ez igaz dolog" *„Obedecer al rey es justo."*[65]

Gyengék védelme

A középkori lovagvilág egyik legjellemzőbb gondolata volt a gyengék, nők, gyerekek, szegények védelme és az irántuk érzett szánalom. Ez az idea a barokk köntösben is továbbélt. (Talán leghíresebb példája a „búsképű lovag", Don Quijote élete.) Lope de Vega művében a magyarok esetében figyelhetjük meg ezt a viselkedésformát, amikor 1440-ben az újszülött Lászlót bemutatják a magyar nemességnek, a trónjelölt csecsemő volta és elesettsége, kiváltotta az ott lévők segítőkészségét, támogatását, sőt még meghatódottságát és sírását is.[66]

[60] u.o. 300. *„este transilvano / medio español / por su madre"*

[61] u.o. 293.

[62] A kérdésről lásd: Zlonek, Henryk: Los monarcas en el teatro de Lope de Vega. In:: *Zagadnienia rodzajów literackich*, 1986/29 (2), 31–41.

[63] Erazmus: *A keresztény fejedelem neveltetése*, Guevara: *El reloj de los príncipes*, Gracián: *El discreto*

[64] *„No quiero las mercedes que los reyes decir quiero a los reyes las verdades..."* *„Nem akarom a királyoktól a kegyeket hanem mondani nekik az igazságot..."* 317 p.

[65] Lope (1966) 335.

[66] u.o. 292–293.

Szerénység

Hunyadi János megjelenítésének egy érdekes és megmosolyogtató pillanata az, amellyel a szerző felvezeti az olvasónak a művet, amikor Hunyadi János a lengyel királyi udvarba kerül. Az első pillanattól kezdve váratlanul éri az a hév és tisztelet, ahogy a két lengyel fejedelem köszönti őt. Ezt a „megilletődöttségét" külön fokozza a lengyel király felszólítása, hogy foglaljon helyet mellettük és meséljen a török elleni csatáiról. Hunyadi eleinte nem mer leülni, hiszen fél, hogy ezzel felségsértést követ el. Podjebrád megjelenésével és szavaival Lope de Vega megerősíti bennünk Hunyadi szerény voltát, utóbbinak önteltségével szemben.[67]

Uralkodói machiavellizmus

Ez a tulajdonság lehet pozitív és negatív is. Lope de Vega mindkét oldalról megvizsgálja. A pozitív értelemben vett uralkodói ravaszságot V. László furcsának tűnő latin tanulása mutatja be. A szerző a királyság – *Regnum* – szó ragozását használja fel ahhoz, hogy bemutassa a gyermek László helyzetét a fogságban, amikor Frigyessel szemben lepleznie kellett trónigényét élete megmentése érdekében.[68]

A pozitív jellemzőket összevetve megállapíthatjuk, hogy Lope de Vega az ideális univerzális hős típusát jeleníti meg. Hunyadi és a magyar környezet elsősorban a spanyol erkölcsi értékek bemutatását segítik elő, a hispán publikum számára egzotikus, kulturálisan mégsem távoli színhelyen és az Európaszerte híres, ideális „Kereszténység Bajnokán" – számukra is könnyen interpretálható személyiségen – keresztül. Ezeknek az elvárásoknak az összességét a spanyol barokkban becsület – *honor* –, a tisztelet nehezen megfogható fogalma jelentette. Hunyadi bemutatása teljesen megfelelt ezeknek az elvárásoknak, megteremtve így a magyar hős „hispanizált" megfelelőjét.

B/ NEGATÍV JELLEMZŐK

Pártoskodás, széthúzás

A magyar társadalomra nézve legkomolyabb negatív kritikát Severo, Frigyes császár tanácsadójának és Erzsébet királyné szájából halljuk: a pártoskodó magyarok két királyt választottak és az ellentétek, illetve az egyéni ambíciók fontossága kedvező alkalmat adhat Frigyesnek a trón megszerzéséhez.[69] A saját javaikat előtérbe helyező, pártoskodó magyarok „prototípusa" a műben Cillei Ulrik. Míg Hunyadi János a barokk folt nélküli hőse, addig Cillei a tipikus antihős szerepében jelenik meg. Féltékenységében folyamatosan intrikál a Hunyadiak ellen, sőt összeesküvésre vetemedik, gyilkosságot tervez. Bukása a korabeli színjátszási elvek szerint törvényszerű. (A valóság e dramaturgiai elvá-

[67] u.o. 289–291.
[68] u.o. 303–307.
[69] u.o. 292–294.

rás teljesítését csak megkönnyíti ebben az esetben.) Kiemelném, hogy a kor szokásainak megfelelően e negatív hős jellemábrázolásába sem fért bele, a vazallusi eskü megszegése. Lope de Vega művében Cillei végig hű marad V. Lászlóhoz, úgy 1444-es trónrálépése előtt, mint utána.

Irigység, féltékenység

Cillei és Hunyadi között egy érdekes átmeneti figura Podjebrád személyisége, akit saját túlfűtött ambíciói késztetik féltékenységre és irigységre Hunyadi iránt. Ezek az érzések párosulnak a mellőzöttség keserű tudatával, amikor is Ulászló, miközben megjutalmazza Hunyadit, nem ad címeket, se birtokot Podjebrádnak.

„Végtelen sok sebem van
de nincs jutalmam"

„Tengo infinitas heridas
no tengo galardón"[70]

A magyarokról általánosságban jegyzi meg Erzsébet, hogy mindegyikük csak önmagával és vagyonának gyarapításával foglalkozik.

Taktikázás, kivárás

A negatív értelemben vett taktikázást Frigyesnél tudjuk nyomon követni. Frigyes császár Severo tanácsai alapján „aranykalitkába" zárja Lászlót, akit fel akar használni saját trónigényének megerősítésére, sőt a megfelelő pillanatban el is tenné a gyermek uralkodót láb alól. Kivárásra helyezkedve nem avatkozik bele a magyar ügyekbe, mert ahogy mondja...

„hagyjad, hogy legyengítse a magyarokat
fegyverben és emberben
a török, majd meglátod
hogy ezáltal lesz az enyém"

„deja que enflacezca a Hungría
de armas y gente no más
el Turco, que tú verás
por dónde viene a ser mía"[71]

Lope de Vega Frigyes cselekedetein keresztül éreztette a kelet-európai viszonyokban nem jártas olvasóval a hagyományos német–magyar ellentétet. Az idézet tükrözi a korabeli németellenes és magyarbarát személyek szubjektív vádját, hogy a németek saját érdekeik oltárán közömbösen feláldozták Magyarországot a töröknek.

Egy másfajta érdekorientáltságú taktikázást és kivárást képvisel Podjebrád cselekedete, aki Mátyás csehországi fogságából minél nagyobb anyagi és politikai hasznot akart húzni: váltságdíjat fizettetett érte, illetve megházasíttatta lányát a megválasztott új királlyal. E cél érdekében udvariasan bánik volt ellenfele fiával és egy asztalnál eszik vele.[72]

[70] u.o. 297, 307. magyarokról, lásd 293.
[71] u.o. 309.
[72] u.o. 333–739.

Az esküszegés („negatív machiavellizmus")

Ez a kulcskérdése a műnek. Lope de Vega értelmezésében az uralkodói szándék leplezésének negatív, Isten büntetését elkerülhetetlenül magáravonó machiavellizmusa az adott szó, vagy eskü megszegése. Ezt a korra jellemző, fatalista, mélyen a keresztény erkölcsre épülő gondolatot találjuk meg Ulászló esküszegésében és várnai halálában, illetve László hitszegésében és halálfélelmében. Az elsőnél a török az isteni igazságtétel eszköze, míg a második esetben Hunyadi János szelleme lesz az.[73] A várnai csata esetében az esküszegés ilyen jellegű megítélését külön alátámasztja Murád császár fohásza Jézus Krisztushoz[74] és Ulászló szavai közvetlenül halála előtt:

„Mert amikor az Evangéliumokat	*„Porque cuando el Sacramento*
egy katolikus uralkodó	*un Rey católico debe*
dicsőíti és megszegni	*ensalzar tanto y se atreve*
merészeli esküjét	*a quebrar su juramento*
bizony jól van az, hogy meghaljon, Uram!"	*bien es que muera, Señor"*[75]

E kérdés jelentőségére mutat az 1444-es béke aláírása után beszélgető parasztok (*graciosok*[76]) dialógusának tárgya: a toll, mint a hazugság eszköze. Ezzel utalnak a béke aláírásának körülményeire, illetve a tollat fogó kéz erkölcsi kötelességeire.[77] Az esküszegések, a Cillei–Hunyadi ellentétes jellemábrázolás mellett, egy újabb összehasonlítási síkot nyújtanak a két király és Hunyadi viszonyában. Ennek legszembetűnőbb példája Hunyadi magatartása a már sokszor említett váradi béke és a várnai csata alatt.

[73] u.o. 320-21, 337.
[74] Murádról: 46-os lábjegyzet.
[75] Ulászló halála előtt :

....Pequé Señor	*„vétkeztem Uram*
y pienso que vuestro agravio	*és gondolom, a Te sérelmedet*
venga el turco, a quién tomáis	*bosszulja meg a török,*
por instrumento en mi daño"	*akit három ellen felhasználsz."*

V.László halála előtt:

„Ya vuestra justicia pruebo	*„Az igazságodat tapasztalom,*
en Señor, mostráis en mio	*megmutatod rajtam Uram,*
como al rey mi antecesor	*ahogy az elődömön,*
que no he guardado, Señor,	*hogy nem tartottam be, Uram,*
lo que a Isabel prometí"	*azt, amit Erzsébetnek ígértem."*

[76] u.o. 337.
[77] a *gracioso* dramaturgiai szerepéről lásd: Lope (1973)
[78] Lope (1966) 313.

A/ MÓROK ÉS TÖRÖKÖK

A három elemzett tragikomédia közös jellemzője a török megjelenítése, akár epizód-, akár főszereplőként. E népcsoport ábrázolása a *Bécs ostromá*ban eltér az általános lopei törökképtől. Inkább a korábban, a XVI. században kialakult, embertelen és vad török európai ábrázolásmódjához igazodik, mint a spanyol társadalomban a XVII. század elejétől meglévő toleránsabb, pozitívabb képet festő rendszerhez.

Az algíri eseményekről szóló mű külön előnye, hogy *Hamete* személyén keresztül benyomást szerezhetünk a mórokról formált spanyol véleményről. A mórok 1609-es végleges kiűzése után a spanyol társadalom felszabadult a mór kérdés pszichés nyomása alól, ami érződik is a majdnem húsz évvel később íródott művön is. *Hametet*, a mór kémet egy ügyefogyott, életéért könyörgő gyáva alakként ismerjük meg. Spanyolul beszél, de nyelvi helytelenségei, szókincsbeli tévedései, kiejtése nevetségessé teszik őt, így a mórokat is. Dragut és Barbarossa korának rettegett belső ellenségei egyszerre egy sajnálatra méltó, lekezelt néppé válnak.[78]

A mór- és a törökkép alapvető eltérése, hogy a „szomszédos", észak-afrikai mór szerepe kidolgozottabb, részletesebb, sőt tipikusan spanyol gondolkodást tükröz, míg a „távoli" török az általános európai sztereotípiák közé tartozik: hitetlen, kegyetlen, de kiváló katona;, szenvedélyes, szerelemre éhes. A jellemzés közötti különbséget fokozza a török központ, Isztambul jellegtelen, csupán a szerelem virágoskertjeként való egzotikus megjelenítése,[79] szemben Algír városának részletes – feltehetően Haedotól átvett – leírásával.[80]. A kortársak szemében a mórábrázolás hitelét külön növelhette Algír társadalmának bemutatása. Míg a tisztán török szereplőket felvonultató lopei művekben a török arctalan tömegként jelenik meg, addig a *V. Károly legnagyobb szerencsétlensége* c. tragikomédiában a szerző különbséget tesz a török, a mór és a „hivatásból török" *(turco de profesión)*, azaz a renegát között is.[81] A hitelességet növeli még az algíri janicsárok vezetőinek és azok ranglétrájának a felsorolása is.[82]

A törökkép általános jellemzésének teljességéhez elengedhetetlen a hadsereg bemutatása: a zászlók, a villogó kardok, a lándzsák, a lovak, a puskák, a muskéták, a turbánok és a bátor janicsárok sokasága teszik még félelmetesebbé az európaiak által egyébként is rettegett török hadsereget.[83]

[78] Lope (1969) 4, 12.
[79] Lope (1966) 320–2.
[80] Lope (1969) 8–9.
[81] u.o. 10. felsorolja a renegátok különböző születési helyét, az onnan távoli oroszoktól, magyaroktól a spanyolokig.
[82] u.o. 10. kádik, agák, szubasik, udebasik, beglerbég, stb.
[83] Lope (1963) 317. Lope (1966) 298.

A kétfajta ábrázolásmód közötti eltérés abból fakad, hogy a mórokkal a kulturális, történelmi, földrajzi közelség mélyen, a gyökerekig áthatotta a spanyol történelem évszázadait. Ezzel szemben a törökkel a birodalomépítés fázisában létrejövő, elsősorban katonai, gazdasági, diplomáciai és nem kulturális kapcsolat valósult meg. Tehát a mór hiteles ábrázolásának részletesebbnek, személyesebbnek kellett lennie, szemben a törökkel, akit elég volt felületesen, általános európai sztereotípiákon keresztül bemutatni.

B/ POZITÍV JELLEMZŐK

Katonai erények

A török ábrázolásának legbevettebb európai formája a katonai erejének dicsérete, akár „túldicsérése" is. Mindhárom műben külön hangsúlyt kap a török katonák nagy tömege (*Bécs ostroma c.* mű legelején Fuerte Braquio az akkori Európában hihetetlenül hatalmas és irreális 500.000 fős török seregről beszél!), jó fegyverzete, lőfegyvereinek sokasága, az elitsereg, azaz a janicsárság hírneve. A katonák bátorságát, fegyelmezettségét is külön méltatja Lope de Vega, úgy az algíri összecsapás, mint Murád várnai ütközetének leírásában.[84] Ez a pozitív kép csak a *Bécs ostroma* esetében áll szemben Szulejmán gyávaságával és magatehetetlenségével.

Hatalmi nagyság

A császár végtelen hatalmát megerősítendő, Lope de Vega kihangsúlyozza az Oszmán Birodalom területi és katonai nagyságát. Algírtól Egyiptomon át egészen Szerbiáig és az Indiai óceánig juthatunk el pár soros összefoglalásban.[85]

Szerelem és egzotikum

A török megjelenítésének másik fontos komponense a hadi erények mellett az szerelem és az egzotikum. A szultán a béke időszakában az érzelmeinek, a szerelemnek él. Az idilli hangulatot emeli a környezet virágokkal teli ábrázolása. Ez az állapot viszont nem jelenti szükségszerűen a császár bátorságának, katonai erényeinek csökkenését. Amikor ezt váratlanul megzavarják (váradi béke megszegésének híre) készen áll a harcra, igazának azonnali megvédésre. Ezzel ellentétben *Bécs ostroma* szultánképe pont az ellenkezőt mutatja, a császárt szenvedélye megbénítja és a harcok elől gyáván elmenekül.[86]

Az idealizált renegát és a kereszténység

A *Bécs ostroma* Ibrahim nagyvezíre a renegátok bemutatásának egy speciális irodalmi interpretációja. Inkább egy elvárást, mint a valóságot fejezi ki. A krisztusi hit feltétlen győzelmének részeként mutatja be Lope de Vega a nagyve-

[84] Lope (1966) 318. Lope (1969) 15, 17,32.
[85] Lope (1963) 312. Lope (1966) 311.
[86] Lope (1966) 318–319.; Lope (1963) 311–15.

zírt, akinek megrendül Szulejmánba vetett végtelen bizalma, mivel a császár szerelmi vakságában odáig vetemedik, hogy letérdel egy keresztény rabnő előtt. E szenvedélye már alkalmatlanná teszi a szultánt a sereg vezetésére, és agresszivitását az ártatlan keresztény gyermekeken éli ki. A keresztény lány és a gyermekek hitereje a szenvedésben Ibrahimot visszavezeti ősi vallásához, és a keresztények táborába juttatja, ahol kegyelmet kér és kap V. Károlytól.[87] Ibrahim történelmi személyének bemutatása kódolt üzeneteként értelmezhető: Krisztus vallásának ereje és a győzelmébe vetett hit még az olyan „megátalkodottakat" is képes maga mellé állítani, mint a szultán utáni legfőbb személyt az Oszmán Birodalomban.[88]

Császárkép, a jó és a rossz despota

A pozitív császárkép megtestesítője Murád császár *A királyság nélküli király*ban. Harcos, jó katona, aki betartja esküjét, és a rajta esett sérelem orvoslásáért nem Allahhoz, hanem Jézushoz imádkozik.[89] A szerelem nem vakítja el, megmarad józan embernek és harci szóra képes a szenvedély helyett a katona és hadvezér kötelességeinek eleget tenni. Hatalma, függetlenül emberi és katonai kvalitásától, despotikus. (Lope de Vega a mű folyamán gyakran csak *„vad – fiero"*, vagy *„barbár – bárbaro"* jelzővel illeti.) Ennek ellentéte lesz majd Szulejmán kegyetlensége és gőgös elvakultsága.

C/ NEGATÍV JELLEMZŐK

Zsarnok és despota, kegyetlen és barbár

A *Bécs ostromának* császárképe a tipikus példája a lopei zsarnokábrázolásnak. Mint már feljebb utaltam rá, Szulejmánt e műben szenvedélye és kegyetlensége irányítja.[90] E kettő vezeti arra, hogy megerőszakolja Juliannát; hogy levágassa Isidoro kezét, majd keresztre feszítesse őt, illetve börtönbe zárassa a gyermekeket.[91] Murád árnyaltabb megfestésének hátterében szerepet játszhatott egyrészt a mű *(A királyság nélküli király)* témája, ahol az erkölcsi normák megszegője V. László, és Ulászló volt, míg a török fél csak „a szenvedő" és isteni bosszút váró alany. Másrészt, ahogy már utaltam rá[92] a törökkép egyoldalú ábrázolásmódja árnyaltabbá vált a XVII. század elejére, amikor már az Oszmán Birodalom nem jelentett akkora fenyegetést Spanyolország számára.

[87] Lope (1963) 311, 331–334, 341. Ibrahimról tudjuk, hogy Albánia mai területéről származott.

[88] A valóság kevésbé volt „idealista": a renegátok számára a hatalmas oszmán birodalom a XVI–XVII. század folyamán mindig is nagyobb karrier lehetőséget kínált, mint bármelyik keresztény állam, legyen akár a spanyol, vagy a német birodalom az. Ebből fakadóan, összehasonlítva a hittagadókkal, minimális volt a számuk azoknak az ex-keresztény személyeknek, akik visszatértek ősi hitükhöz.

[89] Lásd: 46-os jegyzet.

[90] A török császár ilyen módon való ábrázolása Lopénél valószínűleg egyedülálló, hiszen más műveiben, így például *El valor de Malta* c. művében inkább egy józan, lovagias despota képe tárul elénk.

[91] Lope (1963) 307, 309, 310–312, 328, 331, 342.

[92] Lásd: 30–31.

Gyávaság

A török gyávaságára a *Bécs ostromában* bőségesen találunk példát. Szulejmán gyávasága a mű felfogása szerint szoros kapcsolatban áll zsarnokságával, kegyetlenkedéseivel és szenvedélyével.[93] Ezen keresztül tudja őt Lope de Vega kiemelni és szembeállítani az igazi hős, V. Károly bátor, mélyen keresztény erkölcsökön alapuló, megbocsátani képes személyével.[94] Ez a tulajdonsága átragad a seregre is, ezáltal semmissé téve a mű elején leírt hatalmas méretű és kiváló fegyverzetű török had harci értékét.[95]

Szenvedély, mint gyengítő tényező

Lope de Vega értelmezésében a már sokat említett szenvedély az, ami Szulejmán vesztét okozza. A korra jellemző spanyol erkölcsfelfogás szerint a normák súlyos megsértése önmagában hordozza a büntetés elkerülhetetlenségét. A Juliannát ért gyalázatot nem az áldozat, hanem az isteni támogatást élvező V. Károly bosszulja meg, a török sereg vértelen szétverésével. Az egyéni szégyent (*Julianna*) a katonai és egyben erkölcsi vereség törleszti (*V. Károly kardcsapás nélkül kergeti el Szulejmán mérhetetlen seregét*), ami a török erkölcsi megsemmisülését jelenti.[96] A szenvedély, illetve a hatása alatt elkövetett bűnök lesznek azok, amelyek képtelenné teszik Szulejmánt a védekezésre.

Dicsekvő, gőgös

Szulejmán megítélésének teljességét a gőg és a dicsekvés adja. A császár, hogy Juliannát megnyerje, hosszas sorokban ecseteli birodalmának kiterjedését, a legyőzött országok gyáva behódolását, majd célját, hogy Bécset elfoglalja, ahol egy „királyocska", V. Károly várja őt és 500.000 fős hatalmas seregét.

„Ez vagyok én. És te ki vagy?
Nem más mint egy nyomorult rabszolga "

„Este soy yo, tú, ¿quién eres?
sino una misera esclava"[97]

Ördöggel cimborálás, varázslat, boszorkányság

V. Károly 1541-es algíri kudarcára már rögtön a csata után próbáltak Európa szerte magyarázatot adni, túlzott hangsúlyt fektetve a rossz időjárás szerepére.[98] Lope de Vega indoklásában első helyre teszi az ördögi erők beavatkozását, a boszorkányságot. Nyilvánvaló oka ennek, hogy a publikum számára valamilyen érthető magyarázatot kell adni arra, hogy miért maradt alul a keresztény sereg a hitetlenekkel szemben. Ez csakis a természetfölötti erők akaratából történhetett, akik vihart támasztottak. Ez az interpretáció ilyen formában egy ismert és állandó dramaturgiai eszköz volt a korban. A török boszorkány tevékenységét a műben ebben a kontextusban kell szemlélni.[99]

[93] Lásd: Ibrahim megrendülése Szulejmán félelmei és menekülése láttán. 303, 335–36, 324.
[94] V. Károly megítélésére lásd: Menéndez Pidal (1960); Klaus Pörtl: La imágen de Carlos V en las canciones populares históricas de los alemanes, In: *Hispania*, 1970, 115: 397–410.
[95] Lásd: 83. jegyzet.
[96] Lope (1963) 339–343.
[97] Lope (1963) 308, 325.
[98] Giró-Szász András (1998) 202–204.
[99] Lope (1969) 22–25.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Lope de Vega magyarokról és törökökről alkotott képe nem tér el túlságosan az általános európai véleménytől. Természetesen vannak történelmi helyzetből fakadó eltérések, mint például a mór és a török érzékelhető megkülönböztetése. A legfőbb üzenete a műveknek, akár Szulejmán zsarnoki őrjöngését, akár Algír és Tunisz eseményeinek tudatos kronológia felcserélését, és az így elért dicsőséget nézzük az, hogy a török legyőzhető, a keresztény hit még nagyobb dicsőségére.

Nem csak a törököket érheti utol Isten büntetése, hanem vallásától függetlenül bármelyik személyt. Ulászló, Cillei és V. László álnoksága, esküszegése példa lehet arra, hogy a lopei felfogásban a cél nem szentesíti az eszközt. Az eskütétel a Bibliára, mégha pogány is a másik fél, ugyanúgy szent és sérthetetlen a keresztény számára, mint ha keresztények között kötődött volna. Ahogy feljebb utaltam már rá, ez a felfogás beleilleszthető az európai királytükrökben megjelenő ideák sorába.

A magyarokról alkotott kép legfőbb tanulsága, hogy követi a Bonfinin és más személyiségeken keresztül Európában elterjedt jellemzőket. Pozitívan közelíti meg őseinket és előtérbe azokat a sztereotípiákat teszi, amelyek Spanyolország geostratégiai helyzetéből és a törökellenes közös érdekekből fakadóan fontosnak tűnnek hazája számára is. Az erkölcsi hőst, Hunyadi Jánost bizonyos értelemben hispanizálja, hiszen nemcsak fiktív spanyol származására utal, hanem morális megítélésében, *honor*jában teljesen megfelelteti az Aranyszázad Spanyolországában kialakult keresztény nemes eszméjével. Lope de Vega magyarságképét és Hunyadiak iránti tiszteletét befolyásolja az is, hogy a forrása, Bonfini „Hunyadi-párti" történetet írt le. Ettől függetlenül a lopei művekben megjelenő magyarságkép kulcsa nem a forrásokban tükröződő vélemények, hanem a két nép, a magyar és a spanyol, közös törökellenességében és hasonló történelmi tudatában keresendő. A magyarság szerepe Lope de Vega műveiben elsősorban buzdításra és az aktualizálásra épült: ébren tartani a spanyol társadalomban a *védőbástya* tudatot és nem lankadni a természetes ellenség – a *hostis naturalis* –, a török elleni küzdelemben. Hangsúlyoznám, hogy ez az ideológiai hasonlósság sohasem befolyásolta, vagy befolyásolhatta meghatározó mértékben a mindennapi politikát, maximum ideológiai érvként volt felhasználható bármilyen döntés és vita megtárgyalásakor.[100]

[100] Például egy évvel Mohács után V. Károly a Cortéstől a magyar tragédiára és az odaszervezendő keresztes háborúra hivatkozva kéri a kasztíliai rendeket, hogy szavazzanak meg egy újfajta adót, a *Sisát*, amit végül is a rendek elvetnek, félve attól, hogy az uralkodó nem a törökök ellen, hanem az itáliai ügyek rendezésére használná fel a pénzösszeget. De lapozgassuk végig az összes békét I. Ferenc és V. Károly között. Azokban is visszatérő pont Magyarország megsegítése és a török kiűzése. Ahogy a 150 éves török hódoltság idejében minden fontosabb európai iratban. De az elvárások mindig is a realitásoknak rendelődtek alá.

1. A királyság nélküli király *(El rey sin reino)*

E színpadi mű mutatja meg teljességében, milyen hatalmas ismeretekkel rendelkezett Lope de Vega nemcsak korának Európájáról, hanem az az előtti századok történéseiről.[101] A tragikomédia tárgya a Hunyadiak kora, Habsburg Albert halála (1439 októbere) és Mátyás megkoronázása (1458 januárja) közötti időszak. Ezt a korszakot a magyar történelmet és jogfelfogást ismerő olvasó számára megdöbbentő hitelességgel és mélységgel mutatja be a szerző. Bár a drámai hatás kedvéért egyes esetekben felcseréli a kronológiai sorrendet, vagy megelőlegez bizonyos későbbi ismereteket, tulajdonságokat.

A mű első jelenete Lengyelországba visz minket, ahol Kázmér lengyel király Ulászló herceg, későbbi magyar király társaságában fogadja uralkodói tisztelettel Hunyadi Jánost,[102] a törökverő vitézt. Lope de Vega itt már elárulja jártasságát a korabeli, meglehetősen bonyolult magyar politikában, felvázolva az özvegy Erzsébet és Ulászló házassági kísérleteit és konfrontációját. Megérkezik a lengyel udvarba Podjebrád György is, aki leplezetlenül kimutatja ellenszenvét és féltékenységét Hunyadi iránt. Ő számol be V. László születéséről és Erzsébet anyakirálynő távozásáról a német-római császárhoz, III. Frigyeshez. Erzsébet Frigyessel tárgyalva beszéli el László király születését, székesfehérvári megkoronázását (1440) és a magyarok esküjét, Cillei Ulrikkal az élen. Lope de Vega pontosan tudta, hogy akkor az esztergomi érsek Széchy Dénes volt, sőt Ulászló székesfehérvári koronázását bemutatva ismerteti a magyar szokásjogban járatlan olvasóval a Szent Korona eszme lényegét.[103] A szerző mesteri módon mutatja be Frigyes császár magyar trónigényét és annak kivárásra építő politikáját. (Lope de Vega szerint Frigyes arra várt, hogy a belharcok és a török támadások következtében Magyarország legyengülve, kivérezve, érett almaként esik majd az ölébe.) Ulászló koronázása után kinevezi Hunyadit erdélyi vajdának, illetve főkapitánynak; fiait, Lászlót kamarásnak, Mátyást apródnak, viszont Podjebrád mellőzését kiemelve növeli a drámai feszültséget.

A három trónjelölt, Ulászló, a gyermek V. László és Frigyes bemutatása után érzékeljük a polgárháborús feszültséget is, hiszen nemcsak Podjebrád és Hunya-

[101] Lope de Vega élete során, több mint 1600 színművet írt. Témaválasztása nem szűkült le hazájának területére, hanem több százra tehető azon műveknek a száma, amelyeket az ókori, középkori, vagy kora újkori Európa történéseiből választott.

[102] Meglepően pontosan írja át Lope de Vega a szereplők nevét: Hunyadi – Huniades, Podjebrád – Pogebracio, Cillei – Cilio, Murád – Amurates

[103] A korona – ahogy Lope is írja – Erzsébetnél volt, Ulászlót viszont a Fehérvári koronázó templomban a Szent István szobráról leszedett koronával koronázták meg, így teljesítve a Szent Korona eszméjének elvárását. Ulászló Szent István szobrához. Lope (1966) 297.

„Divino Esteban, a tus sacras piras	*„Isteni István, a te szent máglyádhoz*
humilde llego, y para ser jurado	alázattal lépek és hogy engem felkenjenek
por Rey de Hungría esa corona pido"	magyarok királyának, ezt a koronát elkérem tőled".

di ellentétét mutatja be a szerző, a hanem Cillei Ulrik és a Hunyadiak közöttit is. Eközben távolból érkező hírként értesülünk – valamelyik szereplő szájából – Hunyadi sorozatos sikereiről a török ellen.

A második színben Frigyes fogságában lévő ifjú László tanításának vagyunk szemtanúi: Egy zseniális szójátékot játszik el velünk a szerző, melynek tartalmi lényege, hogy a fogolynak tekinthető László tanuljon meg leplezni, hogy ravaszsággal és kitartással megszerezhesse a trónt az igazi ellenfelével, Frigyessel szemben. A szójáték tárgya a latin királyság – regnum szó, és annak ragozott alakjaival képzett mondatok. Frigyesnek tanácsadója utalásokat tesz arra, hogy Ulászlót tartsa magánál, és ha a magyar korona megszerezhető, ölje meg őt.

A császári udvarban megjelenik Podjebrád, felajánlva szolgálatát. Lope de Vega ezzel egy egyensúlyt hoz létre, hiszen Hunyadiék Ulászló mellé állnak, az anyakirálynő és László támogatója Cillei lesz, míg a harmadik trónjelöltté, Frigyesé a harmadik nagyúr, Podjebrád. Podjebrád behívja Magyarországra Frigyest. Frigyes először Itáliába megy, ahová elviszi magával László herceget is. Természetesen e történelmi színpadi műben elkerülhetetlen egy – a magyar történetírást is foglalkoztató – nagy horderejű kérdés, az 1444-es nagyváradi béke (közismertebb nevén: szegedi béke) és annak körülményei. Lope de Vega részletesen mutatja be a békét, és az azt követő eseményeket. Sőt mellette magyarázatot ad nekünk e kritikus időszakra. Felmenti Hunyadit a felelősség alól, és Ulászlót tartja bűnösnek a béke megszegésében. A királyi udvarból az egzotikus Konstantinápolyba kerülünk, ahol Murád és Szolimana szerelmét megzavarja a békeszegés és a háború híre. A várnai csatát Lope de Vega – mint addig sok más személyiség – Isten büntetésének tartja. A szerző szerint Hunyadi nem vett részt a csatában. E „tévedésnek" oka abban rejlik, hogy Hunyadi, aki ellenezte a hitszegést, nem bukott el, őt nem érte el Isten büntetése. Következésképpen erkölcsileg tiszta maradt, és továbbra is a török elleni küzdelmek prominens harcosa lehetett. Ezt a gondolatot Lope de Vega – Podjebrád szájába adva meg – is erősíti a harmadik szín elején.[104] Az 1444 és 1452 közötti küzdelmeket, Hunyadi kormányzóságának rövid bemutatása után a szerző László király trónra lépésével folytatja. A lopei drámák jellemző logikáját követve főszerepet kap az intrika, az összeesküvés, amely ebben az esetben a Cillei és Podjebrád intrikái a Hunyadi család ellen. A konfliktus motiváló tényezője az összeesküvők oldaláról a Hunyadi család meggyengítése és a gyermek László király fölötti hatalom megszerzése. A csapást a két gyermekre, Mátyásra és Lászlóra akarják mérni. (Itt Lope de Vega megcseréli a sorrendet, hiszen Hunyadi János halála tette lehetővé Cillei tervét. A színpadra vihetőség általános logikája követelte meg az ok-okozat megfordítását.) A korabeli spanyol

[104] Lope (1966) 321.
„Hubiera el ferocísimo Amurates tomado a Hungría si estos ocho años no hubiera Juan Huniades vencido sus bárbaros ejércitos y engaños"
„Elfoglalta volna a vad Murád Magyarországot, ha ebben a nyolc évben Hunyadi János nem győzte le volna barbár seregeit és ravaszságát"

színművekben az intrika elengedhetetlen része a szerelem, a női csábítás. Ezért Cillei arra kéri Podjebrádot, hogy a mindig együtt lévő testvéreket és őrségüket úgy válasszák szét, hogy Podjebrád lánya, Rosimunda játssza meg a szerelmest és ezalatt öljék meg Lászlót. De a titkukat Cillei egy megbántott futára – szolgálója kiadja, átnyújtván a levelet, amelyet Cillei írt Podjebrádnak. Rosimunda szerelembe esve Mátyás előtt felfedi az őt fenyegető veszélyt. A két Hunyadi testvér kísérete, hogy megelőzzék a Cillei párt lépését, megöli Ulrikot. Az intrika folytatása László király magatartásában érhető utol, amikor is Podjebrád sugallatára a felháborodott uralkodó leplezi a túl erős Hunyadi párt előtt tényleges érzelmeit. Közben megérkezik Szilágyi Erzsébet gyászruhában, aki értesíti az uralkodót Hunyadi János nándorfehérvári győzelméről és haláláról, majd büntetlenséget kér fiai számára V. Lászlótól. Az uralkodó ezt eskü alatt meg is adja, végül letartóztatja és halálra ítéli őket. Lászlón azonnal végre is hajtják az ítéletet, Mátyást a következő napra hagyják. De eközben V. Lászlónak látomása van, hű katonájának, a verhetetlen és erkölcsileg fedhetetlen Hunyadi Jánosnak szelleme megjelenik előtte. Rémületében szörnyethal, felismerve esküszegésének súlyát. Mátyás – aki eközben Podjebrád udvarába kerül – a haláltól és jövőtől fél, miközben együtt ebédel a cseh királlyal és Rosimundával. Egy levél érkezik. Mátyás e levélben a halálos ítéletét látja, ezt kihasználva Podjebrád ráveszi Mátyást, hogy vegye el lányát feleségül, és végül elárulja neki, hogy a levélben a magyar rendek kijelentik, hogy távollétében őt Budán királynak választották.

2. Bécs ostroma V. Károly által *(El cerco de Viena por Carlos V)*

A mű központjában egy tipikusan az Aranykor spanyol drámáit jellemző kérdéskör található: a becsület és tisztesség (*honor y honra*) problematikája.[105]

Az első színben Fuerte Braquio (Erős Kéz, latinosított formában), a híres és a törökök által rettegett német vitéz és testvére, Isidoro apjukat, don Hugót akarják kiszabadítani a török fogságból. Don Hugo a lányát, Juliannát kereste a törököknél, aki időközben állítólag renegáttá vált. A dáma elveszített férjét indult el megkeresni, akivel meghatalmazottakon keresztül házasodott meg és életében nem látta még, csak egy gyűrűt küldött el neki. Útközben török fogságba esett és iszlám hitre térítették. Szulejmán szerelemre gyulladt Julianna iránt, és az apát börtönbe vetette. (A korabeli spanyol mentalitás szerint ez már d. Hugo *honrajának* a megsértése, tehát az öreg teljes joggal várja a bosszút, hiszen fogságának elsődleges oka nem a török, hanem a lányának szenvedélye és hitehagyása!) Isidoro közben kenyeret akar adni apjának, amit súlyos büntetés terhe mellett a török megtiltott mindenki számára. A fiú a becsület és tisztesség által vezetve ennek ellenére megszegi a parancsot. Ezalatt megérkezik Julianna és Szulejmán. Fuerte Braquio nem engedi be a szemében áruló Julian-

[105] A spanyol dráma jellemzéséhez lásd 5. lábjegyzet.

nát az apjához, és Szulejmánt pedig vakmerően párbajra akarja kihívni. A török rájön, hogy d. Hugo enni kapott és Isidorónak barbár módon levágatja büntetésképpen az egyik karját. Ezek után Julianna és a török császár egyedül marad. Egy egzotikus világba kerülünk, ahol az uralkodó szerelmet vall Juliannának, sőt szenvedélyében elfeledkezve magáról és rangjáról, letérdel Julianna előtt. Ezt a jelenetet meglátja Ibrahim nagyvezír, aki megrémül és attól tart, hogy fejedelme a lánytól megszédülve hanyagolni fogja katonáit és meggyengül a birodalom, miközben már háborúra készülnek V. Károly ellen. Isidoro – mint Isten bosszújának hírnöke – megjelenik Szulejmán előtt és megjósolja a török vereségét, V. Károly bosszúját az ő barbárul levágott keze miatt. Mint Deus ex Machina, megjelenik Szent Adorján[106] és a bátor és nemes Isidorónak átadja a saját kezét, majd elviszi őt V. Károly táborába.

A második szín elején Fuerte Braquio megszökteti apját, mialatt Isidoro és Szent Hadrianus az égből nézi és összehasonlítja a két ellenséges tábort. Tanúi lehetünk annak, ahogy Ibrahim kihívja a keresztény tábor legnagyobb emberét. Sorra lép elő Fuerte Braquio, Castaldo, Leyva, d. Hugo, del Vasto márki, Ferdinánd király, de Ibrahim mindet visszautasítja. Végül is V. Károly megjelenését várja, hogy értesítse őt a kihívójának valós személyéről, aki nem más mint Szulejmán. Károly elfogadja, bár a főparancsnokok, akik a császár birodalmának különböző királyságait képviselik nem javasolják a párbaj elfogadását.[107] Ezt követően újra a török táborba kerülünk, ahol Szulejmánnak egy látomásában megjelenik V. Károly és megsebzi a török császárt. Itt e jelenetnél találunk utalást egy valós eseményre: megérkezik Mahomad (Mohamed) aki 15.000 fős lovasságával végigdúlta Németországot és 30.000 foglyot ejtett. (Ezen történet valóságmagja a visszavonuló török seregek utócsatározásai lehettek Graz környékén.) A vezér hat keresztény fogoly gyereket is küldött a császárának, akiket – mivel nem hajlandóak iszlám hitre térni – Szulejmán ki akar végeztetni. Közben a szultán találkozik újra a meggyógyult Isidoróval, aki elmeséli a császárnak az isteni csodát. A gőgös és elvetemültként bemutatott császár, szembeszállva az isteni döntéssel, le akarja fejeztetni Isidorót, de, hogy Juliannát jobb belátásra bírja maga iránt, odarendeli, hogy testvérének élete fejében legyen a kedvese. Julianna megvallva igaz hitét, illetve, hogy őt erőszakkal

[106] Szent Adorján: keresztény mártír, 305 körül, az utolsó nagy keresztényüldözések idején szenvedett mártíromságot. A római hadsereg tisztjeként még Maximianus és Galerius császárok idején üldözte a keresztényeket, majd megtért. Egyes vélemények szerint 303 március 4-én Nicomediában 24 társával együtt kegyetlen kínhalált szenvedett. Általában levágott lábbal és kézzel ábrázolták őt a középkor folyamán, utalva ezáltal mártíromságának körülményeire. (In: *Enciclopedia Universal Ilustrada. Europeo - Americana.* Espasa-Calpe, Madrid, Barcelona, 1958. 2. köt. 1016–17.)

[107] Ez a jelenetet valószínűleg az 1527-es Sacco di Romát követő események ihlették, V. Károly ekkor kihívást kapott I. Ferenc francia, és VIII. Henrik angol királyoktól. A kihívást végül is az Államtanács vitatta meg, és helyzekedett arra az álláspontra, hogy V. Károly nem fogadhatja el a kihívást: Martín Fernández Navarrete, Miguel Salvá, Pedro Sainz de Baranda: Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España. Madrid, 1842 t. I. 46–53.

kényszeríttették muszlim hitre, amikor is Szulejmán meggyalázta őt, inkább saját maga vágná le testvére fejét, minthogy engedelmeskedjen a török akaratának. Szulejmán e nagy akarat és tartás előtt kénytelen meghajolni és elengedi Isidorót.

A harmadik szín elején a hat gyerek dicséri d. Hugo gyermekeit, akik saját hitükkel és akaratukkal legyőzték a barbárt és győzelemre vitték a keresztény hitet. Ibrahim, miután személyesen látta Julianna és Isidoro hitének mélységét és megtapasztalva a hat kisgyerek meggyőződését, megrendül, és előbújik belőle az eredeti, keresztény származása. Eközben szerelemre lobban Julianna iránt is. Elmeséli életét, miszerint meghatalmazottakon keresztül megházasodott egy német dámával és mikor hozzá hajózott, elrabolták a kalózok, akik Szulejmánhoz vitték. A Portán nagy karriert futott be, de lelke mélyén ő keresztény maradt. Kapott egy gyűrűt addig még nem látott feleségétől, akit azóta halottnak vél és siratja. Kiderül – „meglepő módon" – hogy Julianna Ibrahim sohasem látott felesége. De ahhoz, hogy szerelmük teljesé váljon, Ibrahimnak vissza kell térnie a keresztény hitre. Közben megérkezik V. Károly serege, és egy kardcsapás nélkül elkergetik a török sereget. Szulejmán elmenekülve magával viszi Isidorót, aki mártírként kereszthalált szenved. V. Károly megbocsát Ibrahimnak, miután a volt nagyvezír a császár előtt hitet tesz kereszténységéről. A mű végén a hadvezérek külön dicsőítik V. Károly győzelmét, mivel vér nélkül sikerült diadalmaskodnia.

3. V. Károly legnagyobb szerencsétlensége és az algíri boszorkányság *(La mayor desgracia de Carlos V y hechicerias de Argel)*

Lope de Vega ezen komédiája V. Károly egyik leghíresebb és sokat vitatott hadjáratát dolgozza fel. Tartalma a Sandoval és Haedo művein alapuló történet adaptálása színpadi környezetben. Ebből fakadóan az eredeti eseményekhez viszonyítva, úgy mint a *Királyság nélküli király* c. műve esetében, a szerző nem tér el lényegesen a valóságtól. A szereplők nagy része történelmi személyiségek: V. Károly; Alba hercege; Hernán Cortés, Mexikó meghódítója két fiával; Antonio Doria, Andrea Doria, V. Károly flottaparancsnokának unokaöccse (maga Andrea Doria is ott volt a sikertelen hadjáratban); Dragut (törökösen: Turgut), a hírhedt kalózvezér; Hasszán aga, Algír védője. Itt is megtalálhatjuk a történelmi korok keveredését, hiszen a drámai hangulat fokozásának érdekében Lope de Vega e művében szerepelteti azt a Martín Alonso Tamayo zsoldos katonát, aki a valóságban évekkel később, 1546-ban tette meg azt a kihívását a schmalkaldeni háborúban egy ellenséges zsoldos felé, amire a szerző utalást tesz V. Károly szavain keresztül a színműben.[108] Mint a mű címének második fele is mutatja, kiemelkedő szerepe van a természetfölötti tényezőknek a történet alakításában.

[108] Menéndez Pelayo (1949) t. VI, 46.

A korabeli mentalitás nem fogadhatta el azt a tényt, hogy emberi okokra lett volna visszavezethető V. Károly hatalmas katonai apparátusának veresége Algírnál. Ezért szőtte bele Lope de Vega a keresztény és a muzulmán természetfölötti erőket e színművébe.

A spanyolországi Velilla de Ebro harangjához egy néphit kapcsolódott. A hiedelem szerint az évszázadok során többször is magától kongott, így jövendölve meg a bekövetkező tragédiákat, haláleseteket, vereségeket. Lope de Vega e hiedelmet kiegészíti az 1541-es fiktív, általa kitalált harangozással is, megjósolva V. Károly vereségét.[109] Az iszlám oldalról a katasztrófára magyarázatot ad Axá cselekedete, aki Algír temetőjében egy varázslatot felhasználva választ kér egy halottól az ostrom sorsáról.[110]

Az első szín a hadsereg mallorcai készülődésével kezdődik. A haditanácsban a fővezérek tárgyalják a hadjárat tervét. Itt egy kitalált konfliktuson keresztül ismerhetjük meg az ostromot megelőző vitákat, problémákat, Algír városának és lakosainak részletes leírását. E vita alanyai Cortés, és Alba herceg. A vita hevében Cortés kihívja párbajra Alba herceget, amivel magára vonja V. Károly nehezteléséte. Ez önmagában is lehetetlen, hiszen a híres conquistador köztudottan nem vett részt a tanácskozáson, mégis egy ügyes költői technika szembeállítani a korszak két nagy hadvezérét, „kalandorát". A hadjárat megindításának egyik okát Lope de Vega az európai köztudatban még az ő idején (XVII. század eleje) is meglévő, ma már elfeledett érvben látja: Magyarország, konkrétan Buda 1541-es bukása olyan közhangulatot teremtett a keresztény világban, hogy a Habsburgok ezt nem hagyhatták válasz nélkül. Ezt az igényt összekapcsolva a spanyol királyság érdekeivel Algírt választották ki az ellencsapás célpontjának, majd 1542-ben egy birodalmi sereg próbálta helyrehozni I. Ferdinánd és V. Károly becsületén előző évben esett két nagy csorbát.[111]

A tanácskozással párhuzamosan megismerünk egy furcsa, ügyetlennek tűnő moriszkót, Hametét, akiről a későbbiekben kiderül, hogy kiváló kém. Később

[109] A hiedelem szerint megszólalt 711-ben, az utolsó vizigót király, Rodrigo halálának, az arabok győzelmének idején, az 1435-ös ponzai vereségnél, 1527 Saco di Románál, 1539 Izabella császárné halálakor, 1558 V. Károly császár halálakor, 1625 az angolok cádizi vereségnél. Menédez Pelayo (1949) 45–46.

[110] Lope (1969) 23.

„Axá:

dime ¿qué fin tendrá la guerra?	*„Mond hogyan végződik a háború?*

Halott:

Vosotros, que vinisteis	*Ti, akik jöttetek megzavarni*
a impedir mi reposo en noche fría	*pihenésemet a hideg éjszakában*
no temáis ni estéis tristes	*ne féljetek, se szomorkodjatok*
que el gran Profeta a declarar me envía	*mert a Próféta engem küldött, hogy elmondjam*
...	...
que no tome Argel Carlos de Gante"	*hogy nem veszi be Algírt a gantei Károly"*

[111] Az 1541-es budai, algíri események és az 1542-es Buda alá vezetett sikertelen birodalmi hadjárat közötti összefüggésekre lásd: Giró-Szász (1998) 204.

„...deja a Solimán con la grandeza	*„hagyta Szulejmán hatalmas*
de su bárbaro ejército aprestado,	*barbár seregét felkészülni, hogy*
para entrar por Hungría..."	*Magyarországba betörjön..."*[7].

Algírban Hasszán aga fogadja a Konstantinápolyból érkező és erősítést hozó Dragutot, aki értesíti a város vezetőjét a keresztény készülődésekről. Majd a szerző a spanyolországi Velilla falvát mutatja be, ahol a helyi lakosok kommentálják a harang csodálatos és rossz előjelet sugározó megkondulását.

A második szín az algíri partraszállással kezdődik. A nehézségek miatt (vihar, puskapor elázik, hajók összetörnek, élelemhiány, stb.) kiújul a vita Alba herceg és Cortés között. A herceg a nehézségeket hangsúlyozza és kiemeli a törökök vitézségét, míg Cortés a mexikói sikerekre építve a gyors és meglepetésszerű támadást sürgeti, hiszen Mexikóban hasonló, ha nem rosszabb körülményekkel kellett szembenéznie. Alba felhívja figyelmét a bár nagyszámú, de kőfegyverekkel védekező indiánok és lőfegyverrel rendelkező törökök közötti nagy katonai eltérésre. A csata leírásában Lope de Vega követi a valóságot, kiemelve azt az epizódot, amikor az itáliai regimentek – *terciók* – lokális küzdelme a kitörő törökök ellen végül is az egész keresztény tábor hadba vetésével zárult le, amelyben még V. Károly is személyesen részt vett. Ezt követi a hatalmas vihar leírása, ami elpusztítja a keresztény flottát.

A harmadik rész a vízre szállás, a visszavonulás fejezete. A fővezérek, hogy minél több helyet teremtsenek, és hogy minél több katonát tudjanak megmenteni, saját lovaikat vízbe dobták, ezzel is példát mutatva a katonáknak. A sereg rendezetten visszavonult. Viszont a kor ízlésvilágának megfelelően Lope de Vega nem fejezhetett be úgy egy művet, hogy a keresztények teljes kudarcot vallanak a hitetlennel szemben, még ha a vereség oka a természetfölötti erők akarata is. „Átírva" a történelmet, V. Károly flottája nem hazatér, hanem egy gyors oldalvágással visszafoglalja Tunisz városát, átadja hű vazallusának, a korábban elűzött Muley Haszánnak. A történet ezen része teljesen igaz, azzal a nem elhanyagolható aprósággal, hogy Tunisz bevétele és Muley Hasszán hatalmának restaurálására hat évvel korábban, 1535-ben került sor.

Irodalomlista

ÁGOSTON GÁBOR
1997 Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett.. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Szerk.: Hanák Péter. Pécs. 83–99.
ALBORG, JUAN LUÍS
1974 *Historia de la literatura española, Época Barroca.* Madrid. Gredos,
ALONSO, AMADO
1993 Lope de Vega y sus fuentes. In: *Thesaurus, Muestra Antológica 1945-1985.* II. kötet. 3–26.
BENDA KÁLMÁN
1942 *A törökkor a német újságirodalomban.* Budapest.
1937 *A magyar nemzet hivatástudat története a XV–XVII. században.* Budapest.
BOCSI, JÓSEPH PETER
1967 Hungria en el Teatro de Lope de Vega. In: *Revista de Literatura* 31, 1. 95–105.
BÓKA ÉVA
1983 Európa és a török. Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16-17. századi tervekből. In: *Világtörténet* 2 83-104.
BONFINI, ANTONIO
1995 *Magyar történelem tizedei.* Ford. Kulcsár Péter. Bp., Balassi Kiadó
BRANDI, KARL
1993 [1944] *Carlos V, Vida y fortuna de una personalidad y de un imperio.* México. Fondo de Cultura Económica,
ECKHARDT TIBOR
1939 A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula: *Mi a magyar?* Bp.
ESCRIBANO, SÁNCHEZ
1972 *Perceptiva dramática del Siglo de Oro. Renacimiento y Barroco.* Madrid.
FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, MANUEL
1966 *Política mundial de Carlos V y Felipe II.* Madrid.
FODOR PÁL
1997 A török a XV-XVI. századi közvéleményben. In: *Történelmi Szemle* 1: 21-51.
FONTÁN, ANTONIO - AXER, JERZY
1994 *Españoles y polacos en la corte de Carlos V. Cartas del embajador Juan Dantisco.* Madrid.
GIRÓ-SZÁSZ ANDRÁS
1998 Egy sikeres és egy sikertelen észak-afrikai hadjárat története - Az 1535. évi tuniszi és az 1541. évi algíri hadjárat. *Africana Hungarica* 1. 2. sz. 185–207
GÓMARA, FRANCISCO LÓPEZ
1989 [1552] *Crónica de los corsarios Barbarroja.* Madrid. Ediciones Polifemo.
HABSBURG OTTÓ 1994
V. Károly. Bp. Európa,
HAEDO, DIEGO DE 1927 [1577–1580]
Topografía e Historia de Argel. Madrid.
HESS, ANDREW C.
1978 *The forgotten frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier.* University of Chicago.
1968 The Moriscos: An Ottoman fifth column in Sixteenth-Century Spain. In: *American Historical Review* 74. 1. 1–25
HOPP LAJOS
1992 *Az „Antemurale" és „Conformitas" humanista eszméje a magyar - lengyel hagyományban.* Budapest, Balassi
HORVÁTH MAGDA
1937 *A török a német közvéleményben.* Budapest.
HOYER, SIEGFRIED
1983 A török mint Antikrisztus. Adalék Luther Márton törökképéhez. In: *Világtörténet* 3. sz. 30–41.
JÁSZAY MAGDA
1996 *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról.* Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó,
JUHÁSZ LAJOS
1938 *Thuróczy és Bonfini krónikájának összehasonlítása Zsigmondtól Mátyásig.* Szeged.

KARL, LAJOS
1916 *Magyarország a spanyol nemzeti és a francia klasszikus drámában*. Budapest.
KORPÁS ZOLTÁN
1998 Spanyol védelmi rendszer Észak-Afrikában V. Károly uralkodása alatt. In: *Africana Hungarica* 1. 1. 53–74.
1998 *La resonancia de la batalla de Mohács en la España de Carlos V*. Előadás, kézirat, márc. 5-7. Spanyol Nyelvtanárok Országos Nyelvi és Civilizációs Továbbképzése. (Bp., Károlyi Mihály Spanyol-Magyar Kéttannyelvű Gimnázium)
LÓPEZ - BARALT, LUCE
1985 *Huellas del Islam en la literatura española de Juan Ruíz a Juan Goytisolo*. Madrid. Libros Hiperión
MARAVALL, JOSÉ ANTONIO
1975 *Teatro y literatura en la sociedad barroca*. Madrid.
MAS, ALBERT
1967 *Les turcs dans la littérature espagnole du Siècle d'Or*. Paris.
MENÉNDEZ PIDAL, RAMÓN
1960 Formación del fundamental pensamiento político de Carlos V. In: *Karl V der Kaiser und Seine Zeit, Kölner Colloquium 26.-29. november, 1958*. Szerk. Peter Rassow és Fritz Schalk. Köln-Graz, 144–166.
MENÉNDEZ Y PELAYO
1949 *Estudios sobre el teatro de Lope de Vega*. Santander.
MCGINN, BERNARD
1995 *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*. Bp.
MCGREADY, WARREN, T.
1960 Ten plays attributed to Lope de Vega. In: *Hispanic Review* 28., 319–345.
MORLEY, S. G.
1968 *Cronología de las comedias de Lope de Vega*. Madrid. Gredos,
1961 *Los nombres de los personajes en las comdias de Lope de Vega*. Los Ángeles.
PÖRTL, KLAUS
1970 La imágen de Carlos V en las canciones populares históricas de los alemanes. In: *Hispania*, 115. 397–410.
RICO, FRANCISCO
1983 *Historia y crítica de la literatura española, Siglo de Oro, Barroca*. Madrid.
RUZSÁS LAJOS
A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 97.
SANDOVAL, PRUDENCIO
1955 [1615] *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V*. Pamplona, Biblioteca de Autores Españoles.
TAZBIR, JANUSZ
1968 La opinión polaca sobre España en los ss.16-18. In: *Hispania* 119. 2. 559–587.
TERBE LAJOS
1936 Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). In: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 297–351.
THURÓCZY, JÁNOS
1980 *A magyarok krónikája*. Ford.: Horváth János. Budapest. Európa
VEGA Y CARPIO, FÉLIX LOPE DE
1973 *El arte nuevo de hacer comedias*. Madrid.
1969 La mayor degracia de Carlos V y hechicerias de Argel. In: *Obras de Lope de Vega, Biblioteca de Autores Españoles* Madrid, XXVI. kötet, 1–49.
1966 El rey sin reino. In:. *Obras de Lope de Vega, Biblioteca de Autores Españoles* Madrid, XV. kötet, 281–342.
1963 El cerco de Viena por Carlos V. In: *Obras de Lope de Vega, Biblioteca de Autores Españoles* XVI. kötet, 301–344.
ZAMORA VICENTE, ALONSO
1961 *Lope de Vega su vida y su obra*. Madrid.
YERASIMOS, STEPHANE
1991 *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman dans XIV–XVI siècle*. Ankara.
ZIONEK, HENRYK
1986 Los monarcas en el teatro de Lope de Vega. In: *Zagadnienia rodzlajów literackich*, 29. 2, 31–41.

Holdampf Hedvig

Nők a közéletben a reformkori Magyarországon

A múlt század első felének Európájában és az Egyesült Államokban a polgári rétegben nők jogai arra korlátozódtak, hogy a gyermekek nevelését, valamint a gazdasszonyi teendőket ellássák, illetve. egy gazdagabb családban, felügyeljék.[1] Ezt az állapotot természetesen könnyű volt fenntartani, hiszen a lányok minimális oktatásban részesültek a fiúkhoz képest, az egyetemek és egyéb felsőbb iskolák pedig zárva voltak előttük, így aztán más, magasabb műveltséget, szakmai felkészültséget igénylő munkakörök betöltéséhez nem is voltak elég képzettek.

Ez ellen a helyzet ellen Észak-Amerika asszonyai már korábban, a függetlenségi háború idején felléptek. Az 1787-es philadelphiai kongresszuson egyenjogúságot, és választójogot követeltek, a küldöttek azonban nevetségessé tették szószólójukat, így végül az indítványt elvetették.[2] Szavazati jogukat csak két állam, New Jersey és Virginia iktatta ideiglenesen törvénybe.[3]

Mozgalmuk hatására Európában is hasonló folyamat indult meg, főként a forradalmi Franciaországban, ahol az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának proklamálása felkeltette a nők szabadságvágyát is, akik teljes egyenjogúságot, hivatalviselési jogot stb. követeltek. Hogy követeléseiknek érvényt szerezzenek, különböző női egyleteket alakítottak. 1792-ben azonban kizárták őket az „általános" választójogból, 1793-ig fokozatosan eltiltották a nőket állampolgári jogaik gyakorlásától, végül pedig ugyanebben az évben minden női klubot betiltottak.[4]

Az 1790-es évek után a nőkérdés legközelebb a romantika idején merült fel. A romantikus világnézet hatására, amely az individuumot helyezte középpontba, a nőkben is felébredt az igény, hogy egyéniségüket kibontakoztassák. Ennek megvalósítására a polgári és nemesi réteg hölgyei egyre inkább érdeklődni kezdtek az irodalom és a művészetek iránt. Kialakult a polgári társadalomra jellemző olvasóközönség, émelyben jelentősen megnőtt a nők aránya, s ezzel párhuzamosan megjelentek az első férfui társaikkal egyenrangúként elfogadott nőírók. Angliában – még a klasszicizmushoz köthetően – Jane Austin, majd a Brontë nővérek, Franciaországban Madame de Staël[5] és George Sand, akikre később a magyar írónők is példaképként tekintettek.

[1] Weber-Kellermann,Ingeborg: *Frauenleben in 19. Jarhundert: Empire und Romantik, Biedermeier, Gründerzeit*. München, 1991. 43.

[2] Sauter-Bailliet,Theresia: *„Remember the Ladies". Die Proklamation von Frauenrechten in der USA, Frankreich und England*. In: Grubitzsch, Helga: *Frauen – Literatur – Revolution*. 1992. 69. (továbbiakban: Grubitzsch, 1992.). A témáról bővebben: Donovan, Josephine: *Feminist theory: the intellectual traditions of American feminism*. New York, 1985.; Dingwall, Eric John: *The American woman: an historical study*. New York, 1976.

[3] Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői*. Bp., 1962. 17. (továbbiakban: Orosz, 1962.)

[4] Opitz, Claudia: Frauen und Revulozionärinnen in den „Revolitions de Paris". In: *Grubitzsch*, 1992. 62. Modelmog, Ilse: Madame de Staël oder die Fremde. In: *Grubitzsch*, 1992. 75–86.

Ezzel párhuzamosan újra fellendült a politikai nőmozgalom is. Franciaországban, a nők saját folyóiratokat indítottak (*La femme nouvelle, La Gasette des femmes*[6]). Követelték egyenjogúságukat, az értelmiségi, hivatalnoki és polgári foglalkozásokhoz való jogot.[7] Német nők férfiruhát öltöttek, dohányoztak, férfi módon vitatkoztak, mint erről a korabeli magyar újságok is tudósítanak: „Berlinben széltére férfiöltönyben járnak a' hölgyek és szivaraik tüzével úton utfélen jövőket kínálnak! Párbajt vínak, szemüveget hordanak, sőt – uram bocsáss! – philosophiáról beszélnek."[8] Néhány amerikai nő pedig – miután a XVIII. század végén nem, illetve csak részben kapták meg követelt jogaikat –, hogy munkát kapjanak, férfiruhát és férfinevet vettek fel és szavazni jártak.[9] Mindez még jó ideig nem vezetett konkrét eredményekre, összességében azonban ezek a nők, emancipációs törekvéseiket tekintve, messze megelőzték magyar társaikat.

Magyarországon a nőkérdés először szintén az 1790-es években merült fel nyilvánosan, természetesen sokkal kevésbé radikális követelésekkel, mint a fent említett országokban. A felvilágosodás és a francia forradalom nyomán megjelenő általános szabadságigény egyszerre jelentkezett a polgári társadalom alapvető feltételeinek kialakulásával. Erre a korszakra datálható a magyarországi magyar nyelvű sajtó (*Kassai Magyar Múzeum, Orpheus...*) és a nőemancipáció első, kezdetleges formájú megjelenése.

A vita akörül robbant ki, hogy a nők jelen lehessenek-e az országgyűlésen hallgatóként vagy sem. A hölgyek célja természetesen az volt, hogy legalább szemlélőként részt vehessenek a közügyekben, közéletben.

1790-ben jelent meg Bárány Péternek, gróf Széchenyi Ferenc titkárának röpirata: *A magyar Anyáknak az Ország-gyűlésére egybe-gyűlt Ország Nagyai, s Magyar Atyák elejébe Terjesztett alázatos Kérések*. Ebben a hölgyek szószólója a magyar és az angol alkotmány hasonlóságára hivatkozva kérelmezi az említett jogot: „Szabjatok ki a Haza Templomában részünkre egy helyet, – de csak eléggé pontosan – hogy magzataink boldogságának édessen hangzó szava szabadon harsoghasson ajakitokról az Anyák füleibe."[10]

Szintén 1790-ben lát napvilágot névtelenül (mint később kiderült, a szerző Pálóczi Horváth Ádám volt) a második röpirat e tárgyban (*A magyar asszonyok prókátora a Budán öszve-gyült Rendekhez*[11]), mely az előzőt hathatós érvekkel támogatja, sőt további jogok követelésével és ezek indoklásával erősíti azt meg. „Ha egy királyné koronát viselhet, s jól is igazgathat, nem látom miért ne igazgathat-

[6] Gough, Hugh: *The Newspaper Press in the French Revolution*. London, 1988. A témáról bővebben: Sullerot, Evelyne: *Histoire de la presse feminine en France des origines à 1848*. Paris, 1966.

[7] Orosz, 1962. 19.

[8] Nőemencipáció. In: *Életképek*, 1847. 2. félév 3. sz. 86.

[9] *Hidden from History. Reclaming the Gay and Lesbian Past*. In: Martin Dubbermen; Martha vicinus, George Chauncey: *A medical Book*. 1990. 183-194.

[10] Bárány Péter: *A Magyar Anyáknak az ország-gyűlésére egybe gyült Ország Nagyai, s Magyar Atyák elejébe Terjesztettt alázatos Kérések*. Buda, 1790. 4.

[11] Pálóczi Horváth Ádám: *A magyar asszonyok prókátora a Budán öszve-gyült Rendekhez*. Buda, 1790. 16. (továbbiakban: Pálóczi, 1790.)

na jól, s ne viselhetne mind a Törvényes, mind a Polgári igazgatásban hivatalokat a koronán alul is; holott ott szemmel-látás, s első fül után igazgatna"

Még ebben az esztendőben megjelent a férfiak válasza is, melyet szintén Pálóczi Horváth Ádám fogalmazott.[12] (*A férjfiak felelete az Asszonyokhoz*) Az asszonyok kérésének eleget tettek, ezidőtől fogva a karzaton mindig jelen lehettek, és figyelemmel kísérhették az országgyűlésen zajló eseményeket, vitákat. Ez még európai viszonylatban is jelentős eredmény volt, hiszen ezzel szinte egyidőben tiltotta meg Franciaországban a konvent a nőknek a nyilvános gyűléseken való részvételt.[13]

Pálóczi hangsúlyozza az asszonyok művelődésének fontosságát,[14] annak a gyermeknevelésre gyakorolt nagy hatása miatt. Ez az indok aztán évtizedeken keresztül legfőbb érve marad a nőnevelés harcosainak, hiszen egy alapvetően patriarchális társadalomban nehéz más hatásos indokot elképzelni a nőnem kiművelésére.

A nőnevelés kérdése a polgárosodás hatására megjelenő probléma, ami szorosan összekapcsolódik a nő művelődéshez való jogáért folytatott harccal. A nők valamilyen szintű tudományos és gyakorlati képzésének szükségességét már a korszak elején belátták a kor gondolkodói. Később a nemzeti kérdés fokozatos előretörésével, a hazájáért élő, annak javára tevékenykedő nőeszmény, a honleány fogalmának kialakulásával ez egyre fontosabbá vált. Ezt a felismerést hamarosan követte a nemzeti szellemű nőnevelő intézetek felállítására való törekvés, ami lassan maga után vonta a korszerűbb nemzeti tankönyvek, majd a tanítóképző intézetek felállításának szükségességét.

A gyermeknevelésben betöltött szerepet hozza fel fő indokul *Az aszszonyi kimüveltetés' szükséges volta*[15] című írás is. Másik igen fontos érve szerint a nők szépségük és vagyonuk kiegészítésére, illetve pótlására használhatják a műveltséget: „Mivel pedig többen vagynak szépség s kints nélkül, mint akik azokkal birnának, és így sokan, kik czélokat el nem érik, szükséges ollyan módokról gondoskodniok, mellyek által hasznos tagjai lehessenek a társaságnak. Ezen módok közé tartozik a kimüveltetés"[16]

Más okokra hivatkozik az első, konkrétan a nőnevelés mikéntjével foglalkozó értekezés, melyet Kultsár István jelentetett meg lapjában 1822-ben.[17] Véleménye szerint a leányok haszontalan nevelésével kezdődő folyamat, melynek eredményeként ezekből a lányokból rossz anyák és még rosszabb gazdasszonyok lesznek, csak úgy változtatható meg, „hogy jövendőbeli anyai kötelességeikre

[12] Pálóczi Horváth Ádám: *A férjfiak felelete az Asszonyokhoz*. Buda, 1790.

[13] Opitz, Claudia: Frauen und Revulozionärinnen in den „Revolitions de Paris". In: *Grubitzsch*, 1992. 62.

[14] Pálóczi, 1790. 16. Bár ez magyar nyelven Pázmány óta jelen van a nő szerepének meghatározásában, sajtónyilvánosságot csak ekkor kapott.

[15] Az aszszonyi kimüveltetés szükséges volta. In: *Hasznos Mulatságok*, 1820. 2. félév 16. sz. 124–126. (továbbiakban: HM. 1820.2.16)

[16] HM. 1820.2.16. 125.

[17] [Kultsár István]: A Leánykák házi neveléséről. In: *Hasznos Mulatságok*, 1822. 2. félév 28–29. sz. (továbbiakban: Kultsár, 1822.)

készítessenek a Leánykák, [...] hogy jó gazdasszonyoknak készüljenek".[18] Itt tehát nem a kulturális nevelés kerül előtérbe, hanem a gyakorlati életre való felkészítés, ami nyomban érthetővé válik, ha összevetjük azzal, amit Kultsár István a cikk első részében tárgyalt: „a lánykák [...] inkább zajos mulatságokat keresnek, s mindenkor magokat fitogatni, s mindég fényeskedni vágyódnak. [...] Mind ezekből természet szerént következik az elme elszéllyedése, s a házi gondoskodásoknak [...] tellyes el mulasztása."[19]

A cikkre Takács Éva reagált a Tudományos Gyűjteményben.[20] Takács Éva Karacs Ferenc rézmetszőmester felesége, Takács Ádám gyóni lelkész lánya volt, akit apja – egyetlen lányaként – olyan gondos nevelésben részesített, amilyennel a korban kevés asszony rendelkezett még a főrendűek között is. Ennek köszönhetően férjhezmenetele után, művészlelkű férje segítségével olyan házat tudott fenntartani, amelyben a korabeli irodalmi és színházi élet főbb alakjai sokszor és szívesen megfordultak. Ilyen környezetben természetesen Karacsné igen tájékozott volt a korabeli közélet és a szellemi élet eseményeiben.[21] Nyilvános szereplése szintén a Tudományos Gyűjteményben indult néhány hónappal korábban, és itt is folytatódott az egész „bajnoki harc" során, melyet az asszonyok művelődéshez való jogáért indított, s mely az évek során igen széles közönséget megmozgató vitává bővült. Ennek egyik mozzanata ez az írás, melyben reagál Kultsár István cikkére.

Válaszában teljes mértékben egyetért a Kultsár István fent említett javaslataival, majd rátér a leánynevelő intézetek létesítésének szükségességére. „Fundáljatok Leányaitok számára nevelő intézeteket, legalább a nagyobb városokban, okos emberek által kidolgoztatott systema szerént."[22] Ebben az értekezésben kerül először a nyilvánosság elé a nőnevelő intézetek létesítésének kérdése.

A nemzeti szellem erősödésének hatása a nőképzésre, a honleányok nevelésére irányuló törekvés látványosan nyomon követhető a Jelenkor különböző számaiban, melyek 1834-től folyamatosan tudósítottak a pesti angolkisasszonyok leányneveldéjének nyilvános próbatéteiről. Itt évről évre növekedett a vizsgán (és az oktatásban) magyarul előadott tárgyak száma: „a magyar nyelvtudomány [...] egyedül magyarul előadva [...] Magyarország történetei is magyarul zengének [...] a próbatételt magyar búcsuzó beszéd rekeszté."[23] — Ez a tudósításorozat valószínűleg nem független a lap alapítójának, Széchenyi Istvánnak azon gondolatától, melyet a Hitel ajánlásában is megfogalmaz, „Honunk Szebblelkű Asszonyainak" címezve azt: „Mert annyi Nemes és Szép, ami az Emberiséget felemeli, a Ti nemetek műve. Ti viszitek karjaitokon életbe a nevendéket, s jó

[18] Kultsár, 1822. 29. sz. 227.
[19] Kultsár, 1822. 28. sz. 221.
[20] Takács Éva: Némelly Észrevételek Tekéntetes Kultsár István Úrnak, azon Értekezésére, mellyet 1822-dik Esztendő második felében közöl a Leánykák házi neveléséről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. 12. sz. 36–42. (továbbiakban: Takács, 1822.)
[21] Ecsedi István: *Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei*. Debrecen, 1912. 37–41.
[22] Takács, 1822. 41.
[23] Nőnevelési próbatét. In: *Jelenkor*, 1834. 64. sz. 505–506.

Polgárrá nevelitek; a Ti nemes tekintetetekből szí a férfi lelki erőt s elszánt bátorságot."[24]

A nők helyes nevelésének hatásáról szól az a hosszú tanulmány is, melyet Hetényi János, ekeli református lelkész, (aki önálló nézetekkel rendelkező filozófus, és az MTA tagja is volt), kellő tudományos és történeti háttérrel fogalmazott meg az Athenaeum hasábjain 1837-ben.[25] Mondanivalójának lényege már a címből is kiderül: *Nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és izlési műveltségére*. A cikksorozat központi problémáját a következő mondatban foglalja össze a szerző: „honunk hátramaradásának első oka aligha a nőnembeliek nevelése mellőzésében nem rejlik".[26] Hetényi János tehát a kérdést még egy fokkal tovább bővíti, hiszen itt már nemcsak a férfiak műveltségéről, hanem erre épülve az egész nemzet sorsáról van szó.

A nőnevelő intézetek és az otthoni nevelés közti különbségekkel, a nevelő intézetek helyes oktatási módszerével foglalkozik Steinacker Gusztáv, gölnici evangelikus lelkész, a Debreceni Református Leányiskola és Leánynevelő Intézet volt igazgatója, az Athenaeum 1840-es évfolyamában.[27] A tanulmányon meglátszik, hogy gyakorlati pedagógiai tapasztalatokon, és nem pusztán elméleti alapokon áll. Azt a nézetét, mely szerint a köznevelést előbbre helyezi az otthoni nevelésnél, azzal indokolja, hogy a szülők, és a nem megfelelő képzettségű nevelőnők a gyermeknek nem tudják megadni azt a tudásszintet, amit egy iskola nyújthat. Érdemes még kiemelni a szerző rendkívül haladó szellemű felfogását a nyelvtanulásról. Szerinte a magyar leányoknak kötelessége a magyar nyelvet tökéletesen ismerni, de ugyanakkor nem hanyagolhatják el az idegen nyelvek – elsősorban a német nyelv – tanulását és gyakorlását sem.

Ehhez a témához szól hozzá Fáy András is még ebben az évben, szintén az Athenaeum hasábjain.[28] Részletesen elemzi a fennálló nevelőintézetek hiányosságait, és gondosan kidolgozott tervezetet készít ezek kiküszöbölésére és az intézetek korszerűsítésére, majd rátér a házi nevelés árnyoldalaira, és a kettőt összevetve mondja ki végső következtetését (mely végeredményben megegyezik Steinacker Gusztáv fent említett nézeteivel): „tagadni nem lehet, hogy jó elrendezésű köznevelő intézetek mindenkor elsőséggel bírnának az otthoni nevelés felett".[29] Végül egy, a tantárgyak szintjéig menő részletességű tervezetet ad közre a felállítandó nőnevelő intézetekről, és már ebben megemlíti „egy nevelőnéket nevelő intézet"[30] felállításának szükségességét. Ennek a „nőnevelő-

[24] Széchenyi István: Hitel. In: Iványi-Grünwald Béla: *Gróf Széchenyi István Hitel, Taglalat és a hitellel foglalkozó kisebb iratok*. Bp., 1930. 273.

[25] Hetényi János: Nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és izlési miveltségére. In: *Athenaeum*, 1837. 2. félév 40–45. sz. (továbbiakban: Hetényi, 1837.)

[26] Hetényi, 1837. 40. sz. 626.

[27] Steinacker Gusztáv: Házi leánynevelésünk állapotjáról, s annak a köz leánynevelészhezi viszonyáról. In: *Athenaeum*, 1840. 2. félév 4–7. sz. (továbbiakban: Steinacker, 1840.)

[28] Fáy András: Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhajba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra. In: *Athenaeum*, 1840. 2. félév 12–17. sz (továbbiakban: Fáy, 1840.)

[29] Fáy, 1840. 16. sz. 251.

[30] Fáy, 1840. 17. sz. 262.

néket képző intézetnek terv-vázlatát"[31] néhány évvel később készíti el Fáy, s jelenteti meg a Magyar Életképekben. Az intézet tervezett működési elve viszonylag modern felfogásra utal, felépítésében igen haladó vonás, hogy Fáy gyakorló iskolát is tervezett hozzá. A képzés természetesen nemzetcentrikus, hiszen az intézet egyik alapvető célja az, hogy a Magyarországon működő német, francia és egyéb nemzetiségű nevelőnők helyébe magyarok állhassanak.

A nevelőnőképző intézet tervezetét egyébként a hölgyközönség részéről igen lelkesen támogatja Fáy gondolataira reagáló írásában Bittner-Thurzó Jozefa.[32] Egyben egy bizottság felállítását is javasolja, amely a tervezet megvalósíthatóságát vizsgálná, majd megszervezné azt. Ennek kivitelezéséhez nemzeti gyűjtést ajánl, melyet el is kezd a nőolvasók jószívére és hazafias érzelmeire apellálva.

Örömmel üdvözli Fáy értekezését Steinacker Gusztáv, aki ismét hozzászól a témához,[33] és Fáy néhol kissé idealista elképzeléseit a gyakorló pedagógus illúziótlanabb, reálisabb, a valóságos adottságokat jobban figyelembe vevő szempontjai szerint korrigálja, és megvalósításukat a szülők hozzáállásától teszi függővé. „Fáy tervének létesítése, nem ugyan szellemre, de egyes, és pedig lényeges javaslataira nézve a mostani körülmények közt inkább a szülőktől és a közönségtől, mint a nőnevelő intézetektől függ."[34]

Mindezt ismét megemlíti következő cikkében (mely nem más, mint saját intézetében a nyilvános próbatéten elhangzott beszéde), mikor így szól a szülőkhöz: „Azért, tisztelt szülők! ne késsetek örömest áldozni leányaitok nevelésére. [...] ne vonjátok meg az ahhoz szükséges költséget is, erősen meggyőződve arról, hogy a leányaitok czélszerü mívelésére fordított tőkepénz legtöbb kamatot hajt."[35]

1841 decemberében egy szintén Fáy által felvetett problémával, a női tankönyvek hiányával, és pótlásuk szükségességével foglalkozik Steinacker Gusztáv következő értekezése.[36] Ebben tudományos oldalról közelíti meg a kérdést, és felveti az általa „tanító könyvnek" nevezett tanári kézikönyvek fontosságát is. Ami pedig a tankönyveket illeti, azokra tárgyanként külön-külön javaslatot tesz, szerkesztésükben pedig, felhagyva az eddigi biflázásos módszerhez alkalmazkodó könyvekkel, az ismétlő kérdésekkel ellátott, gondolkodásra késztető tankönyvek bevezetését tartja szükségesnek.

A lányok helyes nevelésére vonatkozó tanácsokkal igen sok írás foglalkozik a század negyvenes éveiben. Az ezekben foglalt elvárások, hasznos tanácsok, a nevelés miként jére vonatkozó útmutatások alig különböznek egymástól, hiszen célul kivétel nélkül az ideális honleánynak kinevelését tűzik ki.

[31] Fáy András: Terv-vázlata egy nőnevelőnéket képző intézetnek. In: Magyar *Életképek*, 1846. 18–19. sz.
[32] Bittner-Thurzó Jozefa: Egy pár szó a nőnevelőnéket képző intézetekről. In: *Életképek*, 1846. 2. félév 19. sz. 577–582.
[33] Steinacker Gusztáv: Nőnevelés s nőnevelő intézetek. In: *Athenaeum*, 1841. 1. félév 6. sz. 81–87. (továbbiakban: Steinacker, 1846.)
[34] Steinacker, 1846. 85.
[35] Steinacker Gusztáv: Mire kell leányainkat nevelni s neveltetni? In: *Athenaeum*, 1841. 30. sz. 465–470.
[36] Steinacker Gusztáv: Női tanító- s tanuló könyvekről. In: *Athenaeum*, 1841. 2. félév. 76–77. sz.

A magyar honleány fogalma megtalálható a korszak egészében, de az idő múltával egyre sűrűbben fordul elő. Tartalma szinte semmit sem változik, a jó honleány ideális tulajdonságai már a következő (1828-ban, az Aurórában megjelent) költeményben is megtalálhatók: „A magyar Lány [...]Honja tisztes jó szokásit\ Tartja, s új után nem ásít;\ [...] Hogy ha a külszót tanulja [...] érti már korábban\ Ősi nyelvét a Hazában [...]Hogy ha könyvet tart kezében,\ S kül-írók az ő szemében.\ A figyelmet megnyerék;\ Ám de ami honja míve- \ Azt először kéri szíve."[37]

A magyar nyelv használata – mint legfontosabb célkitűzés – vetődik fel a Regélő egyik 1834. évi számában, az asszonyok legfőbb jó tulajdonságaként beállítva: „biztosan lehet reményleni, hogy [...] a szép nem, ki fogja vivni azon dicsőséget, mit is a haza most tőle vár, hogy a magyar nyelvet idegen ajkú lakosainkkal is megkedveltetvén, mindenek hazai nyelven fognak beszélni."[38] Itt már erősebben mutatkoznak meg a honleány fogalmához szorosan kapcsolódó, egyre erősödő magyar asszimilációs törekvések, mint az előző cikkben.

Tormay György a Kölcsey által Magyarországon meghonosított, az utánzó nemzetekről szóló herderi elméletet felhasználva hoz fel új indokot a honleányi magatartás szükségességére, a nőkre ható idegen befolyás elleni küzdelem fontosságára: „Igen ingadozó a hölgyek állása egy oly nemzetnél, melly utánzási szellemtől áthatva, nemzeti sajátságait, honi szokásait porba tiporni nem vonakodik, tulajdonit megtagadja, gúny tárgyává teszi."[39] Ez ellen küzdeni a honleányok feladata: „Tudjátok honom leányai, hogy jelenleg egyesült erővel kell küzdenünk szellemi s anyagi jólétünk, s különösen nemzetiségünk kivívásáért. [...] A ti közre munkálásotok segélyével a magyar nemzet nemsokára helyet foglalhatand a többi művelt és jólétű európai nemzetek mérlegén."[40] Az itt megadott program tulajdonképpen nem más, mint a magyarság egyik, évszázadok óta fennálló, és még ma is aktualitással bíró európaizálódási törekvése, amit a reformkor társadalma a honleány figuráján keresztül próbál a nőkre kiterjeszteni.

A témakört teljes mélységében, minden oldalát gondosan körüljárva vizsgálja meg Vahot Imre, a Pesti Divatlap szerkesztője egy 1846 folyamán megjelent többrészes cikksorozatban *A magyar nőnem hivatása* címmel.[41] A tanulmány első részében a magyarság nemzeti hibáit veszi sorra, minden tárgyalt hiányosság után refrénszerűen a következő mondatot írva: „És ez nagyobbára onnét van, mert a magyar nőnem valódilag nem felel meg hivatásának."[42] E hatásos szónoki bevezető készíti elő a tulajdonképpeni mondanivalót, mely részletesen

[37] Szenvey: Az igaz magyar leány. In: *Auróra*, 1828. 76.
[38] Sz.H.M.: Az asszonyi nem érdeme. In: *Regélő*, 1834. 77. sz. 623–624.
[39] Tormai György: Néhány szó hazánk leányaihoz. In: *Pesti Divatlap*, 1845. 10. sz. 304–305. (továbbiakban: Tormai, 1845.)
[40] Tormai, 1845. 305.
[41] Vahot Imre: A magyar nőnem hivatása. In: *Pesti Divatlap*, 1846. 14, 15, 17, 19, 21, 23, 26. sz. (továbbiakban: Vahot, 1846.)
[42] Vahot, 1846. 14. sz. 262.

elemzi a magyar nőknek az élet egyes területein kifejtendő feladatait. „A valódi magyar honleánynál nem csak az értelmi műveltségnek, nemcsak az izlés-, de az erkölcs-, kedély- s szívnek is nemzeti irányban kell képezve lenni."[43] Az ideális honleány a családi életben továbbra is azokat a hagyományos, férfiak által elképzelt normákat követi, melyeket már egy jóval korábbi írásban részletesen ismertet Kultsár István: „nyájasság, kedveskedés, szemérmetesség, tartózkodás, tisztesség, engedelmeskedés, tisztaság szeretés, munkásság, takarékosság, költség kéméllés, házi rendre való gondoskodás..."[44] – „A valódi magyar jellemű hölgy szelid, engedékeny, nyájas, inkább komoly, mint kicsapongásig víg..."[45]

Ezeken kívül újdonság, hogy a nőknek nemcsak a lelki, hanem a testi művelésével, a testkultúrával is foglalkozik, fontosnak tartja a testedzést a nők számára is, hiszen testi erőnlét nélkül nem tölthetik be hivatásukat. E kérdés előzményeként két – egymással szembenálló véleményt tükröző – cikket találhatunk a korabeli sajtóban. Az egyik – igencsak konzervatív – írás 1835-ből tartalmaz először ezzel kapcsolatos véleményt, ami mai szemmel mindenesetre elég furcsának hat: „Az asszony nem arra teremtetett, hogy szaladjon; ha fut azért történik, hogy őt elérjék. A szaladás nem egyetlen egy dolog, melly nem tulajdonuk; de az egyetlen egy, melly nekik nem illik. Könyökeik hátratartása s feszesen a testhez illesztése futás közben nevetséges tekintetet ad nekik."[46] Természetesen ez a felfogás még a korban elfogadott konzervatív és merev illemszabályokat tükrözi, ami ellen már 1840-ben felemeli szavát Steinacker Gusztáv az Athenaeumban: „Ami a leányokhoz illő gymnasticai testgyakorlatot, mint az úszást, futást, ugrálást, súlyegyentartást, korcsolyázást illeti, még most nálunk ezen tekintetben részint némelly még egészen le nem győzött előítélet, mintha az illy nemu gyakorlatok a női szemérmetességgel nem volnának egyeztethetők."[47] A három fő erény, melyet a leányok nevelése szempontjából fontosnak tartottak, 1828 óta megmaradt, csak bővült. Így a magas színvonalú, művelt magyar nyelvű beszéd, a magyar nemzeti sajátságok őrzése és a magyar irodalom támogatása és ismerete mellett a képzőművészetek anyagi támogatását (és a festészet esetében művelését is), a magyar ipar termékeinek használatát, a magyar színészet pártolását, a magyar zeneművészet és a magyar nemzeti tánc művelését egyaránt megköveteli. „Az igazi magyar honleány, mindenek közt legnagyobb gyönyörrel játsza a magyar zeneműveket, s énekli a magyar dalokat mert ő csak a nemzeti hangok által tudja valódilag kifejezni szíve érzelmeit és lelkületének eredeti sajátságait".[48]

Ugyancsak ezek közé az értekezések közé tartoznak a Regélő Pesti Divatlap Hölgyterem című rovatában megjelent nőneveléssel foglalkozó írások, és az a vita, amely Karacs Teréz és Erdélyi Róza között 1845-46-ban zajlott.

[43] Vahot, 1846. 15. sz. 282.
[44] Kultsár, 1822. 28. sz. 222.
[45] Vahot, 1846. 17. sz. 323.
[46] Az asszony. In: *Regélő*, 1835. 66. sz. 527–528.
[47] Steinacker, 1840. 4. sz. 56.
[48] Vahot, 1846. 23. sz. 442.

Karacs Teréz, Takács Éva leánya rövidebb elbeszéléseivel már a 30-as években bekapcsolódott a köz- és irodalmi életbe. „Beszélyei", melyek a különböző divatlapokban jelentek meg, szépirodalmi alkotások ugyan, azonban didaktikus, nevelő szándékuk az elsődleges. Alkotójuk mindenek előtt a nőnevelés ügyét igyekezett előmozdítani, és azért öltöztette mondanivalóját ilyen formába, mert úgy gondolta, így sokkal szélesebb olvasótáborra számíthat.[49] Már első megjelent írásában a meglévő leánynevelő intézetek hiányosságait mutatta be, valamint a magyar nyelv mellőzöttségére hívta fel a figyelmet.[50] Szintén a színvonalas nőnevelő intézetek hiányát rója fel és létesítésük szükségességét hangsúlyozza a *Tévelygés és való* címmel megjelent történet is.[51] Egy másik elbeszélése pedig kifejezetten a zárlatban tanulságként közölt Takács Éva idézet kifejtésére íródott: „Lefolyt életére az tekinthet vissza kéjjel: ki jelenével élni tudott, ki gondosan őrködött, hogy maga előtt becsületét el ne veszesse [...] ki tettei megítélését nem a pór szeszélyére, hanem ön keblére bízta"[52]

Karacs Teréz hosszú élete során (1808-1892) a magyar nőnevelés egyik legtevékenyebb harcosává vált. A nőnevelésről írott tanulmányában a nőnevelés problémakörének felmerülését az eddigiektől eltérő módon indokolja: A történelem során a férfiak természetellenesen jogfosztott helyzetbe szorították az asszonyokat, ezért „a természet megbünteté az igazságtalanságokat, és most a szellemben magasult férfi árván kapkod, tervez módokat, porban maradt nőfelének hozzáemelkedését sürgetőleg."[53] Ez az értekezés más területen is túlhaladja az ezideig megjelent írások szemléletét, ugyanis sokkal radikálisabb felfogással nemcsak a polgári és főrendű családból származó leányoknak, hanem a szegényebb néprétegek gyermekeinek is elérhetővé kívánja tenni a nevelő intézeteket. „Állítsunk tehát nőnevelő-intézetet, de abban ne legyen olcsóbb s drágább nevelési czikk, legyen az mind egy árú s olly olcsóra leszállított, hogy a hon minden leánya megvásárolhassa;"[54]

Mindezek ellenére mégsem mondható el Karacs Terézről, hogy heves nőmozgalmi harcos, hiszen a nőket korántsem akarja a férfiakkal egyenjogúvá tenni még a tudományok területén sem, ugyanis a korabeli Magyarországon általános szemlélet hatásától ő sem tud szabadulni. E nézet szerint a nőnek egyetlen lehetséges hivatása a férjhezmenés, az anyaság, – hiszen minden tudományos és egyéb pálya zárva volt előtte – márpedig, ha egy leány, a férfiakhoz hasonlóan, teljes tudományos képzését „20-25 év alatt végezné be, [...] következőleg 30 év kellene azon fokra jutásra, honnan hivatalába léphetne, azaz férjhez menne, (mert hiszen ezen hivatásnál több nem marad számunkra, midőn a polgárzat

[49] Pásztor Emil: *Egy nagy magyar pedagógus. Karacs Teréz.* Miskolc, 1996. 30. (továbbiakban: Pásztor, 1996.)
[50] Karacs Teréz: Az én történetem. In: *Rajzolatok*, 1835. 10–11. sz.
[51] Karacs Teréz: Tévelygés és való. In: *Regélő Pesti Divatlap*, 1844. 5–8. sz.
[52] Karacs Teréz: A sóvágó fia. In: *Regélő Pesti Divatlap*, 1842. 86–88. sz.
[53] Karacs Teréz: Néhány szó a nőnevelésről. In: *Magyar Életképek*, 1845. 2. félév. 18–21. sz. (továbbiakban: Karacs, 1845.) 18. sz. 549.
[54] Karacs, 1845. 18. sz. 554.

elrendezteték). Ez tehát nem megy, nem mehet, 36 éves korában egy leányt el nem venne senki."[55] Ezért, javaslata szerint a nőknek más módon, és rövidebb idő alatt kell eljutniuk hasonló szintre, mint amit a férfiak a mondott idő alatt érhetnek el. A nőnevelés szükségességet egyébként ő is a hagyományos módon indokolja: „midőn derék nőket nevelünk, akkor derék, hasznos polgárok alakulhatását állapítjuk meg. Következőleg a nőket legszélesebb értelemben világosodott emberré kell fejteni, s éppen ugy nevelni mint a férfit, vagy mint a férfit is kellene, de nem 25 év, hanem hat, vagy nyolcz év alatt legfölebb, nem szakértővé, vagy szaktudóssá, hanem életemberré kell érlelni."[56]

Karacs Teréz cikkének fent említett állítását kifogásolja leginkább Erdélyi Róza a Honderü 1845 decemberi számában megjelent konzervatív szemléletű kritikájában.[57] Szerinte ugyanis a nő legfontosabb feladata, hogy férjének tetsszék, s emellett jó feleség s anya legyen, amire csak a jó erkölcsű asszony képes. Ezért nőnevelő intézetek helyett „romlott nőket javító intézeteket" kellene létesíteni. Szintén a Honderüben felel meg igen élesen Karacs Teréz, megsemmisítve Erdélyi Róza kifogásait.[58]

1846-ban jelent meg a Pesti Hírlapban egy felhívás *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében* címmel. Ez kissé más arisztokratikusabb szemléletet tükröz, mint Karacs Teréz írásai. Az „egy főrendi hazafi"[59] megnevezés alatt rejtőző szerző pedig Teleki Blanka.[60] Azt, hogy miért csak a főnemesi ivadékokkal foglalkozik, azzal indokolja, hogy „a főrend vezette tévútra honunkban a nőnevelést, neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni. Önként követik példáját a többi rendűek".[61] Cikkében egy főrendű leányok számára felállítandó nevelőintézet létesítésére buzdítja a honfiakat: „a fő rendű leányok számára nyissunk egy nagyszerű nevelő-intézetet, mellyben az anyai nyelvvel együtt a haza szent szeretete oltassék a serdülő leány szivébe."[62]

A „szózatra" 1846-ban a Honderüben jelenik meg a kissé megkésett „visszhang" Tót István álnéven Karacs Teréztől[63] (aki később sajátjának vallja a

[55] Karacs, 1845. 20. sz. 613.
[56] Karacs, 1845. 20. sz. 614.
[57] Erdélyi Róza: Jegyzetek Karacs Teréz nőnevelésről nézeteire. In: *Honderü*, 1845. 2. félév 25–26. sz.
[58] Karacs Teréz: Erdélyi Róza jegyzeteinek átnézése. In: *Honderü*, 1846. 1. félév 9. sz. 189–191.
[59] Teleki Blanka: Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében. In: *Pesti Hírlap*, 1845. 2. félév 587. sz. 377. (továbbiakban: Teleki, 1845.)
[60] Akinek családjában egyébként vannak hagyományai a nevelésügy iránt való elkötelezettségnek, hiszen a grófnő anyai nagynénje, Brunszvik Teréz grófnő volt a magyarországi kisdedóvók létrehozásának legbuzgóbb képviselője, sőt a magyarországi nőnevelés egyik első támogatója is, aki Teleki Blankát is elindította ezen az úton.(Sáfrán Györgyi: *Teleki Blanka és köre*. Bp., 1963. 21. (továbbiakban: Sáfrán, 1963.) Őt megelőzően Teleki Blanka anyai nagyapja, Brunszvik Antal a már említett 1790-91. évi országgyűlésen reformtervezetet adott be a leányok neveléséről, amit akkor természetesen a rendek elvetettek. (Sáfrán, 1963. 19.)
[61] Teleki, 1845. 377.
[62] Teleki, 1845. 377.
[63] Karacs Teréz [Tót István]: Viszhang a magyar főrendü nők neveltetése ügyében emelt „szózatra". In: *Honderü*, 1846. 1. félév 2. sz. 21–24.

cikket[64], aki mindenben messzemenően egyetért Teleki Blankával, és értekezése tulajdonképpen nem más, mint az ő nézeteinek részletes magyarázata, kommentálása.

Ennyi elméleti előkészítés után 1846 nyarán végre a grófnő a tettek mezejére lép, és közzétesz egy nyilatkozatot a Honderü hasábjain, melyben egyszerűen, minden öndicséret és nagyképűség nélkül így szól a szülőkhöz: „azon szülők előtt, kik az eddigi nevelés' hiányait érzik s engem bizalmukkal megtisztelni méltóztatnak, ezennel készneк nyilatkozom leányaik' nevelését, bizonyos föltételek alatt magamra vállalni, s azt a legjobb oktatók' segélyével személyes fölügyelésem alatt vezérelni."[65]

Teleki Blanka ezen intézet megalakításával megvalósítja azokat az elképzeléseket, amelyeket a fent említett szózatában megfogalmazott, azzal a különbséggel, hogy most már nem csak főrendű leányok számára tartja szükségesnek az ilyen szintű nevelést, és intézetébe már származásra vonatkozó megkötések nélkül veszi fel a tanulni vágyó leánykákat. (Az intézet költségei azonban végül mégis csak gazdag családból származó lányok számára teszik azt elérhetővé.) A magyar tannyelvű leánynevelő intézet az első ilyen létesítmény volt a reformkori Magyarországon, melynek létrejöttét örömmel üdvözli Karacs Teréz, a Magyar Életképekben.[66] Cikkében felszólítja a magyar anyákat, hogy bízzanak leányaik közül „minél többet ezen nemzetét anyailag ölelő hölgy gondja alá."[67] Ez a kívánság azonban sajnos csak a következő évben teljesült, amikorra tizennégy 8-12 éves növendék gyűlt össze.

Mint az eddigiekből is látszik, az 1846–48-as évekre a nőnevelés divatos témává vált, sokakat foglalkoztató általános probléma lett. Ez persze nem véletlen, hiszen a nemzeti kérdés fokozatos előtérbe kerülésével, a közhangulat és a sajtó liberalizálódásával együtt megnőtt az igény a művelt nemzet kialakítására is, ez pedig – mint már említettem – a kortársak szemében szorosan összefonódott a nőneveléssel, mivel a művelt honleányi réteg kialakításával áttételesen biztosítani vélték az egész magyarság kimüvelését. Ennek következtében sok ilyen tartalmú, különböző felfogású cikk jelenik meg ezekben az években a különböző divatlapok hasábjain.

Az egyik cikkíró Oroszhegyi (Szabó) Jósa orvosdoktor, aki ebben az időben (1844–47-ig) a Jelenkor újdonsági rovatának vezetője és Röszler Ágnes leánynevelő intézetének igazgatója, a leánynevelő intézetek csekély számát, és a meglevőekben a nemzeti szellem és a korszerűség hiányát panaszolja. "Pesten 6 leánynövelő intézet van följegyezve, hol a növendékek száma árapályban szenvedvén, soha sem mondhatni meg biztosan, hány leányt képezünk a hazának.

[64] Orosz, 1962. 37.

[65] Teleki Blanka: Nyilatkozat. In: *Honderü*, 1846. 24. sz. 461.

[66] Akit egyébként Teleki Blanka meghívott, nevelőnek és társnak intézetébe, amit ő korábbi miskolci elkötelezettsége miatt elutasított. (Pásztor, 1996. 41.)

[67] Karacs Teréz: Nyílt levél a magyar nőkhöz. In: *Magyar Életképek*, 1846. 2. félév 20. sz. 11.

Középszám egyben 35, 38, 40, 50-re tétetik."[68] A korszerűtlenség enyhítésére jelent meg 1847-ben *Honleányok könyve* címmel egy füzetsorozatot, tankönyvként a leányiskolák számára.[69]

A nőnevelés és az egész oktatásügy egységes egyházi felügyelet alá helyezését, az erkölcsi és vallási oktatás hasznosságát, valamint a hazafias nevelés fontosságát hangsúlyozza terjedelmes tanulmányában Májer István, az esztergomi tanítóképző intézet tanára, katolikus pap, aki később főrendiházi tag, majd esztergomi érseki helynök lett: „nyilvános nőnevelésünk csak ugy árasztandja szét napként a közboldogság aranysugarait, ha keresztény szellem és nemzeti irányban rendszeresíttetik."[70]

A Pesti Divatlapban jelenteti meg értekezését Szegfy Mór[71], a Pesti Magyar Nyelvterjesztő egyesület titkára, melyben szintén a vallásos nevelés fontosságát hangsúlyozza, és ezokból dicséri az izraelita felekezet iskoláit, ahol szombatonként istentiszteletet tartanak a leánynövendékek számára.

Végül meg kell említeni Seltenreich Károly nevét is, akinek leánynevelő intézete volt Balassagyarmaton, majd Pesten. Seltenreich először az intézetében a nyilvános próbatéten elhangzott beszéde kapcsán kap helyet a Magyar Életképek lapjain, amely beszédben éppen a nyilvános vizsgák hátrányait, ill. elhagyásuknak előnyeit tárgyalja[72]: „Minden nyilvános fellépés kevésbé vagy többé maga magát való mutogatásnak tekinthető [...] tehát a nőneveldékben a nyilvános próbatétet a paedagogicai elveknél fogva igen czélszerütlennek látom..." Ami a nőnevelés célját illeti, Seltenreich a legkevésbé sem nevezhető a nőemancipáció hívének, hiszen így határozza meg azt: „a lány hármas női hivatásához illőleg leendő nőnek, – gazdaasszonynak, és anyának képeztessék, mert mind az, mi ezen tulhalad, – kárhozatos."[73] Nevelői tevékenységével és józan gondolkodásra való pedagógiai módszereivel mégis sokat tett a magyar nők kimüvelése érdekében.

1848 márciusa után a honleány fogalma új, konkrét tartalommal telítődik, a honleányok új szerepet kapnak, a szabadságharc közelsége idején annak előkészítése, a harcok megindulásakor pedig a kultúra, a művészet és az eddig kiemelkedően fontosnak tartott erények háttérbe szorításával a harcra buzdító, férfiakat lelkesítő nő figurája kerül előtérbe. Ezt tárgyalja két – időben egymást követő – hasonló témájú cikk Literáti János evangelikus lelkész[74] és Vahot Imre tollából[75]. Az *Emléklapok Magyarhon leányihoz* című írásban a spártai, a római, a

[68] Oroszhegyi Józsa: Figyelmeztetés a hölgyképzés körül. In: *Pesti Divatlap*, 1847. 13, 16, 20. sz. (továbbiakban: Oroszhegyi, 1847.) 13. sz. 614.

[69] Oroszhegyi, 1847. 16. sz. 481.

[70] Májer István: A nyilvános nőnevelés rendszerének korszerű vizsgálata. In: *Honderü*, 1847. 24. sz. 473.

[71] Szegfi Mór: A nőnevelés ügyében. In: *Pesti Divatlap*, 1847. 14. sz. 434–435.

[72] Nevelésügy. In: *Magyar Életképek*, 1847. 1. félév. 21. sz. 682.

[73] Seltenreich Károly: Reform és nőnevelés. In: *Pesti Divatlap*, 1848. 24. sz. 650.

[74] Literáti János: Emléklapok Magyarhon leányihoz. In: *Budapesti Divatlap*, 1848. 2. félév. 3. sz. 33–35. (továbbiakban: Literáti, 1848.)

[75] Vahot Imre: Mit kell most tenniük honleányainknak? In: *Pesti Divatlap*, 1848. 13. sz. 200–202. (továbbiakban: Vahot, 1848.)

karthágói és az egri nők példáját idézve buzdítja a szerző hősies viselkedésre a magyar hölgyeket. Mint az említett asszonyok példáiból kiderül, a nő feladata az lesz, hogy ne visszatartsa, hanem harcba küldje a férfiakat[76], ahogy ez a *Mit kell most tenniük honleányainknak?* címmel megjelent felhívásban konkrétan is benne van. „Tőletek, magyar hölgyek, a haza most nem is vár egyebet, mint azt, hogy lelkes buzdítástok, gyöngéd ápolástok által még lángolóbb erőt öntsetek a felingerelt oroszlán, e szent ügyért küzdő nemzet boszut szomjazó lelkébe, megtörhetetlen férfikarába."[77] Ugyanez a helyzet Jókai Mór *Nőszabadság* címszó alatt megjelentetett írásában[78], ahol arról beszél, hogy a nők feladata a szabadságharc napjaiban az, hogy férjeiket, kedvesüket a haza védelmére buzdítsák és harcolni küldjék.

Hasonló tartalmú értekezés jelent meg nem sokkal ezután szintén az Életképekben *Elébb reform, aztán nőemancipáció* címmel.[79] Írója, Teleki Blanka grófnő, ekkor már a pesti magyarnyelvű leánynevelő intézet tulajdonosa és igazgatónője, kiemeli a honleányi kötelezettségek fontosságát, majd rátér arra, hogy ennek érdekében mit kell megváltoztatni. Ismét szóba kerül a helyes, családi körben történő nevelés fontossága, aminek célja a hazafias szellem kialakítása. Ebben természetesen a legnagyobb szerepet a nők kapják.

A magyar nőnevelésért folytatott küzdelem egyik fontos állomása, és egyben a reformkori nőemancipációs törekvések legkézzelfoghatóbb vívmánya az az 1848-ban tartott országos tanügyi kongresszus, amit július 20–24-ig tartottak Pesten.[80] Ezen nők is részt vehettek, bár csak egyetlen egy hölgy, Karacs Teréz élt a lehetőséggel. Talán ennek is köszönhető, hogy (a kongresszus nőnevelési albizottságának javaslatára, melynek elnöke Majer István és egyik tagja Seltenreich Károly volt) elfogadtak egy határozatot, mely kimondta, hogy a férfi és női tanítókat egyenlő fizetés illeti meg. Ezzel, ha csak kis területen is, először illették meg Magyarországon valamiben hivatalosan egyenlő jogok illették meg a nőket és a férfiakat, származásra való tekintet nélkül.

A kongresszussal egy időben nyújtotta be Eötvös József közoktatási miniszter törvényjavaslatát az elemi iskolai oktatásról, melyben kimondta az általános tankötelezettséget, azonban a kötelező oktatás időtartamát a lányok számára rövidebbre szabta.[81] Így a reformkor legdemokratikusabb időszakában, 1848-ban, a polgári forradalom győzelme után Magyarországon felismerék a nők művelődésügyének fontosságát, a gyakorlatban azonban ez még nagyrészt megoldatlan volt.

A honleányi szerepkör 1848-ra magától értetődően háttérbe szorította az egyéb nőmozgalmi törekvéseket, így a korszak végére az a kivételes helyzet

[76] Literáti, 1848. 34.
[77] Vahot, 1848. 200.
[78] Jókai Mór: Nőszabadság. In: *Életképek*, 1848. 385–387.
[79] Teleki Blanka: Elébb reform, azután nőemancipáció. In: *Életképek*, 1848. 1. félév 587. sz. 377.
[80] Orosz, 1962. 35.
[81] Orosz, 1962. 35.

alakult ki, amelyben a nők maguk is fontosabbnak tartották a nemzet ügyét saját jogaiknál, melyekről látszólag a férfiak is egyszerűen megfeledkeztek. Olyannyira, hogy az 1848-as választási törvény – annak ellenére, hogy addig a nemesi özvegyeknek megvolt minden vármegyében a követválasztási joguk -, kizárólag a férfiaknak biztosította a választójogot. Ennek oka nem a kor társadalmának nőellenességében keresendő, hanem abban, – ahogy azt Máday Andor találóan megfogalmazta –, hogy „a nemes asszonyban csak a nemest látták, akinek kiváltságos jogai vannak, s nem az asszonyt, akit emberjogok illetnek meg."[82] Ebben a szemléletben már erősen érződik a társadalmi folyamatok radikalizálódása, és látványosan kimutatható az a változás, ami Széchenyi és Wesselényi reformkori politikájához képest bekövetkezett

Azonban az, hogy a nőkérdés egyáltalán felmerült, és éveken keresztül foglalkoztatta a társadalmat, kizárólag a reformkor viszonylag szabad politikai légkörének, a szabadságigény általánossá válásának köszönhető, hiszen a magyar nők kiművelésének, emberi felemelkedésének kérdése a kortársak szemében szorosan összefonódott a társadalom egészének felemelkedésével.

[82] Máday, 1913. 152.

Papp István

Pétery Károly (1819–1877) politikai pályaképe*

Ezen életrajz keretei között a dualizmus korai szakaszának (1867-1875) egy eddig feldolgozatlan politikusát, *Pétery Károly*t szeretnénk bemutatni. Vizsgálódásunk eredendően helytörténeti indíttatású volt, de a téma mélyebb vizsgálata során érdemesnek tűnt Pétery politikai pályáját országos összefüggésekben bemutatni. Kutatásunkat még nem fejeztük be, a téma számos forrását még nem állt módunkban áttekintenünk. Ezért fontosnak tartjuk kiemelni, hogy ebből adódóan hol a források hiánya, hol pedig fel nem derítettségük miatt nem tudtuk a témát teljes mélységében feltárni. A jelen dolgozat tehát csak egy köztes kutatási állapot mérlege.

Pétery Károly ifjúkora és pályakezdete (1819–1849)

Pétery Károly 1819. január 30-án született az akkor Heves és Külső-Szolnok vármegyéhez tartozó Mezőtúron.[1] Érdekes, hogy keresztelési oklevelén két évvel korábbi dátum szerepel, de ez csupán az okmányt kiállító prédikátor másolás során elkövetett figyelmetlensége következtében került az iratra. Egyébként Pétery sírkövén is az 1819-es évszám szerepel, amely azért is hiteles, mivel a síremléket Pétery Teréz, a politikus húga állíttotta.[2]

Születésekor Péter Károly néven anyakönyvezték és csak írói működése idején illesztette neve után az y-t. Nagyapja, Péter Mihály 1776-ban költözött Borsodból a Bars megyei Kiskálnára, majd Bajkára.[3] Három fia közül a középső, az 1788-ban született András, Debrecenben folytatott tanulmányait követően került Mezőtúrra. Itt 1813-ban a református gimnázium rektora lett.

Két év múlva városi jegyző, egészen 1835-ig. Alapítója tagja volt a városban a Központi Kaszinónak, majd az 1830-as években Heves és Külső-Szolnok megye táblabírájaként tevékenykedett. 1816-ban kötött házasságot Mészáros Zsuzsannával, akinek családja az egyik legtekintélyesebb és legmódosabb nemesi família volt a korabeli Mezőtúron. E házassággal a frissen letelepült Péter András befogadottnak tekinthette magát a város vagyoni és szellemi elitjébe. A frigyből négy gyermek: három lány, Zsuzsanna, Teréz, Julianna és egy fiú, Károly született.[4]

* A Tihanyi Alapítvány *Egy dualizmuskori politikus portréja* című pályázatára készített pályamunka.

[1] Halmy. In: MV, 1896. június 28.

[2] A születés időpontja körüli bizonytalanságot Varga Lajos tisztázta. Lásd Varga. 1. p.

[3] Túri II. In: MV, 1912. május 12.

[4] Életrajzi Lexikon. 60. p.

Pétery tehát egy tehetősnek mondható vidéki középnemesi család sarjaként látta meg a napvilágot. Mezőtúr ebben az időben a Kállay család tulajdonában volt. 16 000 ember élt ekkoriban a városban. Egy 1828-as felmérés szerint a lakosság 75 %-a 10 kat. holdnál nagyobb birtokkal rendelkező gazdák és az ennél kisebb területtel bíró, illetve házatlan zsellérek közül került ki. A honoráciorok és a városi, egyházi és uradalmi tisztviselők aránya mindössze 0,9 % volt az összlakosságon belül! Vagyis a város szinte teljes mértékben a mezőgazdaságból élt, kiegészítve némi kézműiparral (5,9 %), amely elsősorban a mezőgazdasági termékek feldolgozását jelentette. Az értelmiség rendkívül vékonyka réteget jelentett a népességen belül. Természetesen a napóleoni háborúkat követő devalváció és dekonjunktúra főleg az önálló parasztgazdákat és kisbirtokosokat erőteljesen sújtotta, emellett több árvíz és a Kállayakkal folytatott úrbéri vita is nehezítette ezen rétegek helyzetét.[5]

A városi szellemi központja a református gimnázium volt, amely a debreceni református gimnázium partikulájaként működött. Vagyis elmondhatjuk, hogy a Péter–Mészáros család a korabeli város legszűkebb vagyoni-szellemi elitjébe tartozott. Ez a környezet és a családi neveltetés Pétery gondolkodásának több alapelvét egész életre szólóan meghatározta. Pétery erős református hite, az arisztokráciával való szembenállása, a megyei önkormányzatiság védelme, a nemzeti függetlenség elszánt akarása mind-mind valahol ebben a kurucos hagyományokat őrző, kissé befelé forduló, mélyen vallásos, a magárahagyatottság–reménytelenség szellemével sokszor hadakozó kisvárosi nemesi értelmiségi értékvilágban keresendő.

Pétery Károly elemi iskoláit Mezőtúron végezte, majd az apai példa nyomán a Debreceni Református Kollégiumban folytatta tanulmányait. Az apja ellátásra Budai Ézsaiáshoz, a kor neves történetírójához és klasszika-filológusához adta.[6] Ezek az évek rendkívül fontosak Pétery szellemi fejlődésében. Egyrészt itt teljesedett ki az otthonról hozott vallásossága, itt mélyülhetett el a református hit alapjainak a megismerésében. Mivel a protestáns egyház története folyamán átitatódott egyfajta nemzeti egyház tartalommal, ezért a vele való közösségvállalás is politikai véleményt fejezett ki. Az az időszak, amikor Pétery Debrecenben diákoskodott, egyben a magyar nyelv hivatalossá tételéért folytatott küzdelem ideje is volt. A Református Kollégiumban éppen 1831-ben lett a magyar az oktatás hivatalos nyelve.[7] Az ifjú diákot mindenestre családtagként kezelték Budaiéknál. A professzorral való eszmecserék minden bizonnyal nagy hatással voltak Péteryre. Emellett gyakran forgatta Budai Ézsiás legfontosabb munkáját, a *Magyarország históriája I-III.* című könyvet. Itt szerette meg a történelmet és későbbi novelláinak gyakran volt ihletője és forrása Budai ezen alkotása.[8]

[5] Várostörténet. 74–75. p.
[6] Halmy. In: MV, 1896. június 28.
[7] Győri, 1993. 22. p.
[8] Varga. 2. p.

A debreceni diákéveket követően 1837-től Pesten folytatta tanulmányait és a jogi fakultásra iratkozott be.[9] Egy év múlva, 42 éves korában elhunyt édesanyja, így édesapjára hárult a három kiskorú lány nevelésének terhe. Valószínűleg ez is szerepet játszott abban, hogy Pétery egyetemi évei után nem maradt Pesten, hanem hazajött idősödő és betegeskedő apját támogatni. De ne szaladjunk előre az időben, hanem tekintsük át Pétery Károly pesti éveit.

Először is érdemes megnéznünk azt a táguló életrajzi horizontot, amely Pétery előtt nyílt. Gyermekkorát az ország egy elmaradott kisvárosában töltötte. Ennek ellenére szülei ki tudták elégíteni azt a szellemi éhséget, ami a tehetséges gyerekben jelen volt. Egy egészen más világ volt az a nyolc év, amelyet Debrecenben töltött. Ekkor bontakozott ki a reformkor, amely különösen az ország keleti felén csak lassan éreztette hatását. Pétery azonban tanúja volt a nemzeti nyelvű és szellemű oktatásért vívott küzdelemnek, látta az egyesületi mozgalom kibontakozását, a megélénkülő közéletet. Ez a hatás kiegészítette azt a hatalmas műveltségbeli potenciált, amelyet a Református Kollégium nyújtott. Szinte logikus volt, hogy Debrecenből a reformkor szellemi elitjét tömörítő Pestre vezetett Pétery útja.

Pest a reformkor előrehaladtával az ország legfontosabb szellemi központjává vált. Számos irodalmi és politikai újság, röpirat, könyv látott napvilágot. Megélénkült az egyleti élet, létrejött a Pesti Magyar Színház, számos szép épülettel gazdagodott a város. Ebbe a környezetbe került az ifjú Pétery egyetemi tanulmányai megkezdésével. Vagyis kapcsolatba került az ország szellemi és politikai főáramával, s alig huszonévesen elért arra a csúcsra, ahová a kor minden egyes tehetséges ifjúja vágyakozott.

Hamarosan megismerte Bajzát, Vörösmartyt és Toldy Ferencet. 1842-43-ban megjelentek első elbeszélései a Honderű, az Athenaeum és az Életképek hasábjain. Ezek zömmel történeti tárgyú elbeszélések, amelyek fő témáját a szerelem és a hazafiság adják. A „romantikus triász" három tagja közül Bajzával volt a legjobb viszonyban, aki Pétery *Mazeppa* című írását Byron azonos című munkájával egyszínvonalúnak tartotta.[10] A későbbiekben megváltozott a véleménye egyik fiatalkori patrónusáról, Toldy Ferencről, mivel szolgalelkű németnek nevezte, aki ugyan jó irodalomtörténész, de meg kellett volna maradnia ennek.[11]

Pétery pesti évei jó alapot nyújthattak egy ígéretes irodalmi vagy politikai pálya kibontakozásához. Ebben az értelemben nem jelentett visszalépést az sem, hogy visszatért Mezőtúrra. Itt 1843-ban a Központi Olvasóegylet jegyzőjévé választották.[12] Vagyis folytatta közéleti szereplését, mivel ezen egyesület a korabeli Mezőtúron a reformpárti nemességet és értelmiséget tömörítette. Pétery 24 éves volt ekkor, és kiváló lehetőségei voltak a továbblépésre. Egyrészt jó művelt-

[9] Uo.
[10] Halmy. In: MV, 1896. június 28.
[11] Pétery Károly levele unokaöccséhez, Túri Mészáros Istvánhoz, 1877. március 28-án. Halmy. In: MV, 1896. június 28.
[12] Uo.

ségbeli és kapcsolati tőkével rendelkezett, másrészt a megélénkülő városi közélet remek lehetőséget kínált arra, hogy elméleti tudását gyakorlati tapasztalatokkal egészítse ki. E korszakban a városi, megyei szintű politizálás az országos politika előszobája volt, ahogy ezt a kor jónéhány politikusánál (Kossuth, Wesselényi stb.) láthatjuk. Pétery megőrizte és ápolta a fővárosban kötött barátságait. Ezt bizonyítja az is, hogy a Honderű megemlékezik édesapjának, Péter Andrásnak a haláláról.[13] Rá pár hónapra pedig Pétery írói tehetségét méltatják meleg szavakkal.[14]

Pétery élete ezen korszakában főleg az írásnak élt. Ekkor több regény vázlatát elkészítette, de ezeket a forradalom kitörése miatt nem alkotta meg. A Bach-korszakban pedig megsemmisítette az elkészített vázlatokat.[15] A forradalom kitörése Mezőtúron érte Péteryt. Itt örömmel fogadták a Pestről érkező híreket, különösen a jobbágyságot sújtó feudális terhek megszüntetéséről szólókat. A város életében nagy esemény volt Kossuth Lajos 1848. szeptemberi látogatása, amikor a piacon tartott nagygyűlésen a haza védelmére szólította fel a mezőtúriakat. A beszéd hatására a Központi Olvasóegylet tagjai egyhangúlag úgy döntöttek, hogy „zászlókkal és zeneszóval elindulnak a megtámadott haza védelmére."[16] Természetesen Pétery, mint az egylet jegyzője, az elsők között ragadott fegyvert.

Pétery a szabadságharc során a hevesi-mezőtúri önkéntes lovascsapat kötelékében szolgált. Mint nemzetőr főhadnagy részt vett a csoport parancsnoka, Mesterházy István csataterveinek a kidolgozásában. Az egység harcolt Arad ostromakor és a tiszai védvonalon.[17] Bár sokan elestek közülük, Pétery sebesülés nélkül átvészelte a közel egy éves katonáskodást.

A politikai passzivitás kora (1849–1861)

A szabadságharc bukása éles cezúrát von nemcsak Pétery, hanem egész generációja életében. Nem csupán azért, mert sokakat érintett a megtorlás és a kényszerű száműzetés. Egy egész nemzedék számára megállt az idő. Pétery – szerencsétlenségére – ezen generáció tagja volt. Pontosan akkor kellett elhallgatnia, amikor megkezdhette volna pályája kiteljesítését. Pétery kortársai hasonlóan építgették karrierjüket, de amikor igazán színre léphettek volna, akkor elvágtak előlük minden lehetőséget. Egyfajta szellemi börtönbe zárták őket, és ez a szellemi inaktivitás később éreztette káros hatását. A politikai élet 12 évi

[13] Hd, 1897. II. félévi folyama, 38. lap

[14] „Egyike legkiválóbb novellistáinknak, ki kivált históriai téren sok frissességgel és elevenséggel mozog. Péter Károly sok mulattatót ír és nem vesztene vele irodalmunk, ha beszélyei és regényei az olvasó közönség elébe jutnának." In: Hd, 1847. október 5. (Betűhív idézés.)

[15] Túri I. In: MV, 1912. szeptember 1.

[16] Várostörténet. 87. p.

[17] Halmy. In: MV, 1896. június 28.

merev lefojtottsága két magatartástípust eredményezett. Az egyik annyira megszokta a passzivitást, hogy ezáltal minden politikai innováció kiveszett belőle és talán akaratán kívül, de hozzásimult a fennálló hatalmi viszonyokhoz. A másik típus annyira megszokta a szembenállást, hogy lassan görcsössé vált, és ezzel saját magát kötötte gúzsba. Amikor újra szabadabban mozoghatott, egyrészt nem találta helyét, másrészt energiája elapadtával nem volt képes hosszú távon színvonalas alternatívát képviselni. Ezért vagy integrálódott a politikai rendszerbe, mint megszelídült ellenzék, vagy ha konokul tartotta magát elveihez, a politikai élet perifériájára került.

Pétery Károly a szabadságharc bukását követően birtokaira vonult vissza és csendben gazdálkodott. Mintegy 200 kat. hold földdel rendelkezett, amely két darabban terült el Mezőtúr körül. Egyrészt a Körös folyó mentén, másrészt a Mezőtúr–Szolnok vasútvonal mellett Pusztapó állomás körül. Itt építette fel kúriáját, ahol hátralevő élete huzamosabb részét leélte.[18] Itt egyrészt gazdálkodott,[19] másrészt rengeteget olvasott, megtanult franciául (természetesen latinul és németül már korábban megtanult), és gyűjtötte a világirodalom műveit.[20] Idejét nem pusztán olvasással töltötte. 1852-ben bekapcsolódott egy titkos mozgalomba, amelynek tagjai azt tervezték, hogy merényletet követnek el Ferenc József ellen, amikor Szolnokról Mezőhegyesre utazik. A meggondolatlan akcióról végül sógora, Mészáros Endre beszélte le Péteryt. Ezután a csoport feloszlott, anélkül hogy a hatóságok tudomást szereztek volna működésükről.[21] Már az elgondolás is bizonyítja, hogy milyen lelkiállapotban volt Pétery a neoabszolutizmus korai éveiben. 1854-ben három évre bérbe adta pusztapói birtokát és vándorolt az országban; hol Pesten, hol Pón, hol Endrődön (nővérénél Nagy Ambrusné Pétery Zsuzsannánál) lakott.[22] Ekkor ismerkedett meg Deákkal. A vele való találkozás történetét az Egyetértés hasábjain mesélte el.[23]

1854-56 telét Pesten töltötte, két szobája volt a városháztéri Keglevich-házban. Itt baráti körben teltek az estéi. A leggyakoribb vendégek Bérczy Károly, a Pesti Napló munkatársa és Dr. Balogh Pál, akik gyakran hoztak külföldi lapokat, illetve T. József, 1848-as aradi főispán voltak. T. József mutatta be Péteryt Deáknak. Deák teljesen lebilincselte, elvarázsolta Péteryt. 1856. március 3-án került sor Pétery búcsúlátogatására. Ekkor a krími háborút lezáró párizsi békekonferenciáról beszélgettek, illetve Deák 48-as szerepvállalásáról. Deák szerint szükség volt rá, hogy ellensúlyozza Kossuthot, de utólag is méltatja szerepét a hűbéri kérdés keresztülvitelében. Ha ezt nem teszi meg akkor, megtette volna az osztrák kormány a forradalom leverése után. *„Ez halálos döfés lett volna a nemzetre, s a nemzeti becsületre – ez kétségkívül az ő kizárólagos érdeme."*[24]

[18] Dörgő. In: MV, 1908. december 13.
[19] Valószínűleg nem is rosszul, mert búzájával bronzérmet nyert az 1860-as törökszentmiklósi mezőgazdasági kiállításon. (Tehát második lett, mivel az első helyezettek ezüstérmet kaptak.)
[20] Varga. 3. p.
[21] Túri I. In: MV, 1912. szeptember 8.
[22] Uo.
[23] Pár vonás Deák Ferencről. Pétery Károly naplókivonata. In: EGY, 1877. január 6.
[24] Uo.

Amint ez Pétery beszámolójából kitűnik, pozitívan élte meg a Deákkal való találkozást, s ezt vállalta akkor is, amikor, már politikai ellenfelek voltak.[25] Valami különös tisztelet mindig érezhető Pétery írásaiban, még akkor is, amikor a kiegyezés kapcsán keményen támadta Deákot. Lehet, hogy a véletlen műve, de a Kossuthot végtelenül tisztelő Pétery pont egy olyan részletet közöl, amelyben Deák maga is elismeri Kossuth érdemeit. Pétery valószínűleg ekkoriban ismerhette meg Wargha Istvánt, aki az osztrák hatóságokat Orsovánál a korona nyomára vezette. Pétery az, aki Warghától mint Kossuth megbízottjáról beszél, és azt mondja, hogy a kormányzó bízta meg a korona kicsempészésével az országból.[26]

Utazgatásai végeztével visszatért Pusztapóra, és úgy tűnik javult kedélyállapota, s újból dolgozni akart. Erről tanúskodik 1856. december 17-én unokaöccsének, Nagy Kálmánnak írott levele: *„Én most egy régi kedvenc regénytárgy kidolgozásán töröm a fejem. Társadalmi regény lesz ha elkészülhet,... Újévkor fogom elkezdeni."*[27] Végül nem készült el a regény,[28] de azért nem tért vissza korábbi búskomor hangulata. Újból elkezdett gazdálkodni, ennek az eredménye a korábban említett kitüntetés. Bekapcsolódott a Külsőszolnokmegyei Lovas és Gazdasági Egyesület [sic!] munkájába. Az egyesület elsősorban mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozott, versenyszántásokat, lóversenyeket, a ménesügyről való tanácskozást, mezőgazdasági terménykiállításokat szervezett. Székhelye Törökszentmiklós volt.[29] Az egyesület elnöke ifj. gr. Szapáry Gyula, jegyzője Pétery Károly lett.[30] Ez a szervezet feltételezhetően nem szorítkozott kizárólag agrárkérdések megvitatására, a kor politikai kérdései is szóba kerültek. Vagyis véget ért a közéleti tétlenség korszaka Pétery életében, de még nem jött el a nyílt politizálásé.

Ez a fordulat nyilvánvalóan összefüggésben van az országos politikában bekövetkezett olvadással. A solferinói vereség, Bach menesztése és a neoabszolutista rendszer tarthatatlanságának bebizonyosodása egy szabadabb légkört eredményezett, ahol el lehetett kezdeni a helyzet rendezésére vonatkozó elképzelések kidolgozását. E sokat ígérő mozgolódás közepette érkezett a hír, hogy 1860. április 8-án gróf Széchenyi István öngyilkosságot követett el. Azt nem tudjuk, hogy az országot megrázó hír milyen hatással volt Pétery Károlyra, de a későbbiekben nem túl pozitívan ítélte meg a gróf politikai szerepét. Merev centralistá-

[25] Igaz, a cikk megjelenésekor Deák már egy éve halott volt. Pétery egy külön politikai vitairatban foglalkozott a haza bölcse megítélésével, de ezt a munkát elkérte Csávolszky Lajos, és nem adta vissza. Túri I. In: MV, 1912. szeptember 22.

[26] Halmy. In: MV, 1896. június 28. Péteryre hivatkozik: Tóth Béla. 213-214. p. Az itt szereplő Péterfy név nyilvánvalóan elírás.

[27] Túri I. In: MV, 1912. szeptember 22.

[28] Ugyanakkor írt Pétery *A csendes napokról* címmel egy regényt, amely egy szerelmi történet, de a kor sok jellemző mozzanatát megragadja. A mű posztumusz jelent meg 1883-ban. Tartalmi ismertetését ld. Halmy. In: MV, 1896. július 19.

[29] Az egyesület 1859. évi működéséről a legjobb forrás a Gazdasági Lapok azévi száma.

[30] Pétery megválasztásának időpontját még nem sikerült tisztázni, mindenesetre a Gazdasági Lapok 1859. július 22-i számába már mint az egyesület jegyzője írt.

nak tartotta Eötvössel egyetemben, és ebből adódóan kétségbe vonta, hogy Széchenyi szabadelvű lett volna. Sőt, arisztokrata érdekeket képviselt. Bár hasznos államgazdász volt, de tehetségtelen, felkészületlen politikus. A gróf Pétery szerint idegrendszere miatt sem volt alkalmas politikai pályára, mivel korábbi családi betegsége folytán őrült volt.[31] Ez a vélemény egy municipalista, arisztokrataellenes politikusé, akiben a szubjektív megítélés gyakorta fölébe kerekedett az objektív mérlegelésnek.

A kibontakozóban lévő közélet bizonyára reménységgel töltötte el Péteryt, ezért vállalhatta a képviselőjelöltséget. Az 1861. márc. 1. – április 7. között tartott országgyűlési választásokon sikerült elnyernie a mezőtúri választók bizalmát.[32] Az újonnan megválasztott képviselőház 1861. április 6-án tartotta alakuló ülését a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében.[33] Az országgyűlés hamarosan két nagy csoportra, a Határozati és a Felirati Pártra oszlott. Bár elnevezésüket az ismert értelmezési vitáról kapták, a választóvonal ott húzódott köztük, hogy a határozatiak a 48-as célok elérését minimumnak, a feliratiak maximumnak tartották. Két markáns politikus, Teleki László és Deák Ferenc állt a két csoportosulás élén. A határozatiak és a feliratiak pontos számaránya nem állapítható meg, mindegyikük magát érezte számbelileg erősebbnek. Az országgyűlés első heteiben úgy tűnt, hogy Telekiék az erősebbek,[34] de a döntő szavazás Deák sikerét hozta. Pétery csakúgy, mint Heves megye más képviselői, a Határozati Párthoz csatlakozott.[35]

Ez nyilvánvalóan következett '48 szentként való tiszteletéből, mindenfajta egyezkedés elutasításából, a császári házzal való szembeszegülésből, vagyis abból a politikai gondolkodásból, amelyet Pétery későbbi cikkeiben kifejtett. Azt, hogy mennyire helytelenítette Deák 1861-es álláspontját, még nem sikerült tisztáznunk, mindenesetre a későbbiekben a '67-es deáki nézeteket támadta, és a '61-es elveket csak szembeállította a kiegyezésiekkel.[36] A '61-es deáki álláspont közvetlen bírálatára eddig nem találtunk forrást.

Az 1861-es országgyűlés amellett, hogy újból lehetőséget adott a nyilvános politizálásra még két szempontból is jelentős Pétery életében. Egyrészt megismerhette a kor politikai elitjét, itt kezdődhetett barátsága Simonyi Ernővel, Kállay Ödönnel, Madarász Józseffel. Másrészt megismerte Madách Imrét, *Az ember tragédiája* íróját, aki Nógrád követe volt a képviselőházban. Hamarosan barátság szövődött közöttük, amelyben rokon eszméik mellett magánéletük hasonlósága is szerepet játszhatott. Madách sikertelen házassága, boldogtalansága közismert. Pétery magánélete ugyancsak kudarc volt, mivel egy reménytelen ifjúkori szerelem után döntött, hogy soha nem nősül meg, s valóban aggle-

[31] Pétery Károly levele Túri Mészáros Istvánhoz. 1877. március 28. Halmy. In: MV, 1896. július 6.
[32] MAM. 187. p.
[33] Szabad, 1967. 438. p.
[34] Uo. 440. p.
[35] Tóth Dezső. 57. p.
[36] Pl. Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. május 23.

gényként hunyt el.[37] Tehát két, a magánéletben sikertelen ember barátsága is volt ez. A királyi leiratra való várakozás szünetében Madách meghívta Péteryt, és közösen kikocsiztak Madách testvéréhez, a Nógrád megyei Csalomjára, 1861. július 20-án. Ezután meglátogatták Szontagh Pált. A kocsiút alatt Madách elmesélte a *Tragédia* születési körülményeit. Sőt, a későbbiekben Pétery elkísérte Arany Jánoshoz Madáchot, de a költő éppen nem tartózkodott otthon.[38]

A képviselőház tagjai elfogadták Deák második, keményebb feliratát. De a király 1861. augusztus 22-én feloszlatta az országgyűlést anélkül, hogy a politikai patthelyzetet feloldották volna. Mint jeleztük, Pétery Károly politikai gondolkodása e korszakból eléggé hiányosan ismert előttünk. Ha a részleteket nem is tudjuk, az kétségkívül tény: Pétery nem vonult újból passzivitásba. 1861-ben az országgyűlés feloszlatását követően részt vett egy találkozón, melyet a Határozati Párt balszárnyán lévő politikusok szerveztek. Jelen volt például Madarász József, Böszörményi László, Csanády Sándor, Kállay Ödön és László Imre. Madarász elbeszélése szerint egy lap indításáról döntöttek a következő program alapján: „Haladás a demokrácia ösvényén. A nemzeti történelmi jog megvédése, biztosítása. Az ország területi épségének csonkítatlan fenntartása." A lap Jövő címmel 1862. január 2-án indult, és 1863. március 29-ig jelent meg. A gyűlésen elfogadott programot Pétery Károly is ellátta kézjegyével.[39]

Vagyis Pétery aktív politikai pályája kezdetétől a függetlenségi, kossuthi eszmék elkötelezett híve volt. Érdekes, hogy a kiegyezést követően mégsem a szélsőballal tartott, hanem Ghyczy Kálmán irányvonalát követve a balközéphez csatlakozott. Ugyanakkor megtartotta szoros kapcsolatát Böszörményiékkel, hiszen a Magyar Újság rendszeresen közölte írásait. Véleményünk szerint Pétery már kezdettől fogva egyfajta integráló szerepet akart betölteni a különféle ellenzéki irányzatok között, összekötő kapocs kívánt lenni. Ennek a hídszerepnek az elemzésére a későbbiekben még visszatérünk, annak vizsgálatakor, hogy milyen szerepet játszott Pétery az ellenzéki egység megteremtésében.

A Schmerling-provizórium idejéből nincsenek pontos forrásaink arról, hogy mit tett Pétery. Valószínűsíthető, hogy visszavonult a birtokára, és tájékozódva az aktuálpolitikai eseményekről várt. Vagyis azt a taktikát követte, amit Deák fogalmazott meg nevezetes második felirati beszédében: *„Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt."*[40] Hogy milyen információkkal rendelkezett az időközben lassan megindúló, puhatolódzó tárgyalásokról, azt nem tudjuk. De bizonyosan kevéssel, mivel Deák igen ügyes taktikával oldotta meg, hogy lényegében kész helyzet elé állítsa

[37] Halmy. In: MV, 1896. június 28.

[38] Az utazást Pétery egy külön emlékiratban örökítette meg: Kirándulás Madách Imrével a nógrádi Szontágh Pálhoz. Ennek egy részét közzétette Túri Mészáros István az Ország-Világ 1888. december 1-jei számában.

[39] Madarász. 347–348. p.

[40] Berténvi – Gyapay 410. p.

az országgyűlést, és a kiegyezést a szélesebb közvéleménnyel elfogadtassa.[41] Az enyhülő politikai légkörben került sor az országos választásokra. Pétery három alkalommal indult a választásokon (1861, 1865, 1869), és mindhárom ízben nyert. Két jellegzetességet is megfigyelhetünk ezen választásokkal kapcsolatban. Először is Pétery mindig a lakóhelyén indult, tehát választói ismerhették a mindennapokból, és nemcsak mint pártjelöltet választották meg. Vagyis a korabeli gyakorlattal ellentétben nem a párt kiküldöttje volt egy választókerületben, hanem saját kerületében megjelenítette pártját. Érdekes kérdés az, hogy Pétery személyes képességei vagy pártbéli hovatartozása volt a meghatározó a voksoláskor. Az tény, hogy a mezőtúri választókerület a későbbiekben is a Függetlenségi Párt bázisa volt.[42] Hogy ez eredendően így lett volna, vagy Pétery személyes népszerűsége szoktatta hozzá a választókat a függetlenségi eszmekörhöz, eldönthetetlen kérdés. Véleményünk szerint a két tényező kb. azonos szerepet játszott.[43] Igaz, Pétery még tiszta választásokon indult, nem a teljesen korrumpálódott választási színjátékon.[44] Ugyanakkor Pétery alatt a mezőtúri választókerület „egyhangú kerület" volt, vagyis csak egy jelölt indult, így nem tartottak igazi választást. Ebben az esetben a névjegyzékbe felvetteket teljes számban megjelenteknek számolták.[45]

Pétery Károly tehát 1865. november 27-én ellenjelölt hiányában egyhangúlag győzött, a képviselőház december 10-én igazolta mandátumát.[46] Pétery megkezdhette második képviselői ciklusát, mely a profi politikussá érés időszaka volt életében. Számára azonban nem annyira a parlamenti szócsaták, hanem az újságok hasábjai jelentették azt a terepet, ahol kifejthette véleményét.[47]

[41] Deák taktikázásáról lásd Gerő András: A Deák-párt és a politikai rendszer megváltozása. In: Gerő, 1996. 10–21. p.

[42] Várostörténet. 110. p., illetve Gerő, 1988. 76. p. – A választókerületek politikai karaktere című térkép.

[43] Amikor 1872-ben Pétery nem vállalta, hogy negyedszerre is őt jelöljék képviselőnek, akkor a maga helyett ajánlott Csávolszky Lajos kapta a legtöbb szavazatot. Igaz ekkor a kormánypárt is tudott jelöltet állítani, míg Péteryt mindig egyhangúlag választották meg. Lásd Várostörténet. 105. p. és Dörgő. In: MV, 1908. december 13.

[44] Hiába indult el Benedek Elek a szülőföldjén, egész más eredményt ért el a kormánypárt és az ellenzék jelöltjeként. Kampányainak leírását lásd Gerő, 1988. 108–115. p.

[45] Uo. 68. p.

[46] Túri I. In: MV, 1912. szeptember 8. – A mezőtúri választókerület nagyságáról Pétery idejéből nincsenek adataink, de nagyságrendileg megfelelnek a három évvel korábbinak.
A választók száma Heves megye VII. számú választókörzetében:

	1872	1875
Mezőtúr	1228 fő	469 fő
Törökszentmiklós	402 fő	238 fő
Dévaványa	354 fő	239 fő

A táblázat jól szemlélteti az 1874-es választójogi törvény következtében a választók számának csökkenését. Igaz, 200-an az ínséges idő miatti rossz termés következtében estek el a választójogtól. Az adatok forrása: Levél Mezőtúrról. In: EGY, 1875. február 13.

[47] Ahogy egyik nekrológjában olvashatjuk: *„Nem annyira képviselői működése, mint publicisztikai dolgozatai által szerzett hírnevet."* In: Hon, 1877. október 22.

Mielőtt végigmennénk és értékelnénk Pétery publicisztikáját, érdemes megvizsgálnunk két szempontot. Miért a tollat választotta a parlamenti felszólalások helyett, és írásai miért jelentek meg oly gyakran álnéven. A két kérdésre Péterynek egy 1872-es levele adhatja meg a választ.[48] Ebben azt írja, hogy a közjogi irányzatokkal szemben eddig semleges volt, mivel abban bízott, hogy a balközép megerősödik és felhagy a se hideg, se meleg politikával. De csalódott és hajlandó a '48-asokat támogatni a baloldal ellenében. Vagyis Pétery nem akarta magát látványosan megmutatni, mivel sem pártját, sem annak taktikáját nem tudta felvállalni. Nem akart elhasználódni a parlamenti vitákban, amíg az ellenzékben nem érkezik el a politikai fordulat ideje. Ugyanakkor, mivel a szélsőbal sajtóban (pl. Magyar Újság) publikált, nem vállalhatta annak a kockázatát, hogy nyíltan szembesítsék azzal az ellentmondással, hogy a balközép tagjaként lényegében a függetlenségi politikát helyesli. Természetesen az ellentmondás sokáig nem volt fenntartható, s ez vezetett később a párt vezetőivel való összeütközéséhez.

A második szempont, az álnéven való publikálás felvet egy technikainak tűnő problémát, vagyis ha Pétery álnéven írt, hogyan és milyen biztonsággal tudjuk azonosítani írásait. A források három álnevét, a Névtelent, az Anonymust és az Erynnist említik meg.[49] Bár lehet, hogy az Anonymus csupán a Névtelen latin megfelelője, mivel az eddigi forrásoknál még nem találkoztunk ezzel az álnévvel. A nehézséget azonban a névtelenül megjelent cikkek és egy, a források által nem jelzett álnév (r.) felbukkanása jelenti. Ezen kérdés tisztázásánál a véletlen volt segítségünkre. Mivel először az Egyetértésben írott cikkeit tanulmányoztuk át, ez lehetővé tette olyan stílusbeli sajátságok megfigyelését, amelyek segítségével nagy biztonsággal azonosíthatjuk a korábbi írásokat. Mivel az Egyetértésbe Pétery 1874 után írt, ezen jellemzőket nyilvánvalóan visszavetíthetjük az 1867-et követően megjelent írásaira. Nézzük melyek azok a sajátosságok, amelyek lehetővé teszik az azonosítást. 1. A cikkek rendkívül erős érzelmi töltete, hevessége. 2. A nagyon gyakori történelmi párhuzamok.[50] 3. Hivatkozik kedvenc történészeire (Gioberti,[51] Macaulay), akik az általa írt *A jezsuiták* című munkában is szerepelnek. 4. Igen gyakoriak a jezsuiták elleni kirohanások.[52] 5. A Kossuth

[48] Tóth Ede. 245. p.

[49] EGY, 1877. október 23. és Túri I. In: MV, 1912. szeptember 8.

[50] Pl. gyakran hivatkozik a francia történelemre. A reactio felkent lovagjai V. In: EGY, 1874. augusztus 6.; A deákpárt állama és a haza. In: EGY, 1874. október 2.; A haza eszméje maga ideális tisztaságában. In: EGY, 1874. október 4.

[51] A jezsuiták. 24–25. p. és Az új pragmatica sanctio. In: EGY, 1874. május 22.

[52] A deákpárt állama és a haza. In: EGY, 1874. október 2. és Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. május 22.

iránti rajongás.[53] 6. Valószínűnek tűnik, hogy a Névtelen álnév felvételének egyik indoka az lehetett, hogy cikkeit korábban nem szignálta. 7. A hosszú cikksorozatok. Ezen jellemzők alapján sikerült Pétery személyéhez kötnünk az r. álnevet, és bizonyos szignálatlan cikkeket azonosítani.[54]

Közéleti publicisztikáját a Magyar Újság hasábjain kezdte meg. Ez a '49-es beállítottságú, kossuthista szélsőbaloldal lapja volt. 1867 tavaszán a megenyhülő politikai légkörben indult meg, április 1-jén. Szerkesztői teendőit Böszörményi László, Kossuth odaadó híve látta el.[55] Vele Pétery jó barátságban volt. Az első, bizonysággal Pétery Károlynak tulajdonítható cikk 1867. április 14-én jelent meg, Társadalmunk és az 1848-iki törvények szelleme címmel. Tulajdonképpen nem önálló írás, hanem egy hat részből álló sorozat első darabja. E cikksorozatban a demokrácia és az arisztokrácia viszonyát boncolgatja.[56] Jó néhány eleme megjelenik itt Pétery későbbi gondolatainak. A legfontosabbak: '48 „alkotmánya" jelenti számára a biztos jogi és politikai alapot. Mindig ehhez viszonyít, számára ez a társadalmi és politikai fejlődés csúcspontja. Emellett az írások rendkívül erős arisztokrataellenes hangvétele, arisztokrácia = feudalizmus, középkor azonosítás szintén fontos elem. A cikksorozat felépítése logikus és jól követhető. Felveti a két alternatívát, vagyis az arisztokratikus és a demokratikus mentalitást. A középkorral és '48-cal azonosítja őket. Ezután végigveszi a két irányzat jellemzőit, mindig a demokratikussal cáfolva az arisztokratikust. Az arisztokrácia alapvető sajátossága Pétery szerint az uralomra törekvés, más jogainak el nem ismerése, és ez a gondolkodásmód jellemző a diplomatákra is. Pétery a későbbiekben is negatívan ítélte meg a diplomáciai alkudozásokat és módszereket.[57] Fontosnak tartja kiemelni azt, hogy a demokráciában a közös jólét az egyéni jólét alapja. A demokrácia fölényét abban is látja, hogy biztosabb lábakon áll, mivel jóval többen vesznek részt a politikai jogok gyakorlásában, mint az arisztokratikus államokban. Megállapítja, hogy Magyarországon a közigazgatást és a „társas viszonyokat" 1848 helyezte demokratikus alapra. Nemcsak elméletileg, hanem "közgazdászatilag" is összeveti a két rendszert, és megállapítja a demokrácia, vagyis a kapitalista gazdálkodás nyilvánvaló fölényét. Az összevetést végül a demokrácia megerősítésének eszközeivel zárja le: 1. Anyagi helyzettől függetlenül minden embernek ugyanolyan színvonalú oktatást kell biztosítani alsó- és középfokon. 2. Erősíteni kell a szabad egyesületi mozgalmat.

[53] *„Kossuth plágiumot tett néhány ügyefogyott könyvmolyon. Ha agyukat összetöltögetve egy koponyába szorítják is, akkor is túlszárnyalja őket Kossuth végtelen lángeszével és tudományosságával."* A reactio felkent lovagjai III. In: EGY, 1874. augusztus 2.

[54] Így például Társadalmunk és az 1848-iki törvények szelleme. I-II. In: MÚ, 1867. április 14. és 17. Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. május 19., 22–25., 28–30., június 1-2., 4.

[55] Pallas. 190. p.

[56] In: MÚ, 1867. április 14., 17., 19., 27., 30. és május 1.

[57] A diplomaták is kezdenek humánusok lenni. In: EGY, 1876. szeptember 12. Itt a török háború kapcsán kritizálja nagyon keményen az európai nagyhatalmakat.

E cikksorozatot hamarosan egy másik követte, amelyben Pétery a nagyhatalmi politikát elemezte. Ezeket az írásokat ugyancsak nem szignálta,[58] de a későbbi írásaival nyilvánvaló a párhuzam, sőt az itt leírt gondolatok némelyikének a megismétlésére is találunk példát.[59] E cikkekben arra a következtetésre jut, hogy a nagyhatalmak által hangoztatott „súlyegyen" elve nehezen fenntartható. Szinte lehetetlen 20-30 nemzetiséget 10-12 korona alatt egyesíteni. Az egyensúly megtartása gyakran csak ürügyül szolgál egy háború kirobbantásához. Hivatkozik Belgiumra, amelyet elfoglalt Franciaország, és erre válaszul Poroszország megszállta a dél-német területeket, az egyensúly fenntartásával érvelve. Szerinte ez hamarosan háborúhoz vezet a franciák és a poroszok között. Pétery a nagyhatalmi politika legfőbb célját az abszolutizmus megerősítésében látja. Arra a következtetésre jut, hogy a nagyhatalmi politika nem nemzeti, hanem dinasztiaérdekeket követ.

Amikor a nagyhatalmakról szóló írásai napvilágot láttak, Pétery alighanem politikai pályája egyik legfontosabb alkotásán dolgozott, a kiegyezést bíráló 12 részes vitairatán. A vitairat mintegy keretet adott a Cassandra levélnek, melyet 1867. május 26-án tett közzé a Magyar Újság. Pétery Károly indulatoktól túlfűtött értékelése mindenestre jól összefoglalja a függetlenségiek véleményét a megkötendő, illetve a közben aláírt politikai kompromisszumról. Itt használta először Pétery az r. álnevet, amely ugyan nincs megjelölve a forrásokban Pétery álneveként, de a cikkekben található jezsuitaellenes kirohanások biztossá teszik a szerző személyét.[60]

Már a címválasztás – *Az új pragmatica sanctio* – is jelzi, hogy Pétery elsősorban közjogi alapról indította támadását a kiegyezés ellen. Igaz, ezt erkölcsi érvekkel is kiegészítette, de a magot a jogi érvelés adja. Az írás legnagyobb részét egy Deákkal folytatott fiktív dialógus teszi ki, amelyben sorra szembesíti őt korábbi kijelentéseivel, így igyekezvén cáfolni Deákot. Az első cikk 1867. május 19-én, az utolsó június 4-én jelent meg.[61] Először is azt kifogásolja Pétery, hogy a törvényt elfogadták, és az uralkodó szentesíti, de a nemzet szentesítése hiányzik. Vagyis az egyik legfontosabb érv, a legitimációs deficit. Ez a kor alapkérdése maradt, mivel a politikai elit később sem merte vállalni, hogy a választópolgárok széles tömegei mondjanak véleményt a kiegyezési rendszerről. Majd hamarosan jön a második érv: a kiegyezés, kompromisszumos volta miatt, magyar részről is jogfeladást kíván, tehát hamis az a kép, amely nyereségként tünteti fel a megkötött egyezséget. Ebből következik a harmadik érv, hogy '67-nek '48-at fel kellett

[58] A nagyhatalmak politikája. I-IV. In: MÚ, 1867. május 3., 4., 5., 10.

[59] Amikor azt feszegeti, hogy a támadások alapjául milyen jogsérelmek szolgálnak, a keresztények védelmére hivatkozó orosz beavatkozást említi. Egy későbbi cikkében ugyanezt a példát hozza. A muszka a mi jó barátunk. In: EGY, 1876. szeptember 14.

[60] Pl. „Barbiano Caraffa és a jezsuiták által szentté avatottak a mostani nagy célt tartották szem előtt." Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. május 19. – „Rájuk illik, amit Gioberti a jezsuitákra mondott." Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. május 22.

[61] Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. május 19., 21., 22., 23., 24., 25., 28., 30., június 1., 2. és 4.

áldoznia. Ez az utóbbi nem pusztán jogi, hanem egyben erkölcsi kategória is. Vagyis megjelenik az a három vonatkoztatási pont, amely felől a függetlenségiek megfogalmazták bírálatukat.[62] Ezt követően Pétery a kiegyezés visszalépés jellegét domborítja ki kritikájában. Véleménye szerint a '48-as alkotmányt, „amely minden hiány ellenére megállja a helyét és megyei rendszerénél fogva a szabadság fejlesztésére és biztosítására képesebb, mint a világ bármelyik alkotmánya", egy közepesre cserélték. Pétery szerint a Corpus Iuris gondos kutatásával, a történelem hamisításával érték el, hogy kimutassák: Magyarország lemondott önállóságáról.[63]

Miután érvelésének alapjait elénk tárta és kritériumait meghatározta, röviden áttekinti – saját értelmezésében – az 1867 májusáig vezető utat. Nagyon-nagyon keményen bírálja a kiegyezés előkészítőit, mondván, irtóhadjáratot vezettek az ellenzék ellen, machiavellista módon cselekedtek, olyanok, mint a jezsuiták, szellemileg ölnek. Úgy véli, hogy a közvélemény szellemi kifáradása és anyagi megtörése után álltak elő titkos terveikkel. A jobb és a szélsőjobb álküzdelmet folytatott, mivel ugyanannyit adtak fel, csak Apponyiék vállalták nyíltan az „osztrákságot". A megegyezés előkészítésekor figyelmen kívül hagyták az ellenzék érveit.[64]

Ezt követően Pétery elkezdi a képzelt párviadalt Deákkal. Előtte még megvágja Eötvöst, mivel „először ment fel a kiegyezés közös hajójára". Egyébként a népiskolai törvény atyjáról sem volt túl jó véleménnyel. Egy későbbi levelében merev centralistának nevezi Eötvöst, aki a III. rend, az ún. nyárspolgárok uralmát akarta. Lángész volt ugyan az irodalomban, de gyáva és kontár a politikában.[65]

Mindamellett, hogy Pétery komolyan bírálja Deákot, elismeri képességeit, szellemdús embernek nevezve őt. Fő jellembeli hibájaként a szenvedélyességet és a hiúságot rója fel. Kiemeli azt az ellentmondást, hogy Deák hivatkozási alapját ugyanazok a törvénycikkek képezik, mint hat évvel korábban, csak akkor a függetlenség, most pedig az önállóság megbuktatása mellett emel szót. Pétery erősen vitatja azt az érvet, hogy a '65-ös bizottság a békés kiegyenlítést célozta volna. Úgy gondolja, jó volt a '48-as alkotmány, és alkalmas volt arra, hogy továbbfejlesszék. Deák azáltal, hogy a '48-as alkotmány kivihetetlenségéről beszél, lemond a központosítás elleni harc eredményeiről.[66] Pétery Deák szemére veti, hogy a Húsvéti Cikk megnyitotta a tárgyalásokhoz vezető utat, és ezeken „a többség vezére mindent oda ígért [sic!] a nemzet nevében, amire a hatalomnak a kényuralom tartásához szüksége volt."

Ezután kifejti, hogy a kiegyezés elsősorban Ausztriának jó, mivel törvényes keretet ad az adószedésre és az újoncozásra. Arra a '67-es állításra, hogy a '48-as

[62] Uo. 1867. május 19.
[63] Uo. 1867. május 21.
[64] Uo. 1867. május 22.
[65] Halmy. In: MV, 1896. június 28.
[66] Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. május 23.

törvények veszélyeztetik a birodalmat, a '61-es deáki cáfolatot idézi Pétery, mely szerint a fő gond az, hogy az osztrák abszolutizmus nem fér össze a magyar alkotmányossággal.[67] Következő cikkében visszautasítja azt a vádat, hogy a szélsőbal a '48-as alkotmány visszaállításával a felfordulást és Magyarországnak Ausztriától való elszakadását kívánta előidézni. Pétery a forradalmat végső eszköznek nevezi. Azért is tartja rossznak a '48-as alkotmány elvetését, mivel egy szabad alkotmány nagyobb stabilitást ad a trónnak, mint a szuronyok. Amiatt is jó a '48-as alkotmány az örökös tartományoknak, mivel megléte esetén nem egy erőszakos unióban kellene összekapcsolni a két nemzetet.[68] Elveti azt az okfejtést is, hogy az uralkodó megnyugtatása miatt van szükség az alkotmány módosítására. Egy uralkodó maga is alárendelt, ezért nem szabhat ilyen feltételeket. A fenti érvek kifejtése után tér ki a cikksorozat címében jelzett problémára, vagyis levezethető-e a kiegyezés jogi alapja az 1723-ban törvénybe iktatott pragmatica sanctioból. Pétery a kérdés eldöntésére az 1861-es második feliratot idézi fel. E szerint csak perszonálunió van Ausztria és Magyarország között és egyedül erre alapozott a fölöszthatatlan és elválhatatlan birtoklás.[69] Pétery cáfolja azt az elképzelést is, mely szerint Magyarországra védelmi kötelezettséget (mármint Ausztria megvédését) rótt volna az 1723-as törvény. Valójában az osztrák uralkodók vállaltak kötelezettséget Magyarország védelmére. Ez méltányos volt, hiszen az ország felfogta a török támadást, ráadásul minden segítségnyújtáskor hangsúlyozták ennek szabad akaratból való megtételét. Pétery szerint a fölöszthatatlanul és elválhatatlanul kifejezések két birodalomra értendők, amelyek saját részeikkel vannak így összekapcsolva.[70]

Felidézi 1848 nyarát, amikor az olasz háborúban Ausztria csapatokat kért a magyar kormánytól. Ekkor azt a bölcs kompromisszumot fogadta el a képviselőház, hogy küldenek katonákat, de csak akkor, ha Magyarországon belül rendeződik a helyzet, helyreáll a rend és a nyugalom. Vagyis ebből csak morális segítségnyújtás olvasható ki Pétery értelmezésében, mivel ugyan megígéri a segítséget, de csak akkor, amikor és amennyit jónak lát. Hozzáfűzi, hogy jogilag a magyar nemzet mindig a magyar királynak és nem a közös uralkodónak ajánlotta fel a segítséget.[71] Pétery e témát folytatva idézi Deák Ferenc azon kijelentését, hogy korábban a meglévő katonaság együtt harcolt őfelsége seregeivel. Ez igaz, de e háborúk nem hoztak túl sok dicsőséget, és most a közös külügyminisztérium felállításával a magyar fél is bűnrészes lesz a szabadságharcok leverésében, vélekedik Pétery. Vitatja a delegációk értelmét, mivel ha jogkörük kevés, akkor feleslegesek, ha pedig erősek, a parlamentet teszik feleslegessé. Egyébként a közös parlament előcsarnokának tartja a delegációk intézményét.[72]

[67] Uo. 1867. május 24.
[68] Uo. 1867. május 25.
[69] Uo. 1867. május 28.
[70] Uo. 1867. május 29.
[71] Uo. 1867. május 30.
[72] Pétery ezen kritikai megjegyzése feltétlenül jogos, mert sem a delegációk funkcióját, sem döntési jogkörüket nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. A dualizmus későbbi évtizedeiben teljesen ellaposodtak, és a politikusok körében kicsinyes versengéssé vált a delegációkba való bekerülés.

Pétery nézőpontjából az sem igaz, hogy a magyar országgyűlés rendelkezne az újoncok megajánlásának, elhelyezésének és élelmezésének a jogával. Ez nem jog, hanem kötelesség, és ennek mértéke és módozatai mellékes szempontok.[73] Minden következetlenség arra szolgál, hogy bemutassa: a nemzet olyan jogokat nyert el, amelyeket korábban nem bírt.

Mindennek a tetejébe, Deák elvesztette az önbecsülését, amikor kimondta, hogy Magyarország Ausztria nélkül nem állhat fenn. *„...ez nem az önérzet, hanem a kétségbeesés politikája, amely ha igaz volna, Magyarország halálos ítéletét foglalná magában."*[74] A cikksorozat utolsó részében Pétery felrója, hogy Deák gyengébbnek hiszi az országot, mint amilyen. Megemlíti, hogy Deák nem tartotta megismerhetőnek a közvéleményt. A cikkíró nagyon csodálkozik e kijelentést hallván, és úgy véli, hogy éppen azért politikus az ember, hogy vállalja a felelősséget az emberek helyett. A felelős döntést pedig csak a közvélemény ismeretében hozhat a politikus.[75]

Pétery e cikksorozatánál azért időztünk el ilyen hosszasan, mert jól tükrözi politikai gondolkodását, felölelve azokat a legfontosabb témákat, amelyek kapcsán később is elmondta a véleményét. Abban az értelemben nem volt statikus gondolkodó, hogy mindig ugyanaz a téma foglalkoztatta volna. De talán a sokszor túlzott érzelmi töltet, és a szinte mindig erkölcsi alapú megközelítés oda vezetett, hogy eltakarta szeme elől a valóságot. Ezáltal nem volt meg benne az a rugalmasság, amely egy pragmatikus politikusnál elengedhetetlen. A politikában pedig az álláspontjukat körömszakadtáig védő politikusok általában kevésbé érvényesülnek, mint azok, akik a folytonosan változó erőteret felmérve, mind taktikai, mind elméleti megújulásra képesek. Pétery védelmére kell felhoznunk, hogy a dualizmus politikai erőtere nagyon szűk volt a parlamenti ellenzéki politizálás számára, és ha jól megnézzük, a XX. század első évtizedéig nem tudott olyan karizmatikus politikus felbukkanni, aki a rendszer számára valódi kihívást jelentett volna. Hiszen a Monarchia bukása gyakorlatilag elitcserét hozott, de ez az elit jórészt nem a rendszer parlamenti ellenzéke volt. Vagyis a parlamenti ellenzékiségben gyakorlatilag nem lehetett igazi alternatívát képviselni. Ennek egyik oka a dualizmus politikai szocializációja, amely a leendő ellenzék számára is csak a kormányzó elit politizálási módszereit volt képes megtanítani. Azokat az embereket, akik egy más politikai kultúrával rendelkeztek még parlamenti ellenzéknek sem tudta integrálni. Pétery, mivel az előbb ismertetett nézeteit haláláig megőrizte, nem lehetett sikeres parlamenti politikus, még ellenzéki körökben sem.

Pétery Károly viszonylag ritka parlamenti kezdeményezéseinek egyike volt az a törvényjavaslat, amelyet 13 képviselőtársával együtt nyújtott be 1867. március 27-én.[76] Ebben 1848–49 emlékének megörökítését, a külföldre menekültek

[73] Az új pragmatica sanctio. In: MÚ, 1867. június 1.
[74] Uo. 1867. június 2.
[75] Uo. 1867. június 4.
[76] MÚ, 1867. április 1.

PÉTERY KÁROLY

(† 1877. okt. 21.)

Köszönet Cs. Kiss Imrénének, hogy rendelkezésünkre bocsátotta Péterv Károly fényképét. (A szerk.)

hazatérésének lehetővé tételét, a bebörtönzöttek szabadon bocsátását és vagyoni kártalanítását kérték. A törvényjavaslatot nem fogadta el a képviselőház. Két hónap múlva került sor a közösügyi törvényjavaslat, az 1867. évi XII. tc. szavazására, amelyre Pétery Károly természetesen nemmel voksolt.[77]

Az 1865-ben választott országgyűlés mandátuma három évre szólt, így a kiegyezés megkötése után másfél évvel újból választásokra készült az ország. Ennek jegyében értékelte Pétery a ciklus tapasztalatait mezőtúri választói előtt mondott beszédében, 1868. december 20-án.[78] E beszéd sok hasonlóságot mutat a kiegyezést értékelő cikksorozatával. Természetesen elégedetlen a képviselőház működésével: *„A kiegyezés feltétlen capitulatio, mely a nemzet vérét alkotmányos garanciák nélkül az osztrák danaidák hordójába dobta."* Sorra felhozza ellenérveit: a pragmatica sanctio félreértelmezését, a delegációkat, a hadsereg kérdését. Kifejti, hogy pontosan akkor engedtek, amikor Ausztria meg volt szorulva. Súlyos problémának tartja az önbecsülés feladását. Szerinte pontosan Ausztria van ráutalva Magyarországra. Mérlegre teszi a kiegyezés óta eltelt másfél esztendő parlamenti munkáját. Vitatja a kormány által elért gazdasági sikereket, a jó termés és a magas árak – mint mondja – nem a kormánynak köszönhetők. Úgy véli, a kormány megbénította a megyei és városi önkormányzatokat és a szabad sajtót. A legfőbb hibája a kabinetnek, hogy nem rakta le a jövő alapjait. Elismeri, hogy a meghozott törvények egy része égető volt, de támadja a költségvetést és a népoktatási törvényt. Az utóbbi szerinte középkori szellemű és a katolikus vallás egyeduralmát tükrözi. Az ellenzék célja – Pétery szavaival – a függetlenség visszaszerzése és a vallási egyenjogúság biztosítása volt. Beszéde végén talán kissé csalódottan kijelenti, hogy: *„Kielégített nemzetet semmiféle csábítással nem lehet forradalomra hajtani."* Pétery tehát közvetve elismerte, hogy a helyzet nem alkalmas forradalom kirobbantására, s ebben szerepe van annak, hogy a választók tulajdonképpen elégedettek a kormány munkájával. Ennek hátterében az áll, hogy 1867–68-ban dinamizmus jellemezte a kormány munkáját (pl. nemzetiségi törvény, népoktatási törvény, horvát-magyar kiegyezés), és ekkor még nem uralták a politikát a közéleti botrányok.

Pétery Károly harmadízbeni követté választására 1869. március 18-án került sor, amikor ismét ellenjelölt hiányában, „egyhangú választáson" győzött. Igaz 15-20 deákista megpróbált „csaknem" pénzzel jobboldali jelöltet vásárolni, de ez Pétery óriási népszerűsége miatt nem sikerült.[79] 1869 más szempontból is jelentős Pétery Károly életében. A választások idején ugyanis A Hon szerkesztőségének fiatal munkatársai szembefordultak Jókaival és Tisza Kálmán utólagos jóváhagyását elnyerve, az Ellenőr című lap köré csoportosultak. 1869. március

[77] MÚ, 1867. május 30.

[78] E beszéd tehát mintegy a kampány nyitánya volt. Ráadásul országos publicitást kapott, mivel az Ellenőr is közölte 1869. január 14–15-i számában. Tehát a kor jellegzetes kampányfogásának vagyunk tanúi. Gerő, 1988. 12. p.

[79] A követválasztásról Turgonyi Lajos, mezőtúri evangélikus lelkész számolt be aprólékosan a Magyar Újsághoz küldött levelében, amely 1869. április 2-án jelent meg a lap hasábjain.

15-én indult a lap, s nemzetiségi rovatát Pétery Károly írta.[80] Ez is jelzi, hogy megkezdődött eltávolodása a balközép centrumjától, és közeledett a függetlenségi baloldal felé.

Pétery Károly és a nemzetiségi kérdés[81]

Pétery Károly kortársainál türelmesebben közelítette meg a nemzetiségek ügyét. Ebben különbözött mind ellenzéki, mind kormánypárti képviselőtársai többségétől, akik leghamarabb a nemzetiségi kérdés kezelésében jutottak közös platformra. Pétery türelmes felfogása a '48 előtti liberális ellenzék véleményéhez hasonlított. E toleranciában az is szerepet játszhatott, hogy nem volt terhelve a mindennapok nemzetiségi konfliktusaitól, mivel a gyakorlatilag színmagyar Nagykunságban töltötte élete javát. A kérdésnél abból indult ki, hogy ha a demokráciákban a polgárok idegen földön személy- és vagyonbiztonságot élveznek, akkor méltán várhatják el a nemzeti kisebbségek problémáik megoldását nem fegyveres, hanem erkölcsi garanciák által.[82] Pétery szerint a népek megtűrik a legkisebb nemzetiséget is, sőt szívesen látják. Vagyis a nagyhatalmakon múlik, belátják-e, hogy a nemzetiségek valódi egyenjogúsítása kell. Ha ez valósul meg nálunk is, akkor Ausztria működhet, mint szövetségi állam.[83] Pétery a kiegyezést többek között azért is bírálja, mert viszályt hozott a nemzetiségek között. Jól érzékeli a később súlyossá váló problémát: a cseheknél, galíciaiaknál, tiroliaknál, szlovéneknél csak a kiegyezés létrehozói elleni gyűlölet a közös. Kimondja, hogy a nemzetiségi kérdést közösügyi alapon nem lehet rendezni.

Igaz, a megoldást kissé álmodozva úgy képzeli, mint a reformkor liberálisai: a papi és tanítói fizetések növelésével és anyagi támogatással majd szépen rendeződik a kérdés. Vélekedése szerint „a szabadság és jólét a nemzetiségi kérdésnél a legjobb nivellírozó"[84] A végső megoldást a Kossuth által megfogalmazott dunai konföderációban látja. A magyar nemzet világtörténelmi feladata: létrehozni a dunai népek közötti szövetséget a szabadság érdekében, vélekedik Pétery. Ennek legfőbb feltétele a függetlenség elnyerése. A függetlenség megszilárdítása érdekében „népszövetkezeti" kapcsolatokat kell keresnünk. A közösügyes delegatio Pétery értelmezésében csak a szomszédokkal való kapcsolatok romlásához vezet. Délkeleti irányban később sem lehet ilyen delegációs kapcsolattal közelíteni a szomszédokhoz, mert magunkra haragítjuk őket.[85]

[80] Tóth Ede. 158. p.
[81] Az Ellenőr évfolyamait eddigi kutatásunk során nem állt módunkban áttanulmányozni, de Pétery máshol megjelent írásaiból körvonalazható véleménye erről a bonyolult és kényes problémáról.
[82] Társadalmunk és az 1848-iki törvények szelleme. In: MÚ, 1867. április 17.
[83] A nagyhatalmak politikája. In: MÚ, 1867. május 4.
[84] Pétery Károly beszéde a mezőtúri választókhoz. In: ELL, 1869. január 14.
[85] Délkeleti viszonyok. In: MÚ, 1867. augusztus 4.

1869–1874: Törekvés az ellenzéki egység megteremtésére

Mint korábban jeleztük, véleményünk szerint Pétery Károly egyfajta integráló, összekötő szerepre vállalkozott a különféle ellenzéki áramlatok között. Politikai nézetei alapján egyértelműen a szélsőbaloldalhoz sorolhatnánk, de ennek ellenére mégis kitartott a balközép mellett. Vagyis belülről próbálta a pártot balra vinni, és amint Tóth Ede megjegyzi, Mocsáry Lajos mellett Pétery Károlynak volt nagy szerepe az ellenzéki pártok együttműködésének megteremtésében.[86]

Az 1872-es év vízválasztó volt Pétery életében. Az ezévi választásokra komolyan készültek az ellenzéki erők. Sokan szorgalmazták a balközép és a 48-as párt összefogását a kormánypárt megbuktatása érdekében. Ez az együttműködési szándék inkább a szélsőbalban volt meg, amely úgy döntött, hogy visszalépteti jelöltjét a balközép javára, ha erősnek tűnik a kormánypárt jelöltje. Ezt a gesztust azonban nem viszonozta a balközép.[87] A választás végül nem hozta meg a remélt áttörést, sőt az ellenzék 20 mandátumot veszített a korábbi számarányához képest.[88] Pétery ezen a választáson nem vállalta a jelöltséget. Mint fogalmazott: *„Becsületes magyar lelke halálra undorodott a magyar képviselőházban látott, hallott és keresztülvitt dolgok folytonos szemléletétől és finom érzésű lelke csaknem megtörött."*[89] Egy ilyen érzékeny, álmodozó, idealista ember valóban nem vihette sokra a parlamenti küzdőtéren. Pétery sorsa ezen a ponton párhuzamba állítható Mocsáry Lajoséval, aki ugyancsak nem lett a képviselőház tagja. Igaz őt megbuktatták a miskolci képviselőválasztáson.[90] Ezután mindketten visszavonultak vidéki birtokukra, Mocsáry Andornakra,[91] Pétery Pusztapóra,[92] és onnan folytatták a politizálást. Míg azonban Mocsáry visszakerült a parlamentbe, és még sokáig folytatta szélmalomharcát, addig Pétery fokozatosan visszavonult a közéletből. A választások után két ellentétes folyamat indult el a balközépen belül. A párt vezetői, Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán egyre több hajlandóságot mutattak arra, hogy a kormányra kerülés érdekében feladják a párt eredeti programját, a bihari pontokat.

A párt balszárnyán lévő politikusok visszautasították ezeket a törekvéseket és felvették a kapcsolatot a '48-asokkal. A cél, az ellenzék erőinek egy pártban történő egyesítése volt. A közös programot a bihari pontokra és Irányi 1872-es '48-as programjára akarták építeni. A pártalakulás előkészítésére egy sajtó rt.-t kívántak létrehozni, amely Nemzeti Függetlenség, vagy Nemzet címmel 1873 márciusában új ellenzéki közlönyt indított volna. A főszerkesztő Simonyi Ernő, a

[86] Tóth Ede. 191–192. p.
[87] Uo. 220. p.
[88] Uo. 233. p.
[89] Dörgő. In: MV, 1908. december 13.
[90] Tóth Ede. 228–232. p.
[91] Uo. 233. p.
[92] Dörgő. In: MV, 1908. december 13.

szerkesztőbizottság tagjai Mocsáry, Helfy, Pétery és Szederkényi Nándor lettek volna.[93] Tehát Pétery visszavonult ugyan a parlamenti politizálástól, de vállalta az előkészítő munkában való részvételt, amelyben fontos szerepet osztottak rá. Mint gyakorlott publicistát, az új párt ideológiai megalapozására kívánták felhasználni. Ez is bizonyítja Pétery integrátor szerepét, hiszen a létrehozandó új párt a '48-as eszmék mentén szerveződött. Az, hogy mindkét pártalakulat ismerte, alkalmassá tette arra, hogy a leendő pártlap munkatársa legyen.

Az új párt szerveződéséről, a tárgyalásokról azonban természetesen tudomást szereztek a balközép vezetői, Tisza és Ghyczy, ezért az 1873. június 18-án megtartott pártértekezleten kierőszakoltak egy határozatot. Ez kimondta, hogy más párttal a vezetők beleegyezése nélkül a párt tagja nem tárgyalhat, és a párttagoknak el kell fogadni a Tisza és Ghyczy által követett politikát.[94]

Ez a határozat olaj volt a tűzre, s megadta a végső lökést a balközép felbomlásához. Három nap múlva 1873. június 21-én Mocsáry a párt balszárnyának négy vezetője, Simonyi, Csávolszky, Pétery és jómaga nevében egy nyilatkozatot tett közzé. Ebben közölte a sajtó-rt. létrehozására irányuló terveiket, és kijelentette, hogy a létrehozandó lap főszerkesztője nem ő lesz, mivel nem tud Pesten lakni. Ezután értékelte a pártértekezleten történteket. Támadta a vezetőséget, mivel a kormánynak fontos kérdésekben engednek, de a '48-asokkal való tárgyalást megtiltják. Pártszakadás azóta van, mondta Mocsáry, mióta Ghyczy kijelentette, hogy a '67-es alap nem kielégítő, de arról letérni veszélyes. E párthatározat megmutatja, hogy a bizalomra és nem az elvekre épül a párt programja – írta Mocsáry a balszárny nevében.[95] E nyilatkozatot követően gyakorlatilag kettészakadt a párt, amely formailag 1874. november 7-én következett be, amikor leszavazták Csávolszky előterjesztését a régi program mellett maradásról. Tehát a jobbszárny belépett a kormányba, de a balszárny egyelőre légüres térben mozgott.[96]

A hatékony fellépés érdekében immár elkerülhetetlenné vált a megmaradt ellenzék egy pártban való egyesítése. A pártegyesítés első lépéseként megindult a régóta tervezett lap, Baloldal néven, 1874. január 1-jén.[97] Pétery január 8-án írt először az újságba, *Nyílt levél Csávolszky Lajoshoz, a Baloldal szerkesztőjéhez* címmel. Először a címválasztást dícséri, amely gyűjtőfogalom minden baloldali gondolkodású számára. Jónak tartja a baloldal készülő fúzióját és egyben a választói akarattal egybeesőnek. A lap nem a széttagolt pártokat, hanem az önálló Magyarország valódi érdekeit képviseli. Ez az egyesítő funkció a lap legfontosabb politikai üzenete Pétery szerint. A továbbiakban tagadja a politikai közép fogalmának létjogosultságát, mivel a „középpártok senkit és semmi elvet nem képviselnek". Úgy gondolja, hogy Magyarországon a középpárt a hatalom

[93] Tóth Ede. 246–247. p.
[94] Uo. 247–248. p.
[95] Mocsáry. 413. p.
[96] Tóth Ede. 256–257. p.
[97] Uo. 272. p.

kiszolgálására korlátozódik. A Baloldal célját abba látja, hogy egyenes úton képviselje a haza érdekeit. A szabadság és önkormányzatiság védelmét, a korrupció, a centralizáció, és az uzsora visszaszorítását fogalmazza meg célként. *„Önkormányzat szabad országban, ez lehet csak a jelszó a baloldalnál."* – zárja írását Pétery.[98]

A következő írása *Erős kormány* címmel látott napvilágot.[99] Az erős kormány alatt Pétery olyan kabinetet ért, amelynek nincs kellő ellensúlya a parlamentben. Ezért tagadja azt a kormányzati elképzelést, hogy egyfajta „nagykoalícióra" lenne szükség. Szerinte a nép támogatásából adódó legitimitás tehet egy kormányt erőssé. Majd történelmi példával igazolja, hogy a túlsúlyos kormányok nem tudnak igazán hatékony munkát végezni. Az angol kormányzati rendszert említi, amely 1827-ig, a két nagy párt versengésének kezdetéig, nem volt igazán hatékony. Végső következtetése az, hogy nem az „erős kormány" a megoldás, hanem a rendszer gyökeres megváltoztatására van szükség. A harmadik cikke *A helyzet* címmel jelent meg.[100] Ebben a deákpártot egy birtokos ismerőséhez hasonlítja, aki elverte vagyonát, és hitelt kért. Kapott, de hitelezői életmódváltást kértek tőle. Erre eladta marháit, juhait, de megtartotta léhűtő cselédjeit és fogatait, végül újból tönkrement. Magyarország is így járt a deákpárti kormányzás hét éve alatt. Bár kapott az ország egy 150 milliós kölcsönt, de ez se tart soká. Két alternatíva van, vélekedik Pétery. 1. A rendszer jó, csak rosszul kormányozták. 2. A rendszer eleve rossz, így nem lehet jól kormányozni. Ő a második válaszban hisz. Azt mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy Pétery nagyvonalúan ítélte meg a kormány cselekvési lehetőségeit a bécsi tőzsdekrach hatásainak kivédhetőségében.

A gazdasági válság kezelésére, megoldására a kormány egy 21 tagú bizottságot hívott életre. E testület működésével két cikkében is foglalkozott Pétery.[101] Kiindulópontja az, hogy a bizottság létrejötte is azt bizonyítja, hogy a kiegyezési alap hibás, nem működik. A bizottság elővette az önkormányzatok kérdését is. Pétery szerint nagyon fontos, hogy valódi önkormányzatok legyenek, mivel ezek megsokszorozzák a polgárok tevékenységét. Tehát nem szabad az önkormányzatokon takarékoskodni. A cikkíró felveti a közös vámot, az önálló jegybank hiányát, mint gazdasági problémákat. Felpanaszolja, hogy a közös hadseregre nincs befolyása a magyaroknak. A második cikk '48 pátosszal teli méltatása. Úgy tartja, hogy '48-at a „közösügyes mécs... e lidérc fény nem homályosíthatja el." Kossuthot „arany szájú Mózesnek" titulálja. '67-et úgy értékeli, hogy a nemzet „képzelet alkotta falra mázolt rémektől ijedt meg." E hangzatos bevezető után újból ízekre szedi a 21-es bizottságot. Kijelenti, hogy ezen bizottság „elvágta a nemzet életerét", s neki köszönhető a vállalatok összeomlása, a magyar gőzhajó társaság bukása. A kormánynak ezek után nincs jogalapja, hogy lelkesedést és

[98] Nyílt levél Csávolszky Lajoshoz, a Baloldal szerkesztőjéhez. In: BL, 1874. január 8.
[99] BL, 1874. január 16.
[100] BL, 1874. január 21.

áldozatvállalást kérjen a polgároktól. Nincs más megoldás, az alapot kell megváltoztatni, hogy kivívják a „nemzeti önállást". Ennek két előfeltétele van: 1. A kormány ne avatkozzon szükségtelenül a megyék dolgába. 2. Tartsanak tiszta választásokat. *A fusio és coalitio* című vezércikkében[102] Pétery számba vette az ország előtt álló lehetséges alternatívákat. Az ország pénzügyi válságát a két nagy országgyűlési párt egyesítésével próbálják megoldani. Azt ígérik, hogy mindketten megtartják elveiket. Pétery ilyen feltétellel nem tartja megköthetőnek a koalíciót. Két eset lehet: Vagy a kisebbség feladja elveit, vagy az oktatásügyet kivéve minden kérdésben anarchia lesz. A kisebbségi Tisza-pártnak kell majd engedni, véli a szerző. A jövő parlamentjében öt párt is lehet Pétery szerint: a koalíció jobb és baloldala, a konzervatív párt, a nemzetiségi párt és a nemzeti függetlenségi párt. Pétery több cikket már nem írt a Baloldalba, így röviden értékelhetjük ezt az újságírói korszakát. Bár jónéhány újságot még nem tanulmányoztunk át, de mégis kijelenthetjük, hogy ez volt Pétery publicisztikai pályájának a csúcspontja. Ebben döntő szerepe van annak, hogy Pétery újból a '48 előtti légkörben érezhette magát. Hirtelen megmozdult a politikai élet, képlékeny, bizonytalan lett minden, megcsillant a változtatás reménye. Péteryre számítottak és végre tehetett valamit eszméi megvalósításáért. Ez érezhető, mivel cikkei jobbak, frissebbek, szellemesebbek. Jobban szerkesztettek, világosak és célratörőek, kevesebb bennük az indulati elem, mint a '67-es és a későbbi írásaiban.

Pétery, tehát alig egy hónap alatt nyújtotta élete legjobb teljesítményét. Későbbi cikkei ismét sablonosak, laposak, a gondolati innováció helyét átveszi az indulat. Ennek okaira még kitérünk. Több hónapos tárgyalásokat követően a Beleznay-kertben megalakult a Függetlenségi Párt, 1874. május 17-én.[103] Az országos gyűlésen természetesen Pétery Károly is jelen volt, mint a mezőtúri ellenzéki párt küldötte. A csoportot egyébként Mezőtúr országgyűlési képviselője, Csávolszky Lajos vezette.[104] Pétery munkájának elismerését jelentette, hogy a gyűlés napján az Egyetértés első oldalán megjelent cikkével köszönthette az új pártot.[105] A párt legfőbb feladatának azt tartja, hogy hét év letargia után felrázza a nemzetet. A hivatalvadászat, az üzérkedés és a gyáva meghunyászkodás volt az elmúlt időszak legfőbb bűne. Emiatt komoly elhatározásra és gyors cselekvésre van szükség. Az is erősíti a nemzeti pártot, hogy jórészt őt támogatja a nemzet. A párt feladata: *„Fel kell ébreszteni a nemzet önbecsérzetét."* – mondja Pétery. '48 és '67 kapcsán így vélekedik a kormánypártról: *„Hiába minden törekvésük, hogy a múltat a jelen gyalázatos korszaka niveaujára sülyesszék – a hű emlékezet s a fekete betűk ellenök bizonyítanak."*

[101] A 21-es bizottság. In: BL, 1874. január 27–28.
[102] BL, 1874. január 30.
[103] Tóth Ede. 306. p.
[104] EGY, 1874. május 17.
[105] Az önállósági és függetlenségi párt hivatása. In: EGY, 1874. május 17.

Pétery Károly életében két csúcspont volt. Az első a lehetőségek csúcsa, amikor még szép jövő előtt állt, tehát a forradalmat megelőző évek, egyetemi évei és irodalmi szárnypróbálgatásai. A funkcionális csúcs, vagyis amikor politikailag a legmagasabbra jutott, az 1872 végétől 1874 nyaráig tartó időszak. Ekkor a háttérben fontos szerepe volt a párt építésében és arculatteremtésében. Azt ezt követő időszak a lassú, de folyamatos hanyatlás Pétery életében. A Függetlenségi Párt megalakulásával véget ért a szervezőmunka ideje. A másik oldalon létrejött a fúzió, és a Szabadelvű Párt 1875-ös elsöprő választási győzelme szertefoszlatta az alkotmányos hatalomváltáshoz fűzött reményeket. Tehát 1875–76-ra lecsendesült a belpolitika, megkezdődött a rendszer bebetonozása, hogy majd csak a századforduló politikai viharai rendítsék meg egyensúlyát.

A Függetlenségi Párt kezdett beszorulni a maga teremtette zsákutcába. Változatlanul hangoztatta korábbi jelszavait, melyek egyre jobban kiüresedtek a választási komédiákban. Pétery egy ideig kereste a helyét ebben a rendszerben. 1874 nyarán–őszén sorba írja cikkeit az Egyetértésbe, de ezek már nem érik el a Baloldalban megjelent írásai színvonalát. Közös jellemzőjük az irtóztató indulat, feszültség és keserűség. Eltűnik a szellemesség, a könnyedség, az okos érvelés, amely az év eleji írásaiban megvolt. Az akkori cikkei egy reménykedő korszak termékei voltak, az ősziek pedig a tehetetlenség dühödt felismeréséből fakadnak. Hangulatuk a '67-es cikkekre emlékeztet, de sokszor még pesszimistábbak. Mintha üldözési mániában szenvedne Pétery, hirtelen mindenki reakciós, áruló, doktriner, jezsuita, uzsorás, gyáva, korrupt, váltóhamisító lett. Jellemző terméke Pétery ezen korszakának *A reactio felkent lovagjai* című cikksorozata, amelyben iszonyatosan kemény hangon bírálja a kormányt.[106] Íme néhány jellemző megállapítása: 1. A deákpárt több kárt tett, mint Schmerling, a török és a tatár együttvéve.[107] 2. Mindenütt az írástudók, arisztokraták, papság közül kerülnek ki a civilisatio esküdt ellenségei.[108] 3. Pusztulniuk kell a politikai jezsuitáknak (ti. Deákéknak), mert a haza sem anyagi, sem erkölcsi tekintetben nem várhat semmi jót.[109] E példákból is láthatjuk, hogy az indulat sokszor teljesen elragadta Péteryt, és politikai ellenfeleit megátalkodott bűnözőként, a haza legfőbb ellenségeiként tüntette fel. Ezen írások élete leggyengébb alkotásai közé sorolhatók, nem a kritika, hanem a sokszor szinte útszéli stílus miatt.

1874 októbere után sokáig nem publikált, csak 1876 szeptemberében jelenik meg három külpolitikai cikke,[110] de ezzel befejezi a politikai publicisztikát.

[106] EGY, 1874. augusztus 1., 2., 3., 4., 5., 6.
[107] A reactio felkent lovagjai. In: EGY, 1874. augusztus 1.
[108] Uo. 1874. augusztus 4.
[109] A „Pesti Napló" vörösbőrű indiánjai. In: EGY, 1874. szeptember 8.
[110] A diplomaták is kezdenek humánusok lenni. In: EGY, 1876. szeptember 12.; Andrássy gróf és a diplomácia. In: EGY, 1876. szeptember 13.; A muszka a mi jó barátunk. In: EGY, 1876. szeptember 14.

Utolsó nyilvános írásai visszaemlékezések, amelyek az Abaúj-Kassai Közlönyben jelentek meg.[111] Lassan elhidegül barátsága korábbi harcostársaival. Az 1870-es évek közepén így ír Timkó Józsefnek, az Abaúj-Kassai Közlöny szerkesztőjének: „Csávolszky, ha kérdezem, hogy mi választ adott Kossuth Simonyinak és Helfynek a vám- és bankkérdésben, mindenről ír, csak az erre való feleletnek ne jusson hely levelében."[112] Pétery élete utolsó éveit pusztapói kastélyában töltötte, szőlőjét és virágjait gondozta.

Emellett kevés megmaradt barátjával Orbán Balázzsal, Kállay Ödönnel, Madarász Józseffel és Bereczky Mátéval levelezett.[113] 1877. október 21-én hunyt el, 58 éves korában. Két nappal későbbi temetésén több országgyűlési képviselő, köztük Mocsáry Lajos is jelen volt. A sírnál Csávolszky Lajos mondott gyászbeszédet.[114]

Pétery Károly élete jól példázza saját generációjának történetét. A reformkor szelleme nevelte, a kor nagy liberálisait követve készült a politikai pályára. Életét kettétörte a neoabszolutizmus 18 éve. Mikor végre lehetősége nyílt a politizálásra, akkor egy olyan politikai rendszerbe került, amely a középszerre volt beállítva. Ez a rendszer a középszerű, a köz- és magánerkölcsöt különválasztó politikusnak kedvezett. Az elveihez következetesen ragaszkodó, a reformkor és '48 liberalizmusából táplálkozó egyéniségeket kivetette magából a dualista politikai rendszer. Ilyen ember volt Pétery Károly is, ezáltal ő, és a hozzá hasonló egyéniségek nem találhatták meg a helyüket ebben az álparlamentáris rendszerben.

A kutatás lehetséges irányai

Mint jeleztük, korántsem tártuk fel a Pétery Károlyra vonatkozó teljes forrásanyagot. Fontos feladat Pétery kéziratainak, naplójának felkutatása, a korabeli sajtó (Szombati Lapok, Ellenőr, Magyar Újság) részletes áttanulmányozása. Szükséges Pétery levelezésének feltárása. Terjedelmi okok miatt nem tárgyaltuk *A jezsuiták* című munkáját, amely egy erősen elfogult vitairat a rendről. Nem ismert előttünk Kossuth és Pétery kapcsolata, levelezése sem. A kutatás folytatását ezekben az irányokban látjuk szükségesnek.

[111] Túri I. In: MV, 1912. szeptember 15.
[112] Timkó.
[113] Túri I. In: MV, 1912. szeptember 15.
[114] PN, 1877. október 26.

Bibliográfia

Források

A jezsuiták	Pétery Károly: *A jezsuiták*. Bp., 1873.
Dörgő	Dörgő Dániel levelei Bereczky Mátéhoz. In: *Mezőtúr és Vidéke*, 1908. december 13. és 1909. január 31.
Életrajzi Lexikon	*Mezőtúri Életrajzi Lexikon*. Szerk.: Bodorik Sándor. Mezőtúr, Móricz Zsigmond Városi Könyvtár. Kézirat.
Halmy	Halmy Gyula: Pétery Károly élete és munkái. In: *Mezőtúr és Vidéke*, 1896. június 28., július 19.
Madarász	Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881*. Bp., 1883.
MAM	*Megyei alkotmányos mozgalmak*. Pest, 1861.
Mocsáry	*Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Szerk.: Kemény G. Gábor. Bp., 1958.
Pallas	*A Pallas Nagy Lexikona*. XII. köt. Bp., 1896.
Timkó	Pétery Károly levele Timkó Józsefhez. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, fond 66/8.
Tóth Béla	Tóth Béla: *Mendemondák*. Bp., 1896.
Túri I.	Túri Mészáros István: Emlékezzünk a régiekről is. In: *Mezőtúr és Vidéke*, 1912. szeptember 1., 8., 15., 22.
Túri II.	Túri Mészáros István: Mezőtúr nemes családjai. In: *Mezőtúr és Vidéke*, 1912. május 12.

Sajtó:

BL	*Baloldal*, 1874. évfolyam
EGY	*Egyetértés*, 1874-1877. évfolyamok
ELL	*Ellenőr*, 1869. január 14., 15.
GL	*Gazdasági Lapok*, 1859. évfolyam
Hd	*Honderű*, 1847. II. félévi évfolyam
Hon	*A Hon*, 1877. október 22.
MÚ	*Magyar Újság*, 1867. április 1. – augusztus 4. közötti számok, és 1869. április 2.
MV	*Mezőtúr és Vidéke*
OV	*Ország–Világ*, 1888. december 1.
PN	*Pesti Napló*, 1877. október 26.
VÚ	*Vasárnapi Újság*, 1860. október 28. és 1877. november 4.

Szakirodalom:

Berténi – Gyapay	Berténi Iván – Gyapay Gábor: *Magyarország rövid története*. Bp., Maecenas, 1993.
Gerő, 1996.	Gerő András: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Bp., Új Mandátum, 1996.
Gerő, 1988.	Gerő András: *Az elsöprő kisebbség*. Bp., 1988.
Győri, 1993.	Győri L. János: *Kősziklán épült vár*. Debrecen, 1993.
Szabad, 1967.	Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választúján*. Bp., 1967.
Tóth Ede	Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete. (1826–1874)*. Bp., 1967.
Tóth Dezső	Tóth Dezső: *A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja*. Debrecen, 1942.
Varga	Varga Lajos: *Pétery Károly az elfeledett író és politikus*. Mezőtúr, Móricz Zsigmond Városi Könyvtár. Kézirat.
Várostörténet	Bodoki Fodor Zoltán – Bodoki Fodor Zsigmond: *Mezőtúr város története*. Mezőtúr, 1978.

Apor Balázs

A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulásai 1945 után

Bevezetés[1]

A kommunizmus sztálini korszakának egyik legpregnánsabb jellemzője a személyi kultusz. A személyi kultusz, amely jópár vonatkozásban párhuzamba állítható a korai kereszténységre jellemző szentkultusszal – így például az ikonográfia és a vezetők képeivel kapcsolatos propaganda tekintetében –, a bukott Romanov-dinasztia romjaira épülő, külpolitikailag konszolidálódó bolsevik Szovjetunióban született meg a Lenin halálát követő időszakban. Megteremtése Sztálin és propagandagépezete aprólékos munkájának eredménye. Sztálin a hatalom kisajátítása után nekilátott a kereszténység helyébe állítandó új "vallás" és annak kultuszrendszere kidolgozásához. Első lépésként a halott Lenint emelte ki a hétköznapi halottak sorából: testét bebalzsamoztatta, nyughelye fölé mauzóleumot építtetett, és az ősi Szentpétervárt Leningrádra keresztelte. Így jött létre az az abszurd szituáció, hogy az ateista Leninből kultikus tárgy, szent ereklye lett, sírhelyéből – mauzóleumából – pedig loca sanctorum – szent hely – és a kommunizmus legfőbb zarándokhelye.[2] Azáltal, hogy privilegizálta Lenin emlékezetét, és megközelíthetetlen magasságba emelte őt, Sztálin helyet teremtett saját kultusza kialakításához, amely kezdetben gyakorlatilag a Leninnel való kapcsolatából építkezett. A mester és tanítvány viszonyaként megjelenített kapcsolat a hatalom kontinuitását volt hivatott kifejezni, tehát Sztálin hatalmának egyfajta szakrális legitimációjául szolgált, hiszen az immár „istenné" vált Lenin "legjobb tanítványa", Sztálin az egyetlen, aki a mester által kijelölt úton vezetni képes népét és a Pártot. A Lenint övező kultikus tisztelet árnyékából kinövő Sztálin-kultusz fokozatosan megközelítette, és a II. világháborút követő időszakban túl is lépte a Lenin körüli vallásos hódolat mértékét. A Közép-Európa felszabadítójának szerepében tetszelgő hadvezér nem elégedett, nem elégedhetett meg a tanítvány szerepével, az első helyre pályázott. Ennek értelmében a Lenin–Sztálin kapcsolat új értelmezést kapott 1945 után: a mester és tanítvány viszony próféta-megváltó viszonnyá alakult. Lenin a bolsevizmus első számú apostola maradt ugyan, de szerepe nagyban módosult, és főleg arra korlátozódott, hogy előkészítse a megváltó, Sztálin eljövetelét. Szemléletesen tükrözi a megváltozott szerepköröket az 1946-ban készült „Az eskü" című film, amely

[1] A dolgozat a Politikatörténeti Alapítvány támogatásával készült.

[2] Radzinszkij, Edvard: *Sztálin*. Budapest, 1997. 253.

Sztálin Lenin sírjánál elmondott fogadalmát formázta meg: „Berija, amikor átadta a kijavított forgatókönyvet Csiurelinnek, a rendezőnek, megmagyarázta: »Az eskü-nek magasztos filmnek kell lennie, amelyben Lenin az Evangélium Keresztelő Szent Jánosa, Sztálin pedig maga a Messiás.«"[3]

Sztálin tehát népszerűsége csúcsán volt, és az őt övező kultikus tisztelet is fénykorát élte, amikor Közép- és Kelet-Európában, a szovjet érdekszférába kerülő országokban megkezdődött a kommunizmus térhódítása. A térségben 1948-49-re sorra megtörtént a helyi kommunista pártok politikai hatalomátvétele, amivel egy olyan korszak vette kezdetét a régió történetében, amelyet szovjetizációnak vagy sztálinizációnak nevez a történetírás. Ennek a folyamatnak szerves része volt az ország és a Párt vezetőjével vagy vezetőivel kapcsolatos kultusz Sztálin-féle változatának átvétele is.

A közép-európai vezetők kultuszában kevés kivétellel megjelent az összes elem, amely különböző mértékben szerepet játszott Sztálin kultuszának kialakulásában. Ennek értelmében a Leninnel való – valós vagy fiktív – kapcsolat kihangsúlyozása is változatos formákat öltött, de mégsem szerepelt olyan domináns jelleggel, mint Sztálinnál. Ez arra az okra vezethető vissza, hogy ezekben az országokban a Lenintől eredeztetett hatalom nem volt elegendő legitimációs tényező, hiszen nemcsak egy új vezető hatalmának párton belüli elfogadtatásáról volt szó, mint Sztálin esetében, hanem egy új politikai rendszer, a kommunizmus „importjáról", törvényesítéséről is. Éppen ezért az egyes helyi vezetők kultuszának jellegére nemcsak a sztálini minta, hanem az adott ország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyai is erősen rányomták bélyegüket. A helyi viszonyok érvényesülése ellenére a „tábor" vezetőinek kultusza nem volt a Sztálin-kultuszhoz hasonlóan korlátlan: a kommunizmus panteonja zárva maradt a „fiókdiktátorok" előtt, ami tökéletesen jelzi, hogy a kommunista vezérkultusz Közép- és Kelet-Európában nem egymással egyenlő súlyú vezetők kultuszainak összességéből állt, hanem erősen hierarchikus jelenség volt. A vezetők rangsorának első két helye – vagy két első helye – megkérdőjelezhetetlenül Lenin és Sztálin számára volt fenntartva. A csúcson, elérhetetlen messzeségben állt Lenin, a bolsevizmus apostola, közvetlenül utána – vagy mellette – következett Sztálin, Lenin utóda, művének befejezője és „Európa szabadítója". Az „istenek" között kapott helyet a kommunizmus ideológiájának két kidolgozója, Marx és Engels is. A helyi pártvezérek csak ezután következhettek a sorban – főleg a nemzetközi munkásmozgalomban játszott szerepük által meghatározott sorrendben. A személyi kultusz azonban nemcsak nemzetközi viszonylatban, hanem helyi szinten is hierarchikus jellegű volt. A párt vezetőjéhez közel álló, fontosabb pártfunkcionáriusokkal, katonai vezetőkkel – Molotov, Vorosilov vagy Magyarországon például Nógrádi Sándor – kapcsolatban is megjelentek a dicsőítés különböző formái, amelyek természetesen nem érhettek fel a vezér körüli hódolat mértékével. A helyi hierarchia, ellentétben a nemzetközi rangsorral, állandóan változott a politikai viszonyoknak megfelelően, amit jól tük-

[3] Uo. 627.

röznek a különböző rendezvények protokoll-listái. Éppen ezért nem alakulhattak ki tartós, stabil helyek a rendszerben; a pozíciók jórészt átmenetiek voltak.

A hierarchikusságon kívül a kommunista vezető- vagy vezérkultusz másik jellemző tulajdonsága, hogy jelentős részben felülről indukált jelenség volt, amit jól mutat a vezető személyekkel kapcsolatos népszerűsítő propaganda intenzitása, illetve a propagandagépezet által alkotott vezérkép egyes elemeinek valóságtartalma. Természetesen az egyes vezetők kultusza nem kizárólag a pártpropaganda által gerjesztett mesterséges népszerűségre épült. Jónéhány kelet-európai kommunista vezető – a teljes hatalomátvétel előtt – tényleges népszerűségnek örvendett, főleg a két világháború közötti és a II. világháború alatti ellenállási mozgalomban, valamint – mint például Rákosi Mátyás esetében – a háború utáni újjáépítési munkában betöltött szerepe miatt. Összességében azonban a központilag irányított „vezényelt színjáték", illetve a „hű szeretet"[4] arányát az egyes vezetők kultuszában meglehetősen nehéz lenne pontosan meghatározni.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a Rákosi-kultusz nem volt elszigetelt jelenség, hanem egy olyan folyamat szerves része, amely a nemzetközi kommunista mozgalmat a II. világháború után általában jellemezte. Ennek értelmében ugyanúgy a sztálini kultuszt vette alapvető mintájául, és ugyanúgy tagozódott be a személyi kultuszok hierarchiájába, mint a többi vezető kultusza Közép-Európában.

A Rákosi-kultusz gyökerei

Amikor Rákosi 1945-ben hazaérkezett Szovjetunióbeli emigrációjából, már vitathatatlanul az MKP első számú vezetőjének számított. Nimbuszának gyökerei az I. világháborúig, illetve a két világháború közötti időszakig nyúlnak vissza. Azok az elemek tehát, amelyekből későbbi kultusza táplálkozik, nagyobbrészt ennek a korszaknak a termékei: az I. világháborús orosz hadifogság, ahonnan 1918-ban hithű kommunistaként tért vissza Magyarországra, az 1919-es tanácsköztársaságban betöltött népbiztosi pozíció, illetve a proletárdiktatúra leverése után – 1921-től – az Internacionálé titkáraként a nemzetközi kommunista mozgalom szervezésében vállalt tevékeny szerep mind hozzájárultak ahhoz, hogy Rákosiból az MKP első embere váljék. Mindezek ellenére a legfontosabb elem, amely már önmagában is elegendő lett volna az üdvösséghez, az a nemzetközi visszhangot is kiváltó esemény volt, amely Rákosi-perként vonult be a történelembe. Rákosi 1924-ben érkezett Magyarországra, hogy átvegye az illegális kommunista párt szervezését, de még szinte bele sem kóstolhatott az illegalitás ízébe, amikor a rendőrség letartóztatta. Az emigráns kommunista vezetők (Kun Béláék) és maga Rákosi is tudatában volt, hogy sokáig nem

[4] Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja*. Budapest, 1988. 11.

maradhat rejtve, mégis tudatosan vállalta küldetését, valójában azért térve haza, hogy pere legyen,[5] hiszen „a letartóztatás beletartozott a forradalmárrá válás kötelező programjába, mert lehetőséget adott a legizgalmasabb szereplésre: a bírósági tárgyalásra".[6] A tárgyalás a konspiratív mozgalom legfontosabb eleme volt, mert olyan fórumot biztosított számára, amelyen keresztül a kommunista jelszavak széles körű – nemzetközi szintű – nyilvánosságot kaphattak. Az Izvesztija jellemzése szerint „a Rákosi-tárgyalás legyűrhetetlen kommunista propaganda".[7] Rákosi első pere (1925) a kommunista mozgalom – köztük Kun Béláék – várakozásainak megfelelően valóban jól sült el; a vádlott hangzatos kijelentésekkel védte és hirdette a kommunista eszméket, vádolta a „nép kizsákmányolóit". A letartóztatás, a tárgyalás, a börtönbüntetés, amelyre ítélték, és a börtönben való kitartó magatartása (éhségsztrájk stb.) Rákosit a munkásmozgalom önfeláldozó hősévé, mártírjává tette, akinek kiszabadítása érdekében nemzetközi mozgalom indult. A kor baloldali érzületű és kommunista közéleti emberei, írói – többek között Klara Zetkin, Dimitrov, Henri Barbusse, Martin Andersen Nexö, Romain Rolland stb. –, valamint európai munkáslapok – Rundschau, Inprektor, Pravda – tiltakoztak Rákosi statáriális bíróság elé állítása, majd börtönbe zárása ellen. 1935-ben, amikor Rákosit büntetése letöltése után ismét bíróság elé állították az 1919-es tanácsköztársaságban betöltött népbiztosi tevékenysége miatt, a tiltakozás még nagyobb méreteket öltött, és jópár helyen – természetesen főleg a Szovjetunióban – szimpátiatüntetésekre is sor került. A második per egyébként ismét az elvárásoknak megfelelően alakult: a „kirakatper" tökéletes reklámot nyújtott a kommunizmus számára, aminek eredménye Rákosira nézve rokonszenv-megnyilvánulások tömege és életfogytiglani börtönbüntetés lett. A per és a 15 év börtön Rákosit minden kétséget kizáróan magyarországi és emigráns elvtársai fölé emelte, és nemzetközi ismertséget, népszerűséget hozott számára. Ezért amikor 1945. január 30-án a Szovjetunióból ismét Magyarországra, Debrecenbe érkezett, a kommunisták egyértelműen pártjuk legelső embereként köszöntötték.

Rákosi Mátyás magyarországi népszerűségének a legnagyobb lendületet – a fentebb vázolt elemeken kívül – a világháború utáni újjáépítés adta. A kommunista párt Budapest romtalanításában és újrafelépítésében játszott szerepe, illetve a koalíciós kormány és a Gazdasági Főtanács gazdasági és szociális intézkedései – az új forint megteremtése, a tej és a villany árának csökkentése, a mezőgazdasági munkások bérének növelése stb. – mind hozzájárultak ahhoz, hogy az MKP és vezetője, Rákosi Mátyás országos népszerűségre tegyen szert. Ezt erősítette fel a kommunista pártban már ekkor működő mechanizmus, amely a személyi kultusz egyik fontos jellemzőjévé vált az 50-es években, és amely a párt és az ország eredményeit a párt vezetőjével azonosította. Az

[5] Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson 1948-1953*. Budapest, 1996. 48.
[6] Radzinszkij, Edvard: i. m. 59.
[7] A Rákosi-per (Izvesztija, 1926. július 18). In: *A Rákosi-per*. Szerk.: Győrffy Sándor. Budapest, 1950. 114. (A továbbiakban: A Rákosi-per.)

asszociációk, amelyek Rákosi nevével kapcsolódtak össze már 1945–47-ben is elég sokrétűek voltak; az ő érdemeinek állították be a háborús hadifoglyok hazatérését, a Csehszlovákiából áttelepült magyarok letelepítését, de így válhatott Rákosi a „forint apjává" is. Mindezek következtében Rákosi 1947-ben főleg vidéken az értelmiség és a kispolgárság, de leginkább a vidéki és fővárosi munkásság körében a legnépszerűbb politikusok közé tartozott.[8]

Rákosi széles körű népszerűsége a háború utáni magyar társadalom radikalizálódását, balra tolódását is jelzi. A második „világégés" utáni időszakban egész Európában megerősödtek a baloldali mozgalmak, és egyre szélesebb körben váltak elfogadottá a baloldali eszmék. A háborús vereség miatt a magyar társadalom is erősen radikalizálódott, és fogékonyabbá vált a kommunista ideák, jelszavak iránt. Ennek következtében a Magyar Kommunista Párt társadalmi bázisa is jelentősen megnőtt, és a volt illegális mozgalom meghatározó tömegpárttá nőtte ki magát. A baloldali eszmék térnyerése a magyar társadalomban a két világháború közötti baloldali mozgalmakat, a kommunizmust és ezzel együtt Rákosi tevékenységét is más megvilágításba helyezte, így Rákosinak nemcsak az újjáépítés ideje alatt, hanem a két világháború között betöltött szerepét is új szempontok szerint értékelték, értelmezték, ami hozzájárult Rákosi népszerűségének növekedéséhez 1945 után.

A Rákosi-kultusz szakaszai

Rákosi Mátyás magasztalása, dicsőítése nem a kommunista hatalomátvétel után kezdődött. 1945-ben, hazatérésekor már készen állt a kommunista sajtóban – azaz a Szabad Népben és a regionális lapokban – az az alap-fogalomkör, amely Rákosi jellemzésére szolgált. Készen állt az a koreográfia is, amely Rákosi beszédeit, látogatásait, egyszóval személyes megjelenését jellemezte. Az az ábrázolás, amely közvetlenül hazatérése után már megjelent Rákosiról a sajtóban, gyakorlatilag változatlan maradt egészen 1956-ig. Elemei ugyan jelentős mértékben bővültek 1948 után, majd szűkültek 1953-ban, de összességében az alap Rákosi-kép, amely jelentős részben a Rákosi-perben kialakított ábrázolásmódra épül, változatlan maradt a korszakban. Ehhez hasonlóan a figurájával kapcsolatos legendák sem mind kizárólag a hatalomátvételt követő időszak szüleményei. A perei alatt és a börtönben tanúsított magatartása számos történetet inspirált a vádlottak padján is vádlóként viselkedő Rákosiról, a kommunista kitartás és hősiesség megtestesítőjéről. Ezek alapján az sem meglepő, hogy a spanyol polgárháborúban harcoló magyar brigád felvette az ő nevét, és az sem, hogy volt börtöntársa, Horváth Imre a börtönben használt dézsáját és evőeszközeit ereklyeként osztogatta fiatal kommunistáknak.[9]

[8] Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Budapest, 1992. 9.
[9] Uo. 45.

A Rákosi Mátyás körül kialakult kultuszt 1945 után, a vezér népszerűsítésével kapcsolatos propaganda alapján kronologikusan négy részre oszthatjuk. Az 1945 és 1947 közötti szakasz a párton belüli kultusz időszaka, ami a koalíciós időszak egyik jellegzetessége volt, és korántsem kizárólag csak a kommunista pártot jellemezte. A koalícióban részt vevő politikai pártok vezetői is különleges tiszteletben részesültek pártjuk részéről (pl. Veres Péter vagy Tildy Zoltán), és némileg hasonlóan ábrázolták őket a különböző pártlapokban, mint Rákosit. Magasztalásuk mértéke ennek ellenére nem ért fel Rákosiéval, hiszen nem kapcsolódtak össze személyükkel hasonló „legendás" tettek, mint a kommunista párt vezetőjével. Az MKP-n belül sem volt kizárólagos Rákosi Mátyás dicsőítése 1945-ben. Ő állt ugyan a párthierarchia legfelső fokán, és őt övezte különleges tisztelet, de a párt többi vezetőjével kapcsolatban is különféle magasztos ábrázolási formák léteztek. Nógrádi Sándor népszerűsége például – amelyet világháborús partizántevékenysége keltett életre – az ország északi, északkeleti részében vetekedett Rákosiéval is, ami jól megfigyelhető a helyi lapok – pl. Szabad Magyarország – hasábjain megjelenő Nógrádi ábrázolásokból. Az országos pártvezetők közül főleg Gerő Ernő a „hídverő", Vas Zoltán, Révai József, Farkas Mihály és Rajk László örvendett jelentős népszerűségnek, de természetesen Rákosinak ők sem érhettek nyomába.

Az 1945-től 1947-ig terjedő időszakban a propaganda legfontosabb és szinte kizárólagos eszköze a napi sajtó, a Szabad Nép és a helyi kommunista lapok voltak. A kommunista párt céljai között ekkor még nem a hatalomátvétel állt az első helyen, hanem az ország újjáépítése, ezért az újjáépítést a Szabad Nép elsősorban arra használta fel, hogy az MKP-nek jelentős tömegbázist szerezzen. Másodlagos szempont volt csak a párt vezetőinek népszerűsítése. Éppen ezért a pártpropagandában a mozgósító jelleg dominált, aminek célja az újjáépítési mozgalom lendületének fenntartása volt, és még nem Rákosi kizárólagos propagálása. A fordulatot a propaganda jellegében és célkitűzéseiben – csakúgy, mint a politikai életben – az 1948–49-es esztendők hozták. A kommunista párt hatalomátvételével és az új, egyesült kormányzópárt kialakulásával, a propagandagépezet legfőbb célkitűzése csakis a hatalom legitimációjának elősegítése lehetett. Erre lehetőséget nyújtott elsősorban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumának ünnepe, másodsorban pedig az 1949-es parlamenti választás. 1848 hagyományai mélyen gyökereztek a társadalmi tudatban, de a két világháború közötti korszak ellenforradalmi jellegéből adódóan, nem érvényesülhettek természetes formában, csak a hivatalos Széchenyi-kultusz alkotóelemeként. Éppen ezért „a [Horthy-]rendszer legradikálisabb baloldali ellenzéke számára a Horthy-rezsim – jellegéből, természetéből következően – szinte felkínálta 48-at, legalábbis a szándékolt gyökeres társadalmi és politikai változások eszmei burkaként".[10] A centenárium tehát azáltal, hogy hidat teremtett a 48-as hagyományok és a kommunista eszmék között – ezzel fejezvén ki a

[10] Gerő András: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, 1998. 13.

Dekoráció a kommunista párt soproni szervezetének székházán
Forrás: Gerő András: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma.* Bp., Új Mandátum 1998. 79.

forradalmi kontinuitást –, az új rendszer ideológiai legitimációjának bázisául szolgált.

Ahogy lépésről-lépésre kialakult a totalitárius állam, úgy változott meg fokozatosan a propaganda jellege: megőrizte ugyan mozgósító jellegét – próbálta fenntartani az újjáépítésre jellemző lelkesedést és dinamizmust –, de új vonásokkal is gazdagodott, és legfontosabb célja 1948 után az új államhatalom és vezetőinek elfogadtatása lett. A teljes hatalomátvétellel és az államosítások megkezdődésével lehetőség nyílt a propaganda eszközeinek kibővítésére is. A fordulat évéig a propaganda első számú szócsövei a Szabad Nép és a helyi kommunista lapok voltak, 1948-tól azonban lehetővé vált vizuális eszközök, propagandafilmek, filmhíradók, képek és festmények alkalmazása a rendszer és a vezetők – elsősorban Rákosi Mátyás – népszerűsítésében. A társadalmi tudat formálásának egyik eszközeként fontos szerep jutott a tömegdaloknak is, de az integratív propaganda céljainak elérésében a legnagyobb lépést az irodalmi élet „megszelídítése" jelentette, az a folyamat, amelyet Czigány Lóránt az irodalom államosításaként jellemez, és amelynek eredményeként az államhatalom elérte az írott szövegek útjának ellenőrzését az írótól az olvasóig.[11] A propaganda, amely immár minden lehetséges manipulációs eszközt felhasználva, totális jelleget öltött, 1949-től kezdve nagy hangsúlyt fektetett a párt vezetőinek, elsősorban Rákosi Mátyásnak a népszerűsítésére. A legitimációs folyamat részeként megtörtént Rákosi hatalmának legitimálása is: mivel a kommunista párt saját

[11] Czigány Lóránt: *Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon.* Budapest, 1990. 16.

magát '48 kizárólagos letéteményesének és hagyományai folytatójának tartotta, így a párt vezetője, Rákosi Mátyás, Kossuth Lajos, a 48-as forradalom vezére művének folytatója, eszmeileg és politikailag egyetlen és méltó örököse lett.

A másik legitimációs tényező, az 1949-es választás, amely jogilag törvényesítette a már kialakult hatalmi helyzetet, Rákosi totális kultuszának főpróbájává vált. Habár a választási kampánynak egy politikai párt, az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) propagálása volt az elsődleges célja, Rákosi népszerűsítése addig szokatlan intenzitással jelentkezett. Ő állt a propaganda fókuszában, amelynek eszközei a totalitáriánus állam kialakulása következtében jelentősen kibővültek. A sajtó és a rádió az ő beszédét visszhangozta, a tüntetéseken – többek között – az ő képeit hordozták, röpcédulákon népszerűsítették az életrajzát, és intézményeket neveztek el róla. Ezek mind előre jeleztek Rákosival kapcsolatban egy sokkal erőteljesebben jelentkező magasztalási formát, amely az 1949-et követő időszakban valóban létrejött. Az 1949 májusától 1953 júniusáig terjedő szakasz a Rákosi-kultusz csúcspontja, majdhogynem kizárólagossá válásának időszaka. A totális propaganda középpontjában minden lehetséges tömegmanipulációs eszközzel Rákosi személyének dicsőítése és magasztalása állt. A legendák személyével kapcsolatban, amelyek főleg irodalmi formában jelentek meg, tömegessé váltak, nem nélkülözvén az elferdített vagy teljesen fiktív elemeket sem. Az asszociációk, amelyek Rákosi nevét eddig az ország eredményeivel kapcsolták össze, 1949-től kezdve egyre szélesebb méreteket öltöttek, gyakorlatilag kiterjedtek az élet minden területére, és – egészen abszurd módon – olyan dolgokkal is összeköttetésbe hozták alakját, mint a történettudomány és a költészet. Így válhatott Rákosi különböző értelmezések szerint a legnagyobb történésszé, illetve költővé. A kultusz csúcsa Rákosi 60. születésnapja, amelyhez mintát Sztálin 1949-es 70. születésnapja adott. Erre az alkalomra életrajzok jelentek meg, munkaversenyek indultak, tetőzött a névadási hullám stb. Az egész ünnepségsorozat és a Rákosi-kultusz az operaházi, születésnapi gálán csúcsosodott ki, és ez jelentette Rákosi magasztalásának tetőpontját is. Ezután a személyével kapcsolatos kultikus tisztelet jellege gyakorlatilag változatlan maradt egészen 1953. március 5-ig, Sztálin haláláig. Eddig az időpontig Rákosi és a középeurópai vezetők kultusza a Sztálin kultusza által meghatározott korlátok között mozoghatott. Sztálin halála azonban új helyzetet teremtett. „Minden kor és minden nép legnagyobb lángelméjének"[12] a helye a hierarchiában ugyan megkérdőjelezhetetlen maradt egészen az SZKP XX. Kongresszusáig (1956. február 14-25.), de a szovjet vezetők közötti személyi ellentétek, és az ebből következő hatalmi válság egy időre rendezetlenül hagyta a személyi kultusz és a fiókdiktátorok személyének kérdését. Ez idő alatt Rákosi kultusza változatlan formában virágzott, azzal a különbséggel, hogy eltűnt a leghatalmasabb korlátozó tényező, Sztálin. A felhőtlen boldogság azonban nem tartott sokáig, mert a rendeződő szovjet viszonyok és a megváltozott érdekek Rákosit is elmozdították helyéről.

[12] Radzinszkij, Edvard: i. m. 626.

1953. június 27-e után mindezek ellenére nem szűnt meg teljesen a Rákosi-kultusz, igaz a Rákosi ábrázolások összehasonlíthatatlanul visszafogottabban jelentkeztek ezután a sajtóban. Rákosi továbbra is fontos pozíciót töltött be a pártban, és ahogy fokozatosan újra visszatért a hatalomba, úgy erősödött fel ismét kultusza, habár az 1952–53-as szintet többé már nem érhette el. A Rákosi nevével összekapcsolódott személyi kultusz teljes megszűnése csak Rákosi második eltávolítása (1956 júniusában) és az 1956-os forradalom hatásának köszönhető.

A koalíciós időszak

„Elhoztam Önöknek a magyar proletariátus nagy vezérének Rákosi Mátyás elvtársnak az üdvözletét" – idézte az észak-magyarországi kommunista napilap, a Szabad Magyarország Fekete Mihály, miskolci párttitkár szavait 1945. február 28-án, alig egy hónappal Rákosi hazatérése után. A vezér „titulus", amely az idézetben Rákosi neve mellett szerepel, valójában nem 1945-ben kapcsolódott először össze személyével. A perek és a 15 év fegyház ideje alatt a nemzetközi és a szovjet sajtóban, illetve a magyar emigráns kommunisták lapjaiban többször előfordultak az olyan jellemzések, amelyek Rákosit „munkásvezérnek"[13], „a magyar munkásmozgalom ismert"[14] vagy „kimagasló vezérének"[15], illetve „a magyarországi dolgozók rettenthetetlen és önfeláldozó vezérének"[16] írják le. Azok az ábrázolások tehát, amelyek Rákosit a magyar proletariátus vezéreként jelenítik meg, nem voltak új jelenségek a kommunista nyelvezetben. A hasonló jellemzések általánossá válása az 1945 utáni kommunista sajtóban azt a célt szolgálta, hogy Rákosi vezető szerepét – egyelőre még csak a munkásmozgalmon belül – tudatosítsa a magyar társadalomban.

Akárcsak a „vezér" cím, Rákosi ábrázolásának alapvető mintái is a perek és a börtönévek időszakának termékei. 1945-ben a kommunista sajtóban kirajzolódott Rákosi-kép legnagyobb részt a 15 év alatt kialakult Rákosi-mítoszokból épült fel. Heroikus magatartása a bíróság előtt, ahol „pörölycsapásként zuhanó" szavai „vádakká sűrűsödtek"[17], és a „vádlottak padja szószékké változott"[18], majd kitartó viselkedése a börtön évei alatt a kommunisták szemében élő legendává tették alakját. „Neve a kommunista harcos bátor, önfeláldozó elvi küzdelmének szimbólumává lett, magatartása a polgári bíróság előtt a bolsevik bátorság példaképe."[19] Nem csoda tehát, hogy kiszabadulása után és hazatéré-

[13] Dimitrov Rákosi Mátyásért. In: *A Rákosi-per*. 228.
[14] Rákosi Mátyás megérkezése a Szovjetunióba (Pravda, 1940. november 5.). In: Uo. 560.
[15] Rákosi Mátyás megérkezése Moszkvába (Pravda, 1940. november 7.). In: Uo. 562.
[16] Szabadítsátok ki Rákosi Mátyást! (Sarló és Kalapács, 1935. július 15.). In: Uo. 468–469.
[17] Szabad Magyarország, 1945. március 25.
[18] A Rákosi-per (Izvesztija, 1926. július 18). In: *A Rákosi-per*. 114.
[19] Gerő Ernő: Rákosi Mátyás kiszabadult (Új Hang, 1940. december:). In: Uo. 564.

sekor a róla írt jellemzések középpontjában elsősorban a két per és a fegyház évei alatt kialakult legendák álltak, és ezek tették ki 1945-ben az ábrázolására használt alap-fogalomkör legnagyobb részét. Mindezek ellenére a valódi, országos népszerűséget az újjáépítés hozta meg Rákosi számára, amelyet a kommunista lapok módszeresen előkészítettek, majd propagáltak. Az előkészítettséget mutatja, hogy még szinte el sem kezdődött az ország újjáépítése, amikor Rákosit a Szabad Magyarország már „az egész magyarság szabadságharcos törekvéseinek letéteményeseként" és az „ország demokratikus újjáépítéséért vívott harc körültekintő irányítójaként"[20] jellemezte.

A társadalmi demokratizálódás és a Rákosi népszerűsége felé vezető úton az első lépést az 1945. márciusi földosztás jelentette, amelyet a kommunista sajtó, a pártpropaganda kizárólagos eszköze az időszakban, Rákosi nevével kapcsolt össze: „»Aki nekünk földet adott, annak neve legyen áldott« – mondotta egy ízben Rákosi Mátyás elvtársnak egy Szolnok megyei újgazda küldöttség".[21] Rákosi nevének felmerülése a földosztással kapcsolatban egyrészt a kommunista mozgalomnak abból a jellegzetességéből eredeztethető, amely a párt – később az ország – vívmányait a párt vezetőjének kizárólagos érdemeként jellemzi; másrészt pedig a földosztás lehetőséget adott arra, hogy a sajtó Rákosit jövőbelátó képességekkel ruházza fel, hiszen az emlékezetes 1926-os törvényszéki tárgyaláson az utolsó szó jogán többek között kijelentette, hogy „a földet Magyarországon csak a kommunisták fogják felosztani!"[22] A mondat ezek után nem hiányozhatott egyetlen Rákosi-perről szóló cikkből, beszámolóból, sőt irodalmi alkotásból sem, mert Rákosi látnoki képességeit és ezzel együtt a párt, illetve az ország vezetésére való rátermettségét igazolta. Ugyancsak az MKP első emberének jóstehetségét kívánta érzékeltetni az a pár hónappal később megjelent kötet, amely a két világháború közötti és a II. világháború alatti beszédeit és írásait gyűjtötte össze. „A magyar jövőért" című könyvről szóló ismertetések a kommunista lapokban a szerzőt mindent tudó váteszként jelenítik meg, aki nemcsak a jelent jósolta meg tökéletes pontossággal, hanem biztosan látja az eljövendőt is: "aki Rákosi könyvét figyelmesen olvassa, megállapíthatja, hogy mindaz, amit a Kommunista Párt évekkel ezelőtt mondott, bekövetkezett", ezenkívül „Rákosi könyve nemcsak az MKP eddigi politikájának helyességét bizonyítja, hanem mutatja az utat a jövőbe is."[23]

A földosztást követően fellendülő újjáépítési mozgalom 1945. május 1-jére érte el a csúcspontját. A budapesti ünnepi nagygyűlés, amely a koalíciós pártok együttműködése következtében hatalmas tömeget vonzott, Rákosi Mátyás hazatérése utáni, első igazán jelentős nyilvános megjelenésének helyszíne volt. A felvonuláson, amelyet a Szabad Nép „egyetlen tűzfolyóként" jellemez, Lenin és Sztálin képei mellett megjelentek a koalíciós pártok vezetőinek hordozható

[20] Szabad Magyarország, 1945. március 4.
[21] Szabad Nép, 1947. március 9.
[22] *A Rákosi-per*. 129.
[23] Szabad Nép, 1945. június 10.

portréi is a tömegben, többek között Rákosi Mátyásé. A hatásos belépőhöz tehát minden adott volt, tömeg, hangulat és lelkesedés. A kommunista napilap a következőképpen tudósít az MKP vezetőjének fellépéséről: „Ezután a Magyar Kommunista Párt vezére, Rákosi Mátyás lépett a szónoki emelvényre. Óriási lelkesedés fogadta. »Éljen Rákosi! Éljen Rákosi!«, harsogta percekig a hatalmas téren elhelyezett tömeg. – *Szabadság!* – kezdte beszédét Rákosi elvtárs és a tér minden szögletéből százezrek zúgták vissza: *Szabadság!*"[24] A lap ezek után teljes terjedelemben közli Rákosi beszédét. A különösen hangsúlyosnak gondolt részeknél zárójeles közbeszúrásokat találhatunk, amelyek a tömeg valódi vagy esetenként vélt reakcióját kívánták érzékeltetni (pl.: *Taps, Úgy van!, Viharos helyeslés, Éljen Rákosi!, Hosszan tartó lelkes éljenzés és taps, Szűnni nem akaró lelkesedés* stb.). A szónoklat végén a cikk szemléletesen ábrázolja a gyűlésen részt vevő tömeg reakcióját: a lelkesedést és az éljenzéseket.

A Rákosi beszédeiről szóló tudósítások, amelyek Rákosi népszerűsítésének fontos elemei voltak, nagyobbrészt a május 1-jei beszédhez hasonló mintára íródtak. Az ábrázolásmód és nyelvezet, amely ezeket a cikkeket jellemzi, gyakorlatilag változatlan maradt az 1953-ig terjedő időszakban. A „vezér" tüntetéseken, nagygyűléseken vagy gyárlátogatásokon elmondott szónoklatait általában hosszas ováció, éljenzés és „szűnni nem akaró taps" előzi meg: „ujjongó lelkesedés, percekig tartó taps és tüntetés fogadja a gyűlés következő szónokát Rákosi Mátyást, az MKP szeretett vezérét"[25] (a „vezér" szó immár Rákosi állandó jelzőjévé vált). A beszéd hangsúlyosabbá tétele érdekében a fentebb már illusztrált közbeszúrásokat alkalmazta a cikkíró, leggyakrabban a „szűnni nem akaró..." kifejezést.[26] A szónoklatok leggyakrabban hatalmas örömünnepben végződtek. A jelenlevők, ha esetleg még nem álltak volna, helyükről felpattanva tapssal és hosszas éljenzéssel nyilvánították ki lelkesedésüket: „A beszéd utolsó szavai után a küldöttek helyeikről felemelkedve, ütemes tapssal, perceken át ünnepelték pártunk vezérét, Rákosi elvtársat"[27]; „Mámoros lelkesedéssel éljenzi a zúgó tömeg Rákosi elvtárs befejező szavait".[28] Érdekes ezen a ponton a Szabad Nép nyelvezetét egy nem kommunista lap, a Szabad Szó – a Nemzeti Parasztpárt lapja – nyelvezetével összevetni. Rákosi május elsejei beszédét jóval rövidebb terjedelemben közlik a parasztpárti lapban, és Rákosi színrelépése sem olyan teátrális jellegű, mint a Szabad Nép hasábjain („Rákosi Mátyás beszéde ... az MKP képviseletében"[29]). A kommunista lapra jellemző lelkesítő, magasztos leírások a beszédről szintén hiányoznak a Szabad Szóból, akárcsak az írott szöveget drámaibbá varázsoló zárójeles közbeszúrások.

[24] Szabad Nép, 1945. május 3.
[25] Szabad Nép, 1945. május 9.
[26] A három pont helyébe bármi kerülhetett: lelkesedés, éljenzés, ováció, de leggyakrabban a taps.
[27] Szabad Nép, 1945. május 23.
[28] Szabad Nép, 1945. május 9.
[29] Szabad Szó, 1945. május 1.

Úgy gondolom, hogy az előbbiek jól illusztrálják azt a jelenséget, amelyet párton belüli kultusznak lehet nevezni. Annak ellenére, hogy a május elsejei felvonulás lényegében a koalíció égisze alatt jött létre, és Rákosin kívül felszólaltak a koalíciós pártok főbb vezetői is, az egyes politikusok és beszédeik ábrázolása terén éles különbségek vannak a koalíciós pártok lapjai (nemcsak a Szabad Szó) és a Szabad Nép között. Az előbbiekben a tudósítások középpontjában maga a konkrét esemény, így május 1-je esetében a felvonulás jellemzése, és az egyes politikusok beszédeinek viszonylag egyenlő arányú ismertetése, illetve a hangsúlyosabb részek kiemelése áll, míg a Szabad Nép és a vidéki kommunista lapok egyértelműen Rákosi személyére, fellépésére és beszédére fókuszálnak. Természetesen a koalíciós lapok is saját pártjuk vezetőinek beszédét hozzák le a leghosszabb terjedelemben, de ez mégsem annyira nyilvánvaló, szembetűnő módon érvényesül, mint a Szabad Nép esetében. A Rákosi-centrikusság oka részben abban keresendő, hogy a kommunista sajtó – itt újra fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ebben az időszakban a pártpropaganda egyetlen hatékony eszköze – igyekezett életben tartani Rákosi két világháború között kialakult nimbuszát. Ezt a célt szolgálta a személyével kapcsolatos erőteljes sajtópropaganda, amely a pártvezér szinte minden nyilvános fellépéséről tudósított, és beszédeit – például az MKP 1945-ös pünkösdi konferenciáján elhangzottat – szinte kivétel nélkül teljes terjedelemben vezércikként közölte. Azt a magasztos nyelvezetet pedig, amelyben a Rákosiról szóló cikkek a perek és a börtönévek alatt íródtak, és amely használatának fő célja az volt, hogy a vádlottból kommunista hőst és mártírt faragjon, szükségszerűen használni kellett 1945 után is, ha Rákosi nimbuszát változatlanul fenn akarták tartani.

A Szabad Nép által visszatükrözött lelkesedést, amely a május elsejei felvonulást is jellemezte, az MKP-nek nem sikerült politikailag a legmesszemenőbben kihasználni. Annak ellenére, hogy a párt taglétszáma 1945 februárjától októberéig 30 000-ről kb. félmillióra nőtt,[30] az október 7-i budapesti törvényhatósági, illetve a november 4-i nemzetgyűlési választásokon nem sikerült elérni azt az eredményt, amelyet a május elsejei ünnepségen tapasztalt lelkesedés sejtetni engedett. A választási kudarcot követő kezdeti csalódottság azonban hamar elmúlt, hiszen a megalakuló Tildy-kormányban a kommunisták fontos pozíciókat szereztek – köztük Rákosi Mátyás államminiszteri, majd miniszterelnökhelyettesi tisztséget –, és sikerült a kormányprogramba a kommunista törekvések jelentős részét belevenni – így például a bányászok, vasutasok és munkások élelmiszerrel való ellátásának és az új forint megteremtésének tervét is. Szintén a kommunisták javaslatára megalakult a Gazdasági Főtanács, amely intézkedéseivel (például: szappan-, liszt-, szalonna-, cigarettaosztás a vasutasoknak; a tej és a villany árának csökkentése; a mezőgazdasági munkások bérének emelése stb.) további népszerűséget szerzett az MKP-nek és közvetve vezetőjének, Rákosinak. Az újjáépítés kezdeti, legdinamikusabb szakaszát 1946 augusztusában az

[30] *Magyarország története 1918–1990*. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Budapest, 199[?]. 181.

új forint megteremtése zárta le. Ezzel együtt az a mozgósító jellegű propaganda, amely a kommunista sajtót jellemezte és amelynek legfőbb célja a társadalom energiáinak az újjáépítés szolgálatába állítása volt, részben módosult. A mozgósító jelleg előtérben maradt ugyan, de a kommunista lapok hasábjain hasonló intenzitással felzárkózott mellé a vezetők népszerűsítése, propagálása. Ez a jelenség részben a politikai ellentétek kiéleződésének köszönhető – gondoljunk csak a Baloldali Blokk megalakulására, és az 1946. márciusi budapesti tömegtüntetésükre –, részben pedig az új választások közeledtének, amelyre az MKP rendkívül élénken készült.

1947-ben az országgyűlési választások közeledtével a Rákosit fokozottabban népszerűsítő kommunista propaganda legfőbb célja az lett, hogy szemléletesen érzékeltesse a párt vezetőjének emberközeliségét, közvetlenségét. Ugyanis az 1945-ös Rákosi-kép, amelynek a mitizált, legendás kommunista hős alakja állt a középpontjában, kevésbé volt népszerűsíthető széles körben, hiszen a magyar társadalom jelentős részétől ez az ábrázolásmód meglehetősen távoli volt. Ezért ezt a képet oly módon kellett módosítani, hogy Rákosi figurája könnyebben propagálható, bizalmat ébresztő, közvetlenebb, „eladhatóbb" legyen. Ennek a folyamatnak részeként új elemeket – az újjáépítés egyes vívmányait – építettek a Rákosi-ábrázolásokba különböző asszociációs technikák segítségével. Fentebb már láthattuk, hogyan hozták összhangba Rákosi nevét a földosztással és a gazdasági eredményekkel – így például az új forint bevezetésével. 1947-ben három esemény került Rákosi nevével összefüggésbe: az ún. köztársaság ellenes összeesküvés leleplezése, a hadifoglyok egy részének hazaszállítása és a Csehszlovákiából menekült magyarok helyzetének segítése.

A sajtó által Rákosi népszerűsítésére és közvetlenségének ábrázolására leggyakrabban használt eszközök a pártvezér vidéki látogatásainak idealizált leírásai voltak. Az egyszerű nép és vezére idilli találkozásaiként megjelenített események általában a következő koreográfia szerint zajlottak le: Rákosi elvtársat megérkezésekor hatalmas lelkesedéssel köszöntik a jelenlevők, majd átnyújtják tiszteletüket és szeretetüket kifejező ajándékaikat („Nagykanizsán és Nagyatádon egyaránt ajándékok tömegével várták"[31]). Általában megjelenik egy kislány vagy kisfiú is, aki megható módon átadja saját ajándékát is: „Magyar ruhába öltözött leánykák, fiatal munkásasszonyok üdvözlik az MKP vezérét. Az egyik kislány eleven bárányt nyújt át Rákosi elvtársnak".[32] Ezek után következik a Rákosi-beszéd, amelyről a már ismert módon tudósítanak a kommunista lapok. A beszéd után Rákosi körülnéz az üzemben, településen stb., majd, miután személyesen elbeszélgetett az éppen aktuális problémákról, esetleg egy ebéd vagy vacsora keretében, estefelé elindul hazafelé. A Felvidékről menekült magyarok között Hartán és Hajóson 1947 áprilisában tett látogatás jó példája az előbbi sémának. Rákosi, akinek figyelme mindenre kiterjed, útban a falu felé a termőföldeket figyelte („A jó gazda gondja gyötri Rákosi Mátyást"), de szeren-

[31] Szabad Nép, 1947. augusztus 26.
[32] Szabad Nép, 1947. május 13.

csére „egész úton nem látott megműveletlen földet". Amikor megérkezett „Hartán a község bejáratánál friss gallyakból diadalkapu" várta, rajta a felirat "»Isten hozta a dolgozók vezérét!«". „Azért jöttem – mondja Rákosi Mátyás..., hogy magam lássam és ne csak jelentésekből ismerjem a helyzetet." Ehhez mérten a faluban járva mindenről érdeklődik, tanácsokat oszt, és „vigasztalja a csüggedőket". Útban a másik falu, Hajós felé Kalocsán „meg kellett állnia", mert „a tömeg kitörő lelkesedéssel fogadta a váratlanul betoppant Rákosi Mátyást. – Halljuk! Nem engedjük tovább!" A rögtönzött beszéd után azonban ismét mennie kellett, hisz Hajóson már várták. A faluba érve Csillag Károly gazda ebédre hívta Rákosit, ahol hálálkodva mondta a következőket: „A magam ura lettem, és ezt elsősorban a kommunistáknak, Rákosi Mátyás elvtársnak köszönhetem". Ebéd után a fáradhatatlan Rákosi még meglátogatta özvegy Várady Gyulánét is, aki nem tudott ott lenni a fogadásán, mert otthon feküdt betegen. Ezután az MKP vezetője a hosszú nap végén, alkonyatkor hazafelé indult.[33]

A hadifoglyok hazaérkezésének összekapcsolását Rákosi nevével ugyancsak jól tükrözik a Szabad Nép tudósításai a párttitkár látogatásairól. A Viharsarokban történt például az alábbi, szívet szorongató eset: „Egy nyolcvanéves matróna, akinek két fia jött haza előző nap fogságból, gyönyörű fonottkalácsot nyújtott át: »– Fogadja el tőlem – zokogta a mikrofonba – hajnalban keltem, magam dagasztottam, kisütöttem, ide gyalog jöttem, hogy megköszönjem a fiaimat. Az isten áldja meg érte ...« Ezer és ezer asszony sír együtt a boldog, öreg parasztanyókával."[34] Egy másik alkalommal, Bácsalmáson Rákosi köszöntésekor "mindenkinek virágcsokor volt a kezében, és az »Éljen Rákosi«-n kívül felzúgott a »Zsivio drug Rákosi« is". Ezután az összesereglett tömeg átadta ajándékait: bárányt, malacot, kacsát s mi szem-szájnak ingere, majd sor került Rákosi beszédére is, amely után egy hálás öreg néni a következőket kiáltotta: „Éljen a fogolyszabadító Mátyás!"; mire „egetverő éljenzés és taps" tört ki.[35]

A kommunista lapok tudósításai Rákosi látogatásairól – amint láthattuk – nemcsak a pártvezér közvetlen, emberi vonásait ábrázolták szemléletesen – érzékeltetve azt, hogy a nép hű fiáról van szó –, hanem népszerű módon elősegítették azt a folyamatot, amely minden pozitív intézkedést az MKP vezetőjével kapcsolt össze. Csillag Károly, aki hálás azért, mert új életet kezdhetett Magyarországon, illetve az öreg néni, akinek fiai hazaérkeztek a hadifogságból – és a sort még hosszasan lehetne folytatni –, mind Rákosinak mond köszönetet. Lassacskán kezdett kialakulni a sajtóban egy olyan kép, amely a haladást, a progressziót és általában minden pozitív irányú változást, valamint Rákosi személyét szorosan összekötötte. Ezt tükrözi a Szabad Népben megjelent, Rákosinak szóló köszönőlevelek számának növekedése is. Az üdvözletek, hálalevelek, amelyek az aktuális politikai helyzetre reagálva mondanak köszönetet, vagy átkozzák bőszen a reakciót, a Rákosiba vetett bizalmat tükrözik vissza. Az 1947

[33] Szabad Nép, 1947. április 21.
[34] Szabad Nép, 1947. augusztus 12.
[35] Szabad Nép, 1947. július 1.

első hónapjaiban megjelent levelek zöme kitartóan követeli az ún. köztársaság ellenes összeesküvésben perbe fogottak fejét, és köszönet mond Rákosinak, hogy felfedte és kibogozta a konspiráció szálait. A jókívánságok nagy része is az összeesküvéssel kapcsolatos; sokan kívánják Rákosi elvtársnak, hogy „törhetetlen lendülettel vezessen bennünket a reakció elleni küzdelemben",[36] és biztosítják őt hűségükről. Az angyalföldi munkások március 9-én – Rákosi születésnapján – elküldték ünnepi jókívánságaikat, de december 19-én hosszas betegsége utáni felgyógyulása és a Szovjetunióból való hazatérése alkalmából is érkeztek üdvözlő táviratok.

Rákosi személyének azonosítása az ország fejlődésével, haladásával kialakította az omnipotens vezető sztereotip figuráját. Mivel minden eredményt az ő személyes érdemének tudtak be, ebből következett az az elgondolás, hogy figyelme minden részletre kiterjed. Éppen ezért a bizalom jeleként az emberek személyes gondjaikkal, apró kéréseikkel is őhozzá fordultak segítség reményében. Egy kislány, Csomba Ida Jászjákóhalmáról például levelet írt „Rákosi bácsihoz", mert szegény a családja, és nem tud tankönyveket vásárolni. „Azért fordulok önhöz, mert tudom, hogy minden proletárgyermek sorsán segít".[37] Rákosi személyesen intézkedett az ügyben, és a kislánynak 100 Ft segélyt utaltatott ki könyvekre. Egy másik esetben a tápiószentmártoni plébános fordult Rákosihoz egy elveszett harang ügyében: „»Hallottuk, hány községnek szerezte vissza a harangját miniszterelnökhelyettes úr. A miénk is hiányzik.« – Meglesz a harang – ígéri Rákosi."[38]

Az 1947-es választási kampányhadjárat megindulásával a fentebb vázolt Rákosi-kép még hangsúlyosabban jelent meg a lapok hasábjain. A személyével és az MKP többi vezetőivel kapcsolatos propaganda erőssége a választásoknak köszönhetően jelentősen megnőtt. A Szabad Népben Rákosi egyre gyakrabban szerepelt a nyilvánosság előtt, egyre több levelet kapott, és egyre többen fordultak hozzá kéréseikkel. Állandó jelzői is gazdagodtak: már 1945-ben összekapcsolódott nevével a „tanító" megnevezés („megjelent Rákosi Mátyás a magyar nép között, amelynek soha nagyobb szüksége vezetőre, tanítóra, útmutatóra nem volt, mint éppen ebben az időben"[39]), de a választás előtt válik igazán gyakorivá a használata („A nemzet tanítója – ezt érzi ki mindenki szavaiból. Szava megnyugtat, felemel, irányít és aki hallotta, – mindig egy kicsit okosabban megy utána haza."[40]). Ezenkívül felbukkan az „édesapánk" jelző is, amely igazából csak 1949-től kapcsolódik össze Rákosi nevével („Több falusi hadifogolytársammal együtt köszönetünket fejezzük ki Rákosi édesapánknak, mert őt, aki sorsunkat szívén viseli, mi hadifoglyok csak így hívhatjuk..."[41]). A kommunista választási kampány keretében, 1947 augusztusában megjelent egy népsze-

[36] Szabad Nép, 1947. január 1.
[37] Szabad Nép, 1947. január 9.
[38] Szabad Nép, 1947. augusztus 19.
[39] Szabad Magyarország, 1945. július 15.
[40] Szabad Nép, 1947. augusztus 22.
[41] Szabad Nép, 1947. augusztus 17.

rűsítő cikksorozat az MKP listavezetőiről, amely legfőbb jellegzetessége az volt, hogy igyekezett a kommunista párt vezetőit emberközelivé varázsolni. Éppen ezért a cikkek előterébe az egyes kommunista politikusok mindennapi szokásai, kedvenc ételeik és könyveik stb. kerültek. Mindezzel a sajtó azt próbálta érzékeltetni, hogy a párt vezetői erősen kötődnek a néphez, „a nép fiai", és ugyanolyan egyszerű, halandó emberek, mint bárki más. A Rákosiról szóló cikk, amely Losonczy Géza tollából származik, hasonlóan a többihez bemutatja Rákosi legjellemzőbb, legemberibb tulajdonságait, leírja, hogy sokat dolgozik – olykor kora reggeltől késő estig, bámulatos az emlékezőtehetsége, sakkozásban verhetetlen, jól úszik és evez, ezenkívül kiemeli töretlen optimizmusát és minden helyzetben működő humorát is, az ún. „tárgyalóképes humor"-t. A nép ügyeivel foglalkozó vezető képe, amely a Szabad Nép Rákosi látogatásairól szóló tudósításaiban megelevenedik, természetesen kirajzolódik Losonczy cikkében is: „Amikor vidéki gyűléseire utazik, sokszor áll meg az autója a szántóföldek mellett, ahol emberek dolgoznak, sokszor áll meg falvakban, kis boltok előtt, ahol megkérdezi a tulajdonostól az árakat, s azt is, hogy mit mennyiért vásárol? Gyakran már kora hajnalban kimegy a piacra, elbeszélget a háziasszonyokkal, belenéz a kosarukba, megérdeklődi, mit sikerült kapni, mit nem és mit mennyiért. Néha felkerekedik, amikor ideje megengedi és ellátogat vidéki városokba, falvakba, a főváros külvárosaiba, bányavidékekre, bemegy a lakásokba, megnézi, mit főznek vacsorára vagy ebédre, mi van az éléskamrában."[42] A részletek, mindennapi problémák sem kerülhetik el a figyelmét: „A nagy politikai kérdések mellett figyelme kiterjed a legapróbbakra is, mert tudja, hogy gyakran a krumpli ára fontosabb lehet a legnagyobb politikai problémánál is a dolgozó kisemberek számára."[43] Összességében véve „Rákosi Mátyás nemcsak a Kommunista Pártnak, hanem az egész nemzetnek kimagasló politikai értéke, európai formátumú magyar államférfi".[44] A cikksorozatban megjelent, az MKP többi vezetőjét népszerűsítő cikkek hasonló nyelvezetben íródtak, és ugyancsak a vezetők közvetlenségének nyomatékosítására helyezték a főhangsúlyt. Farkas Mihályról például a következőket írja Méray Tibor: „Öt percig beszélgetsz vele és máris, mintha sokéves jóbarátod lenne... nem úgy érzed, hogy »tud a nép nyelvén beszélni«, hanem azt: a népből jött s egy pillanatig sem szakadt el gyökerétől",[45] de ehhez hasonló jellemzések születtek Kádár Jánosról („akinek egyszer dolga akadt vele, megszereti"[46]) és Révai Józsefről („nemcsak a Kommunista Párt, hanem az egész nemzet értéke"[47]) is.

A sajtóban a párt vezetőiről írt jellemzések nyelvezete szinte alig különbözik egymástól, személyes megjelenésüket és beszédeiket azonban már másképpen –

[42] Szabad Nép, 1947. augusztus 10.
[43] Uo.
[44] Uo.
[45] Szabad Nép, 1947. augusztus 20.
[46] Szabad Nép, 1947. augusztus 23.
[47] Szabad Nép, 1947. augusztus 24.

kevesebb dramaturgiával – jelenítik meg, ami jelzi a párton belül, a vezetőket övező tisztelet 1947-re kialakult hierarchikus jellegét. 1945 elején még, amikor a párton belüli erőviszonyok nem tisztázódtak, a vezető ábrázolások is hasonlóak voltak. Jó példa erre Nógrádi Sándor, akit az északkeleti országrészben, majd később a honvédségben – II. világháborús partizántevékenysége miatt – Rákosihoz hasonló tisztelet övezett, ezért hasonlóképpen jelent meg a helyi kommunista lap, a Szabad Magyarország lapjain. Hasonló volt a fogadtatása és az ováció, amely megelőzte beszédeit: „a taggyűlés percekig tartó ünneplés után engedte csak szóhoz jutni".[48] 1947-re azonban kialakult a párton belüli rangsor, és ehhez igazodott a sajtóban a vezetők ábrázolásmódja: a dicsőítés és magasztalás mértéke minden vezetőnél más volt, de Rákosiéval nem érhettek fel.

1947-re kiformálódott egy egységes Rákosi-kép a sajtóban, amely az 1953-ig terjedő korszakban csak minimálisan módosult. Azok az elemek, amelyek már 1947-ben Rákosi-kultuszának részei voltak (perek, börtön, újjáépítés), tovább éltek egészen 1956-ig; a személyes megjelenéséről, beszédei fogadtatásáról, látogatásairól tudósító cikkek nyelvezete, amely a 1945-től 1947-ig terjedő időszakban öltött végleges formát, szintén változatlan maradt – igaz csak Rákosi 1953-as leváltásáig. A Rákosi nevéhez 1949 után állandó jelleggel kapcsolódó jelzők – vezér, tanító és édesapánk – az előbbiekhez hasonlóan ugyancsak jelen voltak már a koalíció éveiben. Mindezekből az következik, hogy a Rákosi-kultusz gyakorlatilag már megszületett a koalíciós időszakban, legalábbis a kommunista propaganda szócsövei, a Szabad Nép és vidéki társai ezt sugallják. Ez a kultusz azonban egyrészt távolról sem volt még korlátlan és kizárólagos, hiszen a párt más vezetőivel kapcsolatban is tapasztalhatunk hasonló jelenségeket, másrészt totális sem volt még, hiszen megjelenése – néhány képi ábrázolás kivételével a felvonulásokon – gyakorlatilag a kommunista sajtóra korlátozódott. Ennek ellenére a Rákosi-ábrázolások jellegükben már magukban hordozták egy nagyobb horderejű, egyszemélyre koncentrálódó kultusz kifejlődését. „Alakja még mindig napról-napra nő a dolgozó milliók szemében s ahogy annakidején a fegyőrök, még ellenségei is messziről tisztelegnek előtte."[49]

A legitimáció

„Az 1848-as centenáriumot pedig használjuk fel arra, hogy tettekkel igazoljuk, hogy a magyar demokrácián belül mi vagyunk azok, akik a legkövetkezetesebben és legeredményesebben váltjuk valóra Kossuth, Petőfi, Táncsics eszményeit és vágyait: a szabad erős, virágzó, népi Magyarország megteremtését"[50] – nyilatkozta Rákosi Mátyás 1948 első napján. Az idézet jól tükrözi a hatalomátvételre készülő Kommunista Párt törekvéseit a

[48] Szabad Magyarország, 1945. május 15.
[49] Szabad Nép, 1947. augusztus 10.
[50] Szabad Nép, 1948. január 1.

forradalom századik évfordulójával kapcsolatban: tudatosítani a magyar társadalomban, hogy '48 hagyományainak letéteményese csakis kizárólag a kommunista párt, és ezzel ideológiailag alátámasztani a politikai hatalomátvételt. 1947-ben az ún. köztársaság ellenes összeesküvés címén már sikerült meggyengíteni a kisgazdákat, 1948 folyamán pedig sorra felszámolták – a szalámitaktika részeként – a többi politikai pártot, köztük Pfeiffer Zoltán és Barankovics István pártjait. Júniusra – a szociáldemokraták beolvasztásával – létrejött az egységes kormányzópárt, és ezzel lényegében befejeződött a Kommunista Párt hatalomátvétele, amelyet jogilag az 1949-es választások törvényesítettek. Ezzel a folyamattal párhuzamosan zajlott le az új hatalmi rendszer propagandisztikus előkészítése és népszerűsítése a sajtóban, amelynek eszmei keretéül szolgált 1848 centenáriuma. A legitimáció ideológiája – 1848. március 15. – nem volt új elem az MKP gondolatrendszerében, hiszen Rákosi már a perei alatt is hangoztatta, hogy a forradalmi hagyományok – ezen belül '48 – legkövetkezetesebb követői a kommunisták. Ezenkívül '48 örökségének felvállalása meglehetősen széles körben népszerűsíthető volt, hiszen annak ellenére, hogy 1848. március 15. ünneplésének igénye erőteljesen jelen volt a társadalmi tudatban, az 1945 előtti politikai rendszerek gyakran éltek a szuppresszió eszközeivel a megemlékezésekkel kapcsolatban.[51]

A kommunista párt átformálta és céljainak megfelelően módosította '48-képét is. Az MKP értelmezése szerint a szabadságharc mozgatói a radikális baloldali – republikánus – eszmék és ezek képviselői (Kossuth, Táncsics, Petőfi) voltak. Az új hatalom ezeknek a törekvéseknek és a forradalom radikális vezetőinek követőjeként definiálta magát. Azokat az elemeket, amelyeket Kossuth, Petőfi és Táncsics örökségeként a kommunisták is felvállaltak, Révai József határozta meg egyik cikkében: „Kossuth öröksége: Függetlenségünk védelmének ügyében nincs alku, Petőfi öröksége: A demokratikus átalakulást nem félig, hanem egészen kell megcsinálni, Táncsics öröksége: Szabad parasztság nélkül nincs nemzeti fejlődés".[52] Összességében véve, az 1948-ra egyre inkább integratív célokat szolgáló kommunista propaganda azt próbálta meg széles körben tudatosítani, hogy „a népi demokrácia Magyarországon... a magyar szabadságharc korszerű utódja".[53]

Rákosi propagálásának jellegében jelentős változást hozott a legitimációs folyamat. Személyének népszerűsítése különleges szerepet kapott 1948-ban, hiszen nemcsak a Kommunista Párt, hanem természetesen vezetője hatalmát is el kellett fogadtatni a társadalommal. Rákosi személyével kapcsolatban csakúgy, mint a Kommunista Párt – majd 1948-tól az MDP – esetében a 48-as hagyományokhoz kötődés lépett fel első számú legitimációs tényezőként. A folytonosság kihangsúlyozása érdekében a propaganda Rákosi alakját a forradalom vezetőivel, főleg a mitologikussá vált Kossuthtal vetette – és kötötte – össze. Kossuth

[51] Gerő András: i. m. 11–13.
[52] Szabad Nép, 1948. március 17.
[53] Szabad Nép, 1948. március 18.

személye több okból is tökéletesnek bizonyult a kontinuitás érzékeltetésére: elsősorban azért, mert alakja a magyar folklór szerves részévé vált, másodsorban pedig azért, mert „ő az igazi letéteményese minden olyan értéknek, amely 1848-at oly fontossá tette a magyar társadalom szemében".[54] A Kossuth-Rákosi kontinuitás megteremtéséhez azonban némileg kozmetikázni kellett Kossuth alakját, annak érdekében, hogy eszmeiségében méltó őse lehessen az éppen megszületni készülő kommunista államnak. Ez a feladat részben a történelemtudományra, de legfőképp az irodalomra várt, amely 1949-től a propagandagépezet egyik leghatásosabb eszközeként alkalmassá vált a kommunista párt célkitűzéseinek népszerű formában való terjesztésére. A magyar folklór és a kommunista forradalmi hagyományok összeegyeztetési kísérleteiként megszületett irodalmi alkotásokban, amelyekben a Kossuth-Rákosi folytonosságot mintázták meg, Kossuth alakját oly módon ábrázolták, hogy alkalmas legyen a kommunista Rákosi eszmei elődjének a szerepére. Példának okáért Nagy Sándor *A nép reménysége* címet viselő novellájában, amely a népi hagyományokban jelen levő Kossuth-visszavárás megjelenítését köti össze a Rákosival való kontinuitás kifejezésére, Kossuth neve mellett többször felbukkan a „szocialista" jelző. A mű, amely egyébként a két politikus közötti folytonosság ábrázolásának talán legszemléletesebb példája, azt mutatja be, „hogy népünk egyszerű fiainak Kossuth-várása mint változik át beteljesült örömmé, mikor Rákosi Mátyás megjelenik".[55] A főszereplő egy öreg nagyapó, veterán '48-as honvéd, aki egész életében Kossuth Lajos visszatértére várt, ezért amikor 1919-ben elterjed a hír, hogy Kossuth Szegedre érkezett, az öreg unokájával együtt útra kel, hogy saját szemével győződjön meg erről. A városba érve egy nagygyűlés kellős közepébe csöppennek, ahol a szónok – akit egyelőre még a tömegtől nem látnak – beszéde meggyőzi a nagyapót arról, hogy a forradalom régóta várt vezére végre hazaérkezett. A beszéd hatására elérzékenyülő aggastyán, épp kezet akar rázni a beszélővel, amikor észre veszi, ami unokájának már rég szemet szúrt, hogy az illető nem Kossuth Lajos, hanem egy ismeretlen fiatalember. A nagyapó mégsem csalódott, amikor Rákosi – hiszen ő volt a titokzatos szónok – beszédét hallja, hiszen úgy érzi, hogy ha céljaik ugyanazok, akkor nincs különbség a két ember között: „azelőtt Kossuthnak nevezték, most Rákosinak hívják!"[56] Rákosi és Kossuth figurája így olvad eggyé és jelenik meg a nép szabadságának harcosa ideálképében. Hasonlóképpen eredezteti Rákosi alakját a magyar szabadságharcos hagyományokból Vészi Endre is: "Egy ezredév alkotta őt, / szívét, szavát / Petőfi, Kossuth adta át, hogy így folytassa önmagát!"[57]

[54] Gerő András: i. m. 11.
[55] Kis Újság, 1952. április 6. (forrás: Open Society Archives 300/40/3/264)
[56] Nagy Sándor: A nép reménysége. In: *Magyar Írók Rákosi Mátyásról*. Szerk.: Réz Pál – Vas István. Budapest, 1952. 63.
[57] Idézi Kardos László Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben című tanulmányában, az *Irodalomtörténet* 1952/2-es számában. (138. p.)

A legitimációt szolgáló Kossuth-Rákosi kontinuitás nem az egyetlen elem volt, amellyel 1948-49-ben a Rákosi-kultusz bővült. A politikai változásokat és az ország eredményeit – a már ismert asszociációs logikának megfelelően – továbbra is a kommunista vezető személyével kapcsolta össze a sajtó, tovább építve ezzel Rákosi nimbuszát. Az összekapcsolásokat ezek után is főleg a Szabad Népben megjelenő tudósítások, üdvözlőlevelek támasztották alá. A levelek egy része köszönetet mondott az új tankönyvekért és a helyreállított iskolákért, nagyobb részük azonban a munkásegység és az MDP létrejöttét üdvözölte: „örömteljesen üdvözöljük a dolgozó nép vezérét Rákosi elvtársat az egyesülés boldog órájában, amikor mi, a Goldberger gyár összes dolgozói egységbe tömörülve építjük a népi demokrácia országát".[58] A tudósítások Rákosi látogatásairól, nyilvános szerepléseiről továbbra is a lelkesedést, a szeretetet és a személyébe vetett bizalmat tükrözték vissza. Kecskeméti látogatása során például abban folyt a nézők között „a munkaverseny, hogy melyik tapsolja pirosabbra a tenyerét, Rákosi elvtárs egy-egy jelentősebb mondatánál".[59] Az országot sikerről-sikerre vezető, de ugyanakkor az egyszerű nép gondjaival is törődő vezető alakja a Szabad Nép hasábjain tehát változatlan maradt.

Az 1949-es májusi választások közeledtével, amely gyakorlatilag a kész hatalomátvételt volt hivatott jogilag törvényesíteni, – 1947-hez hasonlóan – az MDP listavezetőinek népszerűsítése a szokásostól sokkal intenzívebb formában jelentkezett. A párt befolyásos személyeinek propagálása az 1947-es kampánytól eltérően azonban jóval szervezettebben zajlott, mert a totalitárius állam létrejötte intézményes kereteket biztosított számára az MDP KV Országos Propaganda (Agitációs) Osztály megalakulásával 1948-ban, és emellett jelentősen kibővítette a választási propaganda eszközeit. A kampány kezdetét Rákosi április 19-i budapesti nagygyűlésen elmondott beszéde jelentette, és ennek népszerűsítése állt az egész választási agitáció középpontjában. A Propaganda Osztály utasításainak megfelelően a sajtó, amely 1949-re az államosítások következtében teljes egészében a kommunisták kezébe került, hetekkel elhangzása előtt már megkezdte a beszéd és rádión való hallgatásának propagálását. „A Rákosi beszéd rádión hallgatását a lapok kommunikékkel, színes riportokkal előkészítik, magát a beszédet bőséges terjedelemben hozzák, utána színesen feldolgozzák a beszéd visszhangját, a rádióhallgatást, nyilatkozatokat hoznak a Pártok vezetőitől, egyszerű kisemberektől, a beszédről, publicisztikailag méltatják, végül részekre bontva feldolgozzák."[60] Az egyes lapok között a beszéd népszerűsítése terén a központi irányítás pontos munkamegosztást alakított ki. A budapesti napilapok munkaterve meghatározta, hogy melyik lap, mit közöljön le, így a Rákosi beszéd szövegét a Friss Újság, a beszéd egyes részleteinek publicisztikai feldolgozását a Világosság, a Magyar Nap és a Friss Újság, a beszéd jelentőségének méltatását pedig a Világosság újságíróira

[58] Szabad Nép, 1948. április 27.
[59] Szabad Nép, 1948. augusztus 24.
[60] Magyar Országos Levéltár, 276. fond/108. csoport/41. őrzési egység

bízták.[61] Az egyes cikkek tartalmára és jellegére nézve is irányt szabott a Propaganda Osztály. A Világosság feladata volt „Rákosi elvtárs beszédét várja az ország" címen előzetes riport közlése, a Magyar Napnak pedig a rádióhallgatás vidéki előkészületeiről kellett képösszeállítást hoznia. A tudósítások helyszíneit sem tetszés szerint választhatták ki a lapok: „A városokat úgy kell kiválasztani, hogy a riport felölelhesse mind eddigi eredményeink, mind célkitűzéseink tekintetében Rákosi elvtárs beszédét."[62]

A Rákosi beszédével és személyével kapcsolatos sajtópropaganda intenzitását mutatják a Propaganda Osztálynak küldött jelentések, statisztikák. 1949 májusában, a kampány alatt (ez mindössze kb. két hét) a vidéki lapokban (tehát a Szabad Nép nélkül) összesen 323 népszerűsítő cikk jelent meg, ezenkívül 330 hasonló jellegű írás egyéb anyagba bedolgozva. Ehhez képest az előbb említett időszakban mindössze 48 „elvi cikk", 183 népnevelő munka, 22 írás a falujárásról, 51 a pártszervezetről és 21 irodalmi alkotás jelent meg a helyi lapok hasábjain.[63] Az arányok szemléletesen tükrözik a pártvezetők, elsősorban a Rákosi Mátyás propagálásába fektetett energia mértékét. A sajtó munkájára tehát nem lehetett panasz a vezetésben: „A pártfunkcionáriusok és pártaktívák népszerűsítése terén különösen a választási kampány alatt hoztak sok cikket lapjaink. Ezen a területen kiemelkedően jó minőségű munkát végeztek Rákosi elvtársról írott cikkeikben, amely visszatükrözte dolgozó népünk forró szeretetét Pártunk vezetője iránt".[64]

A sajtóhoz hasonlóan, amely a propagandagépezet legfontosabb és leghatékonyabb eszköze maradt a választási időszakban, a rádió választási programtervét is központilag határozták meg. Ennek feladata, az újságokhoz hasonlóan, Rákosi beszédével kapcsolatos riportok, hangulat-beszámolók készítése volt: „Pártonkívüli dolgozókat elsősorban dolgozó parasztokat megszólaltatunk Rákosi elvtársról, aki a Népfront elnöke és az összes becsületes magyar dolgozó vezére"; „Riportázs a pesti utcán a Rákosi beszédet rádión hallgató dolgozókkal".[65] Az április 19-ei Rákosi-beszéd népszerűsítése nem kizárólag a rádió és a napilapok tudósításaiban, feldolgozásaiban merült ki. A beszéd szövege külön kiadásban, brosúra alakban is megjelent (300 000 példány kinyomtatását irányozta elő a terv)[66], de más formában is elérhető volt: „Rákosi elvtárs beszédéről a fentieken kívül külön 4 db 4 oldalas röplapot, 12-14 sleifnit és nyalókát készítünk".[67]

A Rákosival kapcsolatos népszerűsítő propaganda természetesen nemcsak a kampánynyitó beszédre terjedt ki, és a sajtó, illetve rádió kivételével más

[61] MOL, 276. f./108. csop./9. ő. e.
[62] Uo.
[63] MOL, 276. f./108. csop./52. ő. e.
[64] Uo.
[65] MOL, 276. f./108. csop./9. ő. e.
[66] Uo.
[67] Uo.

eszközöket is igénybe vett. Ezek közé tartoztak az MDP választási jelszavai, amelyek hatalmas feliratok formájában jelentek meg az utcákon, és a párt eredményeinek hangsúlyozásán kívül a párt vezetőjét, azaz Rákosit is éltették: „Rákosi Mátyás vezetésével a jólétért, békéért, erős független Magyarországért!"; „Éljen Pártunk és a magyar nép szeretett vezére Rákosi Mátyás!" A vezetők népszerűsítésének – a jelszavakhoz hasonlóan – könnyen és gyorsan terjeszthető formái voltak a röpcédulák. Ezeken egy helyen minden fontos információ megtalálható volt az adott jelöltről: rajta volt a fényképe, az életrajza, nyilatkozata az elvégzendő feladatokról és – esetlegesen – egy választó nyilatkozata róla. Rákosi esetében az életrajznak különösen fontos szerepe volt, hiszen kiemelten hangsúlyozta azokat az elemeket, amelyek Rákosit az ország vezetésére alkalmassá tették, összegezte azokat a legendákat és eredményeket, amelyek személyével kapcsolódtak össze; más szóval tudatosította kultuszának alkotórészeit. A választási kampányra született életrajz azonban – az 50-es években íródtakhoz képest – még kiforratlan volt. Nyelvezete nem volt egységes és legelső, még lektorálatlan változatát számos stilisztikai, fogalmazásbeli és helyesírási hiba tarkította (pl.: „egyé kovácsol").[68] Ennek ellenére tartalmazta azokat az elemeket, amelyeket a propagandagépezet Rákosi népszerűsítése és kultuszának terjesztése szempontjából fontosnak tartott kihangsúlyozni: első világháborús orosz hadifogság, a salgótarjáni legenda (a proletárdiktatúra alatt), a perek és a börtön, a második világháború alatti antifasiszta tevékenység és az újjáépítés eredményei (földosztás, új forint, hadifoglyok hazahozatala, 3 és 5 éves tervek).

Rákosi népszerűsítésének egységes voltát szolgálták a Propaganda Osztály választási nyomtatványküldeményei a vidéki pártszervezetek részére. A csomagok legnagyobb részét dekorációs célokra használatos Lenin, Sztálin, Rákosi és egyéb vezetők képei alkották. A képek háromféle méretben álltak rendelkezésre, és mindegyik méret különböző célokra volt használható. Az 1. számú küldemény – például – elsősorban tartalmazta Lenin, Sztálin, Rákosi, Szakasits, Petőfi, Táncsics és Kossuth egyíves 59 x 84 cm-es táblákra szerelhető képeit, amelyeket főleg felvonulásokon vittek, de épületek díszítésére is alkalmasak voltak.[69] A csomagban Lenin, Sztálin és Rákosi képeiből kétíves 84 x 118 cm-es méretet is küldtek szintén felvonulások hordozható dekorációjaként, de ezenkívül gyűlések emelvényeit, pártházakat, tömegszervezetek székházait és középületeket is ezekkel a portrékkal aggatták tele.[70] A három prominens kommunista

[68] Néhány példa a fogalmazásbeli zavarokra: „1925. Szeptember 22-én budapesti letartóztatása alkalmából a hatalom elbizakodott urai kénytelenek tudomásul venni, hogy Rákosi Mátyás a párt »történelmi szerep« vállalására alkalmasabbá tétele végett már egy esztendeje újra Magyarországon dolgozik." A javított változatban a mondatot teljes egészében kihúzta egy gondos kéz, akárcsak a következő mondat nagy részét: „Tapasztalatokban és megpróbáltatásokban gazdag múlt, temérdek tanulással eltöltött éjszaka van mögötte." Az alábbi azonban mindent felülmúl: „Rákosi Mátyásra tizenhat hosszú, nehéz esztendőre rácsapódik Horthy börtöneinek súlyos vasajtaja." MOL, 276. f./108. csop./9. ő. e.

[69] MOL, 276. f./108. csop./9. ő. e.

[70] Uo.

személyiség képének elhelyezési módja azonban nem lehetett véletlenszerű; tükröznie kellett azt a hierarchiát, amely a vezetőkultuszt jellemezte Kelet-Közép-Európában. Éppen ezért az általában használt – a Propaganda Osztály által megszabott – elhelyezési mód a következő volt:

LENIN SZTÁLIN
RÁKOSI

Amint látható, Lenin neve az első helyen áll, amely a legfőbb istenségnek természetesen kijáró pozíció, de Sztálin neve Leninével egy magasságban – igaz, csak mellette – szerepel, ami a szovjet vezető háború után megnövekedett népszerűségét, és Rákosi kultuszának felső határait jelzi. A képek elhelyezése tehát szemléletesen ábrázolta a vezérkultusz hierarchiáját, az egyes fiókdiktátorok kultuszainak korlátait.

Az 1. számú választási nyomtatványküldemény harmadik képcsoportját a kisebb méretű képek, vezetőkről készített színezett rajzok alkották. A Marxról, Engelsről, Leninről, Sztálinról, Rákosiról, Szakasitsról, Kossuthról, Petőfiről, Táncsicsról és Dózsáról készült 48 x 68 vagy 41 x 57 cm-es portrékat belső helyiségek dekorációjára használták, és abból a célból kerültek bele a választási csomagba, hogy központilag egységesítsék a különböző vezetőkről forgalomban lévő képeket: „Hassunk oda, hogy lehetőség szerint a régi arcképeket erre az új sorozatra kicseréljék, ízlésesen bekeretezzék".[71]

A fentebb részletezett propagandaeszközökön kívül (sajtó, rádió, röpcédulák, jelszavak, választási csomagok) Rákosi népszerűsítésének egyre gyakrabban használt formái voltak a névadások. Rákosiról már 1947-ben neveztek el „prolitelepet" Debrecenben, és a Testnevelési Főiskola Rákosi-kupa néven évente megrendezésre kerülő labdarúgótornát szervezett – amelyet 3 évig folyamatosan a Honvéd nyert –, ennek ellenére a Rákosiról elnevezett intézmények száma csak 1949-ben kezdett el növekedni: Rákosi Gyermekotthon épült Budapesten, gimnáziumot neveztek el róla Tatabányán, és volt soproni iskolájában Rákosi szobát rendeztek be. A névadások – szaporodó számuk ellenére – azonban csak az 50-es évekre érték el csúcspontjukat, és akkor váltak a Rákosi-kultusz jellegzetes elemeivé. Ettől függetlenül azonban jól mutatják az 1949-es választási kampány eszközeinek kibővülését, és a propaganda egyre inkább korlátlanná válását.[72]

Amint látható, a kommunista párt totális propagandája céljainak középpontjában az állt, hogy legitimálja, azaz elfogadtassa a társadalommal hatalomátvételét és ezzel együtt saját vezetője hatalmát. Ezzel együtt megindult egy olyan törekvés, amely legfőképp Rákosi személyét próbálta egyre szélesebb körben

[71] Uo.

[72] A minden eszközt igénybe vevő választási propagandára jó példa az alábbi javaslat: „Javasoljuk, hogy eredményeink és az 5 éves terv propagandájának kiszélesítésére használjuk fel a csomagoló papír, textil-, édesség zacskót, a gyufásdobozt és a cigaretta és dohány csomagoló zacskóját. (...) A cigarettásdobozra az előbbiek mellett esetleg választásra mozgósító jelszavakat nyomtathatnánk."(Az utolsó mondat mellett ceruzás megjegyzés: Ne!) MOL, 276. f./108. csop./9. ő. e.

népszerűsíteni, egyúttal legendáit, cselekedeteit és eredményeit, egyszóval kultuszát kiterjeszteni. 1948-ban ez főleg abból állt, hogy Rákosit egy nemzeti hőssel – Kossuth Lajossal – hozták összefüggésbe; 1949-ben a választások pedig alkalmat adtak arra, hogy a párt és vezetője eredményeit a lehető legerőteljesebben hangsúlyozzák, és próbálják belesulykolni a köztudatba. Az 1948-49-es időszakra tehát a Rákosi kultusz intenzívvé vált, amit lehetővé tett – a totális állam kialakulásával – a propaganda intézményessé és ezáltal központilag irányítottá válása.

A totális kultusz

1949-re létrejött Magyarországon a szovjet rendszer példájára a kommunista állam. Sztálini mintára épült a gazdaság, a politikai intézményrendszer és az egyes vezetőkkel kapcsolatos személyi kultusz is. 1947-hez képest a Rákosit övező tisztelet mértéke jelentősen eltávolodott a többi pártvezetőétől. Rákosi első helye a párt- és kultuszhierarchiában már 1945-ben is egyértelmű volt, de 1949-re az ország eredményeinek és nevének állandó összekapcsolódása folytán olyan ábrázolási forma alakult ki személyével kapcsolatban, amely kizárólagosan csak őt jellemezte. Az 1950-től 1953-ig terjedő szakaszban Rákosi alakja – magyar viszonylatban – megközelíthetetlen magasságokba nőtt, ezért ez a korszak kultuszának csúcspontja. A személyével és kultuszával kapcsolatos propaganda, amelynek főpróbáját az 1949-es választások jelentették, az államformához hasonlóan a totális jelzővel jellemezhető leginkább. Szervezeti kereteket számára az Országos Propaganda (Agitációs) Osztály átszervezésével 1950-ben megalakult Agitációs és Propaganda (Agit. Prop.) Osztály teremtett. Elődjéhez hasonlóan az új intézmény is ellenőrzése alatt tartott minden létező tömegmanipulációs eszközt – így többek között a sajtót, a rádiót, a filmgyártást, a könyvkiadást stb. Ezenkívül két olyan „segédeszközt" sikerült befolyása alá vonnia, amelyek a leghatékonyabb és legszemléletesebb módon képesek kifejezni a propaganda céljait: az irodalmat és a képzőművészeteket.

Az irodalom „államosítását" egy hosszú folyamat befejeztével sikerült elérni, amely magába foglalta a kapcsolódó intézmények teljes kisajátítását (kiadók, könyvterjesztés, folyóiratok, könyvtárak stb.), valamint egy olyan motivációs rendszer és ideológia megteremtését, amely az írókat arra késztette, hogy a párt érdekeinek megfelelően írjanak.[73] 1945-ben az MKP céljaival azonosuló és elvárásainak megfelelően író írók szinte kizárólag csak a Szovjetunióból a többi emigráns kommunistával együtt hazatértek voltak. A moszkovitáknak nevezett csoport (Hidas Antal, Gábor Andor, Illés Béla, Háy Gyula, Gergely Sándor) művészileg nem képviselt túlságosan magas színvonalat, ezt viszont a kommunista párt szemében kompenzálta feltétlen szovjet- és párthűségük, amely együt-

[73] Czigány Lóránt: *Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon*. Budapest, 1990.

tal azt is jelentette, hogy ők különösebb dícséret, kitüntetés vagy motiváció nélkül is a párt érdekeivel összhangban írtak. Jól ábrázolja attitűdjüket az irodalomhoz és az MKP-hoz az alábbi, Illés Béláról írt jellemzés: „Amikor írt, nem gondolatait, hanem Rákosi Mátyást figyelte, vajon mit szólna ehhez vagy ahhoz a mondathoz".[74] Mindezek ellenére a pártnak szüksége lett volna a rangosabb, színvonalasabb hazai írók támogatására, ám kevés kivétellel – pl. Veres Péter, Erdei Ferenc, Darvas József – ezek a személyek nem szimpatizáltak a kommunista célkitűzésekkel és módszerekkel. Mivel a hazaiakra csak kevésszer számíthattak, az MKP az ún. fiatal írók megnyerésére fektette a fő hangsúlyt, amely nem volt különösebben nehéz feladat, hisz ezek a fiatalok (Kuczka Péter, Aczél Tamás, Benjámin László, Juhász Ferenc) egy olyan nemzedék tagjai voltak, akik a háborús pusztítás, a Horthy-rendszer kínlódása, a német megszállás, majd a nyilas uralom alatt értek felnőtté, és ezek az élmények sokukat kiábrándították egy életre a nemzeti jellegű ideológiákból és a különböző antifasiszta és ellenálló mozgalmak felé sodorták őket – sőt voltak, akik még az illegális kommunista pártba is beléptek. Ezek alapján nem meglepő, hogy a háború után ők voltak azok, akik a legkomolyabban hittek önmaguk és a kommunista párt világmegváltó és újvilágteremtő képességeiben. Az MKP, majd 1948-tól az MDP felkarolta és támogatta ezeket az írókat, publikálási lehetőséget nyújtott számukra, és különböző díjakkal jutalmazta őket (leginkább az 1948. március 15-től rendszeresen kiosztásra kerülő Kossuth-díjjal). A rendszeres megjelenési lehetőség és az elismerés a fiatal írókat a kommunista párt törekvéseinek medrébe terelte, így a moszkovitákkal együtt ők alkották az íróknak azt a rétegét, amelyik a leginkább azonosult a hatalom és a propaganda céljaival, következésképpen ők váltak a Rákosi-kultusz irodalmi megjelenítésének legfontosabb eszközeivé.

Az irodalom 1949-től a személyi kultusz legszemléletesebb megnyilvánulási formájává vált, hiszen népszerű formában jelentette meg a Rákosiról szóló legendákat, ezáltal Rákosi alakjának – Kossuthoz hasonlatos – folklorizálódását próbálta meg elősegíteni. A mítoszok, legendák, mondák összefoglalását adja a Rákosi 60. születésnapjára megjelent Magyar Írók Rákosi Mátyásról címet viselő antológia. Megtaláljuk benne a Kossuth-Rákosi kontinuitást megjelenítő Nagy Sándor novellát, az 1919-es salgótarjáni legendát Örkény István interpretálásában (Rákosi nagy beszédet mond Rákóczi fája alatt, ez lelket önt a katonákba, és visszaverik az inváziós csapatokat. A fát pedig ezek után csak Rákosi fájaként emlegetik.[75]), illetve az illegalitás, a per és a börtönévek eseményeinek számtalan feldolgozását. A kötetben szereplő versekből, novellákból, regényrészletekből és Háy Gyula színdarabjából egy olyan Rákosi-kép bontakozik ki, amely immár a totális kultusz összes jegyét magán viseli: kirajzolódik az egész nemzet

[74] Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar*. Szeged, 1989. 22.

[75] Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a beszéd ugyan elhangzott, csak nem Rákosi, hanem Hevesi Gyula szájából. Továbbá Rákosi se a Kormányzótanács megbízottjaként érkezett a városba, hanem egy visszavonuló egység komisszárjaként. (Hajdú Tibor: Kérdőjelek R. M. hiányzó portréjához. In: *Élet és Irodalom*, 1983. február 11.)

gondoskodó atyjának („Most van igazán apám! / Fogadj örökbe hű fiadnak. / Ki ennem adsz – vigyázz reám, / hogy jó legyek és szót fogadjak. / Szeretlek. Hatvan évedet / adtad nekem – hát én mit adjak? / Ki engem legjobban szeret, / az öljön meg, ha megtagadlak."[76]), a nép tanítójának, az ország mindenható vezetőjének monumentális képe.

Az irodalomhoz hasonló módon jeleníti meg Rákosi figuráját és személyét a képzőművészet. A propaganda céljainak megfelelően a festészet, illetve a szobrászat az irodalom különleges vizuális élményt nyújtó pótlékaként szolgált: a versekben, novellákban megfestett Rákosi-kép életre kelt a vásznon, kiformálódott a kőből. Éppen ezért a két művészeti ág Rákosival kapcsolatos témaválasztása is hasonló volt. A nép gondjaira felügyelő atya joviális figuráját ábrázolja többek között Konecsni György az MDP II. kongresszusára készített plakátja, amelyen Rákosi a népet szimbolizáló sztereotip alakok (munkás, parasztasszony, katona) körében áll, akik mosolyogva hallgatják szavait. Rákosi proletárdiktatúra alatti tevékenységét Bencze László „Rákosi elvtárs a Vérmezőn 1919-ben toborzóbeszédet tart" című képe, illetve Ék Sándor „Rákosi elvtárs 1919-ben a salgótarjáni fronton" címet viselő festménye örökítette meg. A Rákosiról kialakult – kialakított – képzeteket legegyszerűbben és a legközvetlenebb módon a jól ismert búzamezős kép fejezte ki. A személyi kultusz egyik szimbólumává vált képről a következőképpen ír Aczél Tamás és Méray Tibor könyvében: „Valahogy ez a kép fejezte ki ... a legtömörebben és a legtökéletesebben mindazt, ami Rákosi Mátyásból ... a magyarság felé sugárzott. A derűt, amely fénybe vonta egész alakját, ahogyan ott állt a búzatengerben, az erőt s az erővel vegyes gyengédséget, ahogyan a tömött és mégis törékeny kalászokat a tenyerébe vette; a nyugalmat s a biztonságos jövő ígéretét, a gondoskodást, amellyel magára vállalja a felelősséget a kenyérért, a jövőért; a jóságot, ahogyan a gazda szerető szemével nézegeti a kalászokat; a szakértelmet, ahogy gyors és mégis biztos pillantása egyidejűleg fel is méri a búza minőségét, tudja, hány mázsa liszt várható egy-egy hektáron, s mintha azonnal be is szorozná fejben, hogy az országos eredményt megkapja. S mindezen túl, ez a fénykép egyszerű szimbolikájával sommázta leginkább azt a mindennél fontosabb igazságot is, hogy ez a férfi ebbe a talajba ereszti gyökereit, akárcsak a búza, innen sarjadt, innen hozza erejét és acélosságát, a magyar föld, a magyar falu küldötte ő."[77]

A képzőművészeti alkotásokon kívül az Agitációs és Propaganda Osztály nagy hangsúlyt helyezett az egyszerű portrék, fotók és egyéb képek egységesítésére és terjesztésére is, hiszen hivatalos vélekedés szerint a fotópropaganda „az agitáció és propaganda leghatásosabb eszköze, különösen a politikailag elmaradott néptömegek felé".[78] Éppen ezért fontos volt a felvonulásokon, rendezvényeken,

[76] Reményi Béla: Mit adjak én? In: *Magyar Írók Rákosi Mátyásról*. Szerk.: Réz Pál – Vas István. Budapest, 1952. 139.
[77] Aczél – Méray: i. m. 160–161.
[78] MOL, 276. f./108. csop./2.ő. e.

gyűléseken vagy egyszerűen hivatali belső helyiségekben dekorációként használt vezető-képmások uniformizálása, „hogy ezzel elkerüljük a politikai hibákat, az ízléstelenségeket".[79] Az 1949-es szabályozáshoz hasonlóan az Agit. Prop. Osztály 1950-ben újra javaslatot tett egységes, központilag meghatározott képsorozatok kiadására a vezetők további népszerűsítése érdekében.[80] A határozat értelmében különböző méretben megjelentek az új falragaszok (rendezvényeken való használatra), festmények, színezett rajz- és arcképsorozatok (belső helyiségek díszítésére) a szokásos elosztásban: Lenin, Sztálin, Rákosi (1951-től kezdve Rákosi megjelent a bélyegeken is) és a többiek (Kossuth, Petőfi, Marx, Engels, Táncsics stb.). A kibocsátott és már forgalomban lévő vezetőportrék – köztük a Rákosi-képek – számát nehéz pontosan megállapítani. A különböző visszaemlékezések, korképek alapján azonban joggal feltételezhető, hogy nagy mennyiségű kép volt forgalomban, amelyek olykor egész abszurd helyekre kerültek dekorációként: „... hentesbolt zsírpiramisára, női divatüzlet fehérneműkirakatába is politikusok kis szobrát vagy képmását helyezte el a szervilizmus".[81]

A totális Rákosi-kultusz 1948-tól – a filmipar államosításától – kezdve mozgókép formájában is megnyilvánult, komplett audio-vizuális élményt nyújtva a filmhíradók, illetve propagandafilmek nézői számára. Rákosit a filmkockákon gyakorlatilag a Szabad Nép hasábjain már megszokott ábrázolásmód szerint jelenítik meg. Ez jól megfigyelhető például a Rákosi elvtárs harcos fiai között című, 1952-ben készült honvédségi propagandafilmen: Rákosi váratlanul betoppan egy katonai tábor békés életébe. A katonák még nem sejtik, hogy ki érkezett hozzájuk, de a parancsnok egy megjegyzéséből, hogy „magas elöljáró látogatja meg ma a tábort" mindenki érzi, tudja, hogy csakis Rákosi lehet a hirtelen érkezett látogató. A hír futótűzként terjed a táborban „még a gyengélkedő is felugrott, látni akarta Rákosi elvtársat pártunk legjobb fiát és vezérét". Rákosi körbejárja a tábort, mindenhol van egy jó szava, okos tanácsa „minden alkalmat felhasználva nevelt, tanított minket", és még az ebédet is megkóstolja, hogy lássa, mit esznek a katonák. Az újságcikkekben leírt látogatásokhoz hasonlóan a katonai táborban tett vizit is idilli képet nyújt Rákosi és az egyszerű nép közvetlen találkozásáról. A minden szavával tanító, mindenhol tanácsokat osztogató vezér és az áhítattal bámuló katonák megható együttléte rajzolódik ki a filmen olyan körítéssel, amely a Rákosiról írt Szabad Nép tudósításokból már ismert.

Rákosi Mátyás kultuszának minden kétséget kizáróan legmonumentálisabb megnyilvánulása a 60. születésnapjára rendezett ünnepségsorozat volt. A rendezvények megszervezésére és lebonyolítására szervezőbizottság alakult, Horváth Márton az Agit. Prop. osztály vezetőjének elnökletével. A propaganda osztály irányításának köszönhetően a különböző népszerűsítő eszközök között pontos munkamegosztás alakult ki Rákosi népszerűsítésével kapcsolatban: a

[79] Uo.
[80] Uo.
[81] Open Society Archives, 300/40/3/264.

sajtó, amelyet központi instrukciókkal „pro-domókkal" tartott ellenőrzés alatt a propagandaszervezet, már 2 hónappal március 9-e előtt megkezdte a közelgő esemény előkészítését. Cikkek, riportok jelentek meg Rákosiról, amelyek személyének és születésnapjának jelentőségét próbálták meg tudatosítani. Ezenkívül szintén a sajtó népszerűsítette a Rákosi születésnapjára indult munkaversenyt és az ezzel kapcsolatban tett fogadalmakat; a nevezetes napon pedig teljes számot szentelt az operaházi ünnepség és a kül- és belföldről érkező üdvözletek leközlésére. Rákosi születésnapjának jelentőségét jelezték a különböző röpiratok, kiadványok, amelyek legnagyobbrészt az Agit. Prop. Osztály utasítására születtek meg: kiadták a már említett irodalmi antológiát, és egy – az MDP vezérének életét feldolgozó – fotóalbumot. Rákosi életútját ezenkívül megjelenítette a Munkásmozgalmi Intézetben megrendezett *Rákosi Mátyás harcos élete* című kiállítás és számos brosúra, amelyek különböző formában írták le a nép vezérének útját a hatalomig. A különböző szerzők tollából származó életrajzok lehetőséget teremtettek arra, hogy Rákosi történelemformáló szerepét hangsúlyozzák, nagy számuk azonban némi zűrzavarhoz vezetett, hiszen Rákosi életét az 50-es évek elejétől politikai iskolákon, újságíró-tanfolyamokon stb. tanulmányozták, és a sok különféle életrajz egymástól független létezése problémákat okozott Rákosi egyes cselekedeteinek értelmezése terén. Éppen ezért a Propaganda Osztály az életrajzok – így közvetlenül az értelmezések – egységesítésére törekedett. „Tekintettel arra, hogy az utóbbi időben egyes megyei pártbizottságok és alsó pártbizottságok, valamint tömegszervezetek különféle anyagokat készítenek, sokszorosítanak és terjesztenek Rákosi elvtárs életéről, amelyeket felsőbb pártszervek nem ellenőriznek és így alkalmat adnak arra, hogy helytelen befolyások is érvényesüljenek Rákosi elvtárs születésnapjának előkészítésében propaganda vonalon. A Szervező Bizottság nem engedélyezi olyan anyagok kiadását és terjesztését Rákosi elvtársról – amelyeket a Központi Vezetőség Agit. Prop. Osztálya előzetesen nem ellenőrzött és nem hagyott jóvá. A megyei pártbizottságoknak a már forgalomban lévő hasonló tartalmú anyagokat a további terjesztés előtt ellenőrzésre kell bocsájtani. Meg fog jelenni Rákosi elvtárs életrajza, amelyet fel fognak dolgozni a pártiskolák és az esti politikai iskolák foglalkozásain és kizárólag csak ennek az anyagnak és a pártsajtóban megjelent anyagoknak az alapján vezessék a Rákosi elvtárs születésnapjával kapcsolatos propaganda kampányt. Horváth Márton s.k."[82] A szöveg által említett és később megjelent hivatalos Rákosi-életrajzot Illés Béla írta meg, és ez vált a különböző értelmezések iránymutató mintájává. A brosúra, amely több nyelven – köztük angolul – is megjelent, Rákosi életútját sorsdöntő fontosságúnak állítja be a magyar nép történelme szempontjából. Ez az értelmezés hangsúlyozza Rákosi kiválasztottságát, és ezzel próbálja meg igazolni az egy személy körül koncentrálódó hatalmat és személyi kultuszt, akárcsak az a már felvázolt asszociációs folyamat, amely szintén a születésnap körül érte el tetőpontját, és

[82] MOL. 276. f./89. csop./10. ő. e.

amelynek szubsztanciáját Gerő Ernő operaházi ünnepi beszéde határozta meg: „Tiszteljük, becsüljük, szeretjük Rákosi elvtársat, mert minden becsületes magyar, hazánk minden igazi fia érzi, tudja: Rákosi és a Párt – egy! Rákosi és a magyar munkásosztály – egy! Rákosi és a magyar nép – egy!"[83]

Az Agit. Prop. Osztály népszerűsítési kampányának részét képezték a névadások, amelyek Rákosi kultuszának legjellemzőbb elemeivé váltak 1952-re. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa a névadások korlátlan alkalmazásának illusztrálására: Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem, Rákosi Mátyás Tanulmányi Ösztöndíj, Rákosi-érem, Rákosi Mátyás Tanulmányi Verseny, Rákosi Művek, ezenkívül számtalan utca és termelőszövetkezet viselte magán a párt vezetőjének nevét.

A születésnapi Rákosi-kampány, amint látható, felvonultatta a propaganda eszközeinek teljes fegyvertárát: filmek, könyvek, festmények, plakátok stb. hirdették „a magyar nép vezetőjének", „Sztálin legjobb magyar tanítványának" hírnevét. A központilag gerjesztett lelkesedési hullám gyakorlatilag az egész 1952-es évre jellemző volt, és csak Sztálin halála vetette vissza egy kis időre Rákosi-kultuszának töretlen szárnyalását. A gyász elmúltával azonban újult erővel tombolt tovább a dicshimnusz-áradat egészen Rákosi Mátyás 1953. júniusi leváltásáig.

Végjáték

A Rákosi-kultusz 1953. június 27-e után nem szűnt meg teljes egészében, hanem az új hatalmi helyzetnek megfelelően módosult, visszafogottabb lett. A párthierarchiában Rákosi visszalépett a „hétköznapi" pártvezető szintjére – amit jól tükröznek az 1953-54-es ünnepségek protokoll-listái, és ez nyilvánvalóan nem hagyta érintetlenül a személye körül kialakult kultikus tisztelet jellegét sem. A pártpropaganda, amelynek elsődleges funkciója 1949-től Rákosi Mátyás kizárólagos dicsőítése volt, a megváltozott körülmények következtében felhagyott az egy személyre koncentrálódó totális népszerűsítő kampánnyal. A Rákosi személyével kapcsolatos propaganda az 1953-54-es években leginkább a koalíciós időszak propagandájához hasonlítható: eszközként szinte kizárólag csak a sajtó állt rendelkezésre – akárcsak 1945 és 1947 között –, ami azzal a következménnyel járt, hogy csökkent Rákosi népszerűsítésének intenzitása. A sajtó nyelvezete is jóval visszafogottabb lett, eltűntek a lelkesedést tükröző közbeszúrások, de a cikkek, riportok hangneme nem volt – nem is lehetett – elítélő vagy kritizáló. A Rákosiról szóló tudósítások száma is jóval kevesebb lett, és elmaradtak a szokásos évi születésnapi köszöntések is. A Rákosi-kultusz új elemekkel 1953 után – az előbb említett okok miatt – már nem gazdagodott, és gyakorlatilag csak azokból az elemekből táplálkozott, amelyek már a fordulat éve előtt is szerves részei voltak Rákosi mítoszának (1919-es népbiztosi tevé-

[83] *Nehéz esztendők krónikája 1949-1953. Dokumentumok.* Szerk.: Balogh Sándor. Budapest, 1986. 392.

kenysége, perek, börtönévek, újjáépítés). Jól látható tehát, hogy a töretlenül felfelé ívelő személyi kultusz menetében 1953 jelentős törést okozott, és visszavetette a Rákosi-kultuszt a koalíciós idők szintjére. A stagnálás azonban nem volt hosszúéletű, hiszen ahogy Rákosi fokozatosan újra megkaparintotta a hatalmat, és visszaküzdötte magát az élre, úgy erősödött fel – főleg a sajtóban – a vele kapcsolatos propaganda, és vált ismét egyre nyilvánvalóbbá a személyi kultusz továbbélése. A jelenség újraéledésének egyértelmű jele, hogy 1955 októberében a második Rákosi-per 20. évfordulója alkalmából a Központi Bizottság határozatot hozott a per jelentőségéről: „Elvtársaink bátorsága, hősiessége, elvi kérlelhetetlensége a bíróság előtt hatalmasan gazdagította a párt fegyvertárát, példaadásként és erőforrásként fog szolgálni minden kommunista számára a pártmunka következő szakaszára."[84] A jubileumnak a Szabad Nép is kellő figyelmet szentelt, sőt a napilap ezenkívül megemlékezett Rákosi hazatérésének 10. évfordulójáról is. Mindezek mellett Rákosi egyre gyakrabban szerepelt a nyilvánosság előtt – ebből következően a sajtóban is –, és személyes megjelenésének leírása is egyre jobban kezdett hasonlítani az 1953 előtti ábrázolásokra: „Forró szeretettel, percekig tartó tapssal, »Éljen a párt!« – »Éljen Rákosi!« kiáltásokkal fogadta Csepel népe képviselőjét. S ki tudja hányszor hangzott fel a taps, hányszor hangzott fel éljenzés a beszámoló közben."[85] „A csillebérci úttörőtábor kis lakói meleg szeretettel veszik körül kedves vendégüket Rákosi elvtársat... A kis pajtások alig tudtak hova lenni örömükben..."[86] A Rákosi-kultusz azonban – nyilvánvaló felerősödése ellenére – 1955-ben sem nyilvánult meg olyan totális formában, mint pl. 1952-ben, és akárcsak 1953–54-ben, továbbra is főképp a sajtóra korlátozódott.

Az 1955-es kivirágzás – bármennyire is magában hordozta a személyi kultusz reneszánszának csíráit – kérészéletűnek bizonyult, hiszen az SZKP XX. kongresszusának hatására meginduló enyhülés a Rákosi-kultuszt sem hagyta érintetlenül. Egyre inkább felerősödtek 1956-ra az elégedetlenség hangjai – mind a közvélemény, mind a Szovjetunió részéről –, aminek következtében az új erőre kapott Rákosi-kultusz ismét kezdett visszaesni. Az SZKP által „hibásnak" bélyegzett jelenségre utaló jegyeket a kommunista vezetés igyekezett eltávolítani a magyar közéletből: megszűntek az ütemes tapsok, kevesebb kép jelent meg a felvonulásokon, és 1956 szeptemberében sor került a Rákosiról elnevezett intézmények nevének visszaváltoztatására is. Rákosi azonban ekkor már nem volt Magyarországon; a XX. kongresszus hatására történt változások a személyét már nem találták alkalmasnak az ország vezetésére, és ezért szovjet utasításra az MDP KV – Mikojan jelenlétében – július közepén lemondatta tisztségéről. Rákosi ezek után a Szovjetunióba távozott, és mivel személyét a Kádár-korszak hivatalos értelmezése összekötötte a „hibás" személyi kultusz kialakulásával, a bukott politikus többet nem volt kívánatos az ország területén, így az egykoron istenített Rákosi száműzetésben halt meg 1971. február 5-én.

[84] OSA, 300/40/3/264.
[85] Szabad Nép, 1955. augusztus 9.
[86] Szabad Ifjúság, 1955. július 21.

Névadások

Rákosi Mátyás utca – Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Szarvas
Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc
Rákosi Mátyás Vas - és Fémművek, Csepel
Rákosi Művek, Bukarest
Tsz-ek, Tszcs-k.:
„Rákosi Csillaga" – Karcag, Kengyel, Nagyiván, Üvegháti tanyavilág
„Rákosi", „Rákosi Mátyás" – Abony, Csemő, Baracs, Becsehely, Cegléd – Csemő, Csengőd, Dunavarsány, Felsőpetény, Gyáró, Hajdudorog, Ibrány, Kiskunmajsa, Köröstarcsa, Levél, Mágócs, Mosonszentjános, Nagykálló, Nyírlugos, Pálmonostora, Pilis, Porcsalma, Rábapalona, Tiszacsege, Tiszakürt, Zsámbék, Naszály
„Rákosi" munkásbrigádok az iparban és a mezőgazdaságban
Rákosi Mátyás Tanulmányi Verseny, Rákosi Mátyás Tanulmányi Ösztöndíj, Rákosi Mátyás Tanulmányi Érdemrend (levéltár Xerox)
Rákosi Mátyás Gyermekotthon, Bp., VI. Kmetty u. 31.
Rákosi Mátyás Kulturház, Bp., XIII. József A. tér 4.
Rákosi Mátyás Hadikórház, Korea
A Testnevelési Főiskola Rákosi kupája, labdarúgótorna
Rákosi prolitelep, Debrecen
Az NDK-ban Mecklenburg, Murchin területén egy gépállomást Rákosiról neveztek el (Szabad Ifjuság, 1952. Aug 16.)
Rákosi kolhoz, Bulgária, Uzondzsovo (forrás lásd előbb)

Képzőművészeti munkák

Olcsai Kiss Zoltán – mellszobor Rákosi Mátyásról
Kerényi Jenő és Tar István – dombormű
Pátzai Pál – dombormű
Benedek Jenő – ***Rákosi elvtárs Túrkevén***, olajfestmény
Ék Sándor – ***Rákosi elvtárs 1919-ben a salgótarjáni fronton***, olajfestmény
Bencze László – ***Rákosi elvtárs a Vérmezőn 1919-ben toborzóbeszédet tart***, olajfestmény
Csáki-Maronyák József - ***Rákosi elvtárs az Alkotmányról szóló beszéd közben,***
- Rákosi elvtárs dolgozószobájában
Konecsni György plakátja Rákosival az MDP II. Kongresszusára
MDP KV Agit.Prop osztálya – ***Rákosi Mátyás harca a magyar népért***, 5 falitáblából álló sorozat több mint 60 képpel

Kiállítás

Rákosi Mátyás harcos élete, A Magyar Munkásmozgalmi Intézet rendezésében, 1952 március 9. Bp., de vidéken is volt

Film

Rákosi 60. Születésnapjának megünnepléséről
Filmhiradók és egyéb propagandafilmek

Rákosival kapcsolatos munkafelajánlások, munkaversenyek

1950. november 2. Rákosi Mátyás kiszabadulásának évfordulója
1950. november 20. A bányászok Rákosi-műszakot rendeztek
1951. munkások túlteljesítési fogadalmat tettek
1952. születésnap

Bibliográfia

Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar*. Szeged, 1989.
A fordulat évei. Politika – Képzőművészet – Építészet 1947–1949. Szerk.: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János. Budapest, 1998.
A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Szerk.: Balogh Sándor – Jakab Sándor. Budapest, 1978.
A Rákosi-per. Szerk.: Győrffy Sándor. Budapest, 1950.
A személyi kultusz humora – Ötszáz vicc. Szerk.: Bényei József. Debrecen, 1989.
Bíró Eugénia: *Számüzetésben*. Budapest, 1994.
Borsányi György – Kende János: *Magyarországi munkásmozgalom 1867–1980*. Budapest, 1982.
Botos János: *A politikai humor 1945–1948*. Budapest, 1989.
Brown, Peter: *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Budapest, 1993.
Czigány Lóránt: *Nézz vissza haraggal! Államosított irodalom Magyarországon*. Budapest, 1990.
Gerő András: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, 1998.
Gerő András: Március 15. In: Uő.: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993. 397–417.
Gyarmati György – Botos János – Zinner Tibor – Korom Mihály: *Magyar hétköznapok. Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Budapest, 1988
Hajdu Tibor: Kérdőjelek R. M. hiányzó portréjához. In: *Élet és Irodalom*, 1983. február 11.
Hét évszázad magyar versei. Budapest, 1951.
Kardos László: Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben. In: *Irodalomtörténet*, 1952/2. sz. 129–144.
Kerek egy esztendő. Szerk.: Méhes Vera. Budapest, 1952.
Koselleck, Reinhart: *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 1997.
Kun Ágnes: Emlékeim Rákosi Mátyásról. In: *Új Tükör*, 1987. február 22.
Magyar Írók Rákosi Mátyásról. Szerk.: Réz Pál – Vas István. Budapest, 1952.
Magyarország története 1918–1990. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Budapest, 199(?).
Nehéz esztendők krónikája 1949–1953. Dokumentumok. Szerk.: Balogh Sándor. Budapest, 1986.
Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja*. Budapest, 1988.
Palasik Mária: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdete Magyarországon (1946–1949). In: *Századok*, 1998/3. sz. 585–600.
Politikuspályák. Szerk.: Sánta Ilona. Budapest, 1984.
Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson 1948–1953*. Budapest, 1996.
Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Budapest, 1992.
Radzinszkij, Edvard: *Sztálin*. Budapest, 1997.
Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések*. 1–2. köt. Budapest, 1997.
Sedergren, Jari: *Historians, Film and Propaganda*. (Előadás. Elhangzott az International Students of History Association 1998. évi konferenciáján Helsinkiben április 9-én)
Sipos Levente: Hiányos levéltár (I.). MSZMP-dokumentumok a „személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekről". In: *Társadalmi Szemle*, 1994/11. sz. 72–94.
Sipos Levente: Hiányos levéltár (II.). Válogatás az MSZMP Központi Bizottsága 1962. augusztus 14-16-ai ülésének hozzászólásaiból. In: *Társadalmi Szemle*, 1994/12. sz. 69–87.
Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1996.
Szabad Nép, 1945–1956.
Tokaji András: A harc és a győzelem zenéje. A zenei élet a totalitarista pártok hatalomért folytatott harca idején és a diktatúra konszolidációja után. In: *Mozgó Világ*, 1992/2. sz. 36–43.
Tokaji András: *Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945–1956*. Budapest, 1983.
Tokaji András: *Tömegdal Magyarországon 1945–1956*. 1–2. köt. Budapest, 1985.
Vélemények/viták a felszabadulás utáni történetünkről. 1–2. köt. Szerk.: Balogh Sándor. Budapest, 1987.

Giró-Szász András

A Franco-rendszer politikai szocializációs kudarcának szerepe a demokratikus átmenetben

„A politikai szocializáció, a legszélesebb értelemben, azzal kapcsolatos, ahogyan egy társadalom a politikai kultúráját generációról generációra átadja. Ez a folyamat szolgálhatja a hagyományos normák és intézmények megőrzését, azonban amikor a másodlagos szocializációs ágensek olyan politikai értékeket nevelnek az egyénekbe, amelyek különböznek a régiektől,...akkor a politikai szocializációs folyamat a politikai és szociális változások hordozója lehet..."[1]

Amikor a Spanyolországban a hetvenes évek közepén lezajlott politikai változásokról beszélünk, sokszor felmerül a kérdés: hogyan sikerült a spanyol politikai elitnek, ennek a viszonylag sima, minden komolyabb politikai és társadalmi feszültségektől mentes folyamatnak a levezénylése.

Ki lehet emelni bizonyos tényezőket, amelyek lehetővé tették ezt. Ilyen a spanyol gazdaság sajátos különutas fejlődése,[2] amelynek következtében az addig politikailag bezárkózó francói Spanyolország nyitott a világ felé. Ilyen a későbbi spanyol uralkodó személye, aki konszenzust volt képes létrehozni a különböző spanyol politikai irányzatok között, s aki a visszafogott, sőt kifejezetten a demokratikus átmenetet segítő magatartása miatt minden politikai irányzat számára elfogadott és elismert tényezőjévé vált a spanyol politikai életnek. Ilyenek a spanyolországi politikai pártok, amelyeknek szinte mindegyike eljutott a hetvenes évek közepére oda, hogy a demokrácia igénye felülemelkedett korábbi pártprogramjaikon, s a szükséges konszenzus érdekében változtatni tudtak azokon.[3] És utoljára, de nem utolsósorban ilyen az öregedő, hatalmát féltő caudillo,[4] Francisco Franco y Bahamonde, aki – ha szándékai ellenére is –

[1] Langton, K.: Political Socialization. New York, Oxford University Press, 1969. Idézi: Stumpf I.: Politikai szocializáció: régi dilemmák, új kihívások. In: *Politikatudományi Szemle* 1994/2. 200.

[2] A hatvanas években megindult egy gyors és radikális társadalmi-gazdasági fejlődés, amelynek következtében a társadalmi-gazdasági és a politikai struktúra szétvált, s a gazdaság gyorsabb fejlődése szülte a kényszert a későbbi politikai struktúraváltáshoz, aminek az alapjait a rendszer hibás és hiányos politikai szocializációs szerepe szolgáltatta. Casanova, J.: Modernization and Democratization: Reflections on Spains Transition to Democraty. In.: *Social Research* 1984./4. 929–981. A témáról lásd még: Miguel Martinez Cuadrado (ed.): Cambio social y modernización politica. Madrid, 1970., illetve José Acosta Sánchez: *Crisis del franquismo y crisis del imperialismo*. Barcelona, 1976.

[3] Spanyolországban annak lehetünk tanúi, hogy egy tekintélyelvű rendszer majdnem negyven évi fennállás után alakítja önmagát, tulajdonképpen önmaga megreformálásával megszünteti önmagát.

[4] Jelentése: katonai-politikai-ideológiai vezér

lehetővé tette azt a fokozatos gazdasági kibontakozást, amelynek számára keserű, de elkerülhetetlen velejárói voltak a politikai és társadalmi változások. A Franco-rendszer megszilárdítására, társadalmi bázisának feltöltésére beinduló gazdasági nyitás az ellenkezőjét érte el, a rendszert alapjaiban ingatta meg, s hosszútávon a bukásához vezetett.

Ezek azok a szempontok, amelyekkel általában találkozunk, így ezek igazát egy pillanatig nem áll szándékunkban vitatni. Ezeket a folyamatokat – mint a politikai rendszer alapvető funkciói közül az egyiknek, – a társadalmi bázis újratermelésének hiányaként, a Franco-rendszer politikai szocializációs hibájaként kívánjuk bemutatni. A spanyol társadalom politikai szocializációját, – amely a rendszer működésének alapvető funkciója – befolyásolni próbáló törekvések nem voltak sikeresek, s sem az állampolgári lojalitás újratermelését, sem a politikai kultúra átörökítését nem tudták végrehajtani. Ahhoz azonban, hogy e kudarcot megértsük, és esetlegesen értékelni próbáljuk, végig kell kísérnünk a spanyol politika és gazdaság azon éveit, amelyek az alapjait rakták le a politikai-gazdasági-társadalmi átalakulásnak, s amely évek – ezáltal – alapvetően hozzájárultak ahhoz, hogy a Franco-rendszer fokozatosan elveszítse társadalmi bázisát, s ne is tudja – még igazából szűkítetten sem – reprodukálni azt.

Az ötvenes évek során Franco csak nagyon óvatosan módosította gazdasági-, és külpolitikai irányvonalát.[5] 1950. november 4-én az ENSZ Közgyűlése úgy döntött, hogy visszavonja a Spanyolország ellen 1946-ban elrendelt szankciókat és engedélyezik a tagállamok nagyköveteinek visszatérését Madridba.[6] Természetesen ez még nem jelentett fordulatot a Nyugat Spanyolországgal szembeni politikájában. Franco állama nem részesült a Marshall-segélyből, s ezáltal fokozódott – belterjes, bezárkózó politikájából amúgy is fakadó – gazdasági lemaradása a fejlett Nyugattal szemben.[7] Ez a bezárkózó politika, amely nem csak a szigorúan vett politikát, hanem a gazdasági életet is érintette, biztosította a rendszer, illetve az azt uraló Falange[8] számára, hogy a társadalomban vezető szerepét megtartsa. A spanyol társadalom bezártsága lehetővé tette a francóista vezetésnek, hogy a baloldal hatalomratörésével, a polgárháború félelmével, s a liberális Nyugat számlájára írt bűnökkel – a sajtón és nyilvános politikai gyűléseken keresztül – riogatott társadalom jelentős részét felsorakoztassa maga mögötte[9] A spanyolországi folyamatok sajátossága, hogy míg a gazdaság új, a korábbinál prosperálóbb utat keresett, addig a politika szilárdan, szinte már csökönyösen tartotta magát az eredetileg megfogalmazott, a polgárháborús

[5] Ellwood, S.: *Franco*. Bp., Akadémiai, 1997. 201.

[6] 38 igen, 10 nem és 12 tartózkodás mellett hozta meg az ENSZ a döntést. Lásd: Ellwood, 1997. 203.

[7] Franco gondolatait a Marshall-segéllyel és a Nyugat politikájával kapcsolatban lásd: Francisco Franco: Discursos y mensajes del Jefe del Estado 1951–1954. Madrid, Dirección General de Información, Public. Espan. 1955. 7–20.

[8] a falanxból származó elnevezés mögött a Falange Espanola elnevezésű spanyol politikai párt áll.

[9] Ebből a szemszögből a korabeli spanyol társadalom hasonlóságot mutatott a szovjet rendszer által létrehozott és működtetett, – a társadalom politikai képét erősen befolyásoló – mind az állam, mind az egyén szintjén meglévő bezárkózó politikával. Az 50-es évekbeli spanyol nyitást, – talán éppen ezért – párhuzamba lehet állítani a 80-as évek Szovjetuniójában végbemenő változásokkal, a peresztrojka és a glasznoszty folyamatával.

időszak ellentmondásai között kialakított elképzeléseihez. Ehhez a politikához természetesen hozzátartozott Francisco Franco, a caudillo személye is,[10] aki nagyon jól használta ki a gazdasági nyitás adta lehetőségeket, s hitette el, hogy ezeket a gazdasági eredményeket még mindig veszélyeztethetik a polgárháború után – igaz csak illegálisan – fennmaradt baloldali pártok. Nem érzékelte a rendszer számára valóban veszélyt jelentő folyamatokat. A nyitás következtében meginduló gazdasági fejlődés maga után vonta – ha nagyon lassan is – a politikai életben bekövetkező változásokat.

Az új, de mérsékelt politikai változások akkor váltak valóságosan érzékelhetővé, amikor az 1951-es kormányalakításnál bemutatott új kabinet személyi összetétele is belpolitikai változásokat ígért. A Franco-érában először fordult elő, hogy a hangsúly az újonnan kinevezett kormánytagok szakmai felkészültségére, s nem ideológiai hovatartozására helyeződött. Háttérbe szorult – ha időlegesen is, hisz a hatvanas évek végén ismét felbukkan – Franco elhíresült mondása: *„...a hűség többet ér a szakmai hozzáértésnél"*.[11]

Franco, Spanyolország nemzetközi pozíciójának és személyes tekintélyének megszilárdítása érdekében külpolitikailag nyitásra kényszerült. 1953-ban kétoldalú egyezményt kötött az Egyesült Államokkal[12] és konkordátumot a Vatikánnal. Mindkét kapcsolatfelvétel jelentősen növelte Franco tekintélyét, és biztosította megingathatatlan vezető szerepét hosszú időre. Az USA-val kötött szerződés az első jelentősebb kilépést jelentette a nemzetközi porondra az elszigetelődött Spanyolország számára, míg a konkordátum az országban számukat tekintve olyannyira jelentős katolikus választókat nyugtatta meg.

Az amerikai szerződés alapvetően katonai jellegű (3 légi-, 1 haditengerészeti bázis felállítását foglalja magába), de gazdasági és kulturális pontokat is tartalmaz (az USA évente fizetendő, előre meghatározott összegű fejlesztési segélycsomaggal támogatta Spanyolországot. *Lásd 1.táblázat*).

A szerződés jelentőségénél csak következményei nagyobbak: a Franco-rendszer a szerződés megkötésével megszerezte – a rendszert illetően – az Egyesült Államok jóváhagyását és védelmét (kölcsönös védelmi szerződést is jelentett a Madridi Paktum); a spanyol gazdaság hozzájutott az annyira hiányzó tőkéhez; az Egyesült Államok katonai és gazdasági szerepvállalása azt az üzenetet közvetítette az amerikai és európai magánbefektetők számára, hogy befektetéseik szempontjából biztonságosnak tekinthető Spanyolország.

[10] A Franco iránti majdnem vallásos tisztelet és rajongás nyilvánvalóvá tette, hogy a hatalom szakralizálódásáról és a vallás szekularizációjáról van egyidejüleg szó,s mindkettő Francisco Franco személyében egyesül oszthatatlanul. Lásd: Gentille, E.: Fascism as Political Religion. In: *Journal of Contemporary History*. May-June 1990. 229–251.

[11] Franco nem sokkal korábban, 1950-ben mondta ezt. Lásd: Ellwood, 1997. 206.

[12] 1953.IX.26.:Madridi Paktum

1. táblázat
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÁLTAL A SPANYOL GAZDASÁG SZÁMÁRA NYÚJTOTT SEGÍTSÉG (MILLIÓ USA-DOLLÁRBAN)

	1954	1955	1956	1957	Össz.
beígért gazdasági segítség:	170	60	50	61	341
ebből megvalósult:	24,3	86,3	86,8	62,4	259,8

(Forrás: Historia de España X., España bajo la dictadura franquista, ed.: Manuel Tuñon de Lara, Madrid 1982.)

Az egyezmény következtében változások indultak meg Spanyolország kül- és belpolitikájában. A spanyol-amerikai közeledés nyilvánvalóan az első lépés volt Spanyolország NATO-tagságához, majd későbbi EGK-csatlakozásához[13], addig azonban még számtalan, a spanyol politikai életben meglévő, és a Nyugat által nem elfogadott politikai sajátosságnak kellett eltűnnie vagy megváltoznia, átalakulnia. Ilyen volt például Francónak az a sokszor – és nyilvánosan – hangoztatott véleménye, hogy Spanyolország NATO-csatlakozásáról mindaddig nem lehet szó, amíg Gibraltár angol fennhatóság alatt van.[14]

Ugyancsak nagy lehetőségűnek kell tekintenünk a Madridi Paktum belpolitikai hatását. Az USA anyagi segítségének, s az ez által meginduló gazdasági befektetéseknek köszönhetően Spanyolország - ha csak a gazdaság területén is - nyitni tudott a fejlett Nyugat irányába.

Az első érzékelhető változást az 1939-ben bevezetett jegyrendszer 1953-as felszámolása jelentette.

A gazdasági válság megoldásának választott útja – bár kétségtelenül jótékony politikai és gazdasági következményekkel járt – bizonyos kockázatokat is magában foglalt. A valódi cél a Franco-rendszer megszilárdítása és fenntartása volt, de az új út, amin a spanyol gazdaság elindult, olyan új politikai és gazdasági konfliktusokat hozott felszínre, amelyek eddig – a Falange szellemében irányító Franco számára – ismeretlenek voltak, s éppen az eredeti célt, a rendszer megerősítését veszélyeztették.

Az ötvenes évekre egy új generáció nőtt fel, s a nyitás lehetővé tette, természetesen a rendszer keretein belül elfogadott politikát képviselők számára, a politi-

[13] A spanyol technokraták és külföldi tanácsadóik által szükségesnek vélt gazdaságliberalizáció azonban a virágzó belső piac megteremtése érdekében a gazdaságon kívüli területek felett gyakorolt állami ellenőrzés lazítását is megkövetelte. Csak ez által jöhetett egyre több külföldi befektetés , s csak így biztosíthatta bejutását az EGK-ba, melynek társult tagsága iránti kérelmét 1962-ben nyujtotta be Spanyolország, ám nem lett belőle más, mint egy kedvezményes kereskedelmi egyezmény. A teljes jogú tagságot célzó tárgyalások mindaddig szóba sem jöhettek, amíg antidemokratikus, az emberi jogokat figyelmen kívül hagyó rendszer volt Spanyolországban. A hatvanas évek közepére nyílvánvalóvá vált, hogy a spanyol csatlakozásnak Franco személye az akadálya.

[14] Gibraltár 1704 óta van angol fennhatóság alatt.

kai életbe való aktív bekapcsolódást. Nekik már nem volt személyes tapasztalatuk a II. Köztársaságról[15] vagy az azt követő polgárháborúról. Őket már nem lehetett a kommunizmus rémével annyira megijeszteni, hogy a Franco-féle, elzárkózást elősegítő korábbi politika híveivé váljanak, s ne lássák meg a gazdasági kibontakozás adta lehetőségeket. Ők az elsők, másfél évtizeddel a polgárháború befejezése után, akik már kitekintettek a világra, – s bár valamilyen formában kötődtek a politikai rendszerhez – nem hittek annak totális ellenségképében, amellyel az idáig maga mögött sorakoztathatta fel a társadalom egy részét. A Franco-rendszer nem volt képes – a rendszerközpontú felfogás hívei szerint[16] – politikai szocializációs feladatain keresztül állandósítani saját kultúrájának, értékrendjének és intézményeinek jogosultságát a felnövekvő ifjúság körében.

A rendszert vezető politikai elit – amely az elmúlt időszak gazdaságszerkezetét ideálisnak tartotta a rendszer stabilizálásához, természetesen rögtön érezni kezdte, hogy a gazdaságban történő változások továbbgyűrűzve politikai hatalmát is előbb-utóbb megkérdőjelezik. Azért, hogy ennek a folyamatnak elejét vegyék, illetve hogy az eddigi politikai tömegbázisukat adó spanyol vidéket – a parasztságot – kivonják ez alól, a gazdasági folyamatokkal ellentétesen az ötvenes években mindvégig fenntartották az agrárszektor állami alapokból történő pénzügyi támogatását és a mezőgazdasági termékeket érintő protekcionista védővám-politikát, amellyel hosszú időre konzerválták a spanyol mezőgazdaság alacsony hatékonyságát.[17] Ezzel a társadalmat – gazdaságilag és politikailag – még inkább megosztó lépésükkel hosszútávon éppen az ellenkezőjét érték el. A kezdetleges szinten működő vidéki gazdaságok nem voltak képesek a növekvő népességet munkával ellátni, amelynek következtében az ötvenes évek végére általánossá vált a falusi tömegek városokba – elsősorban Madridba, s a periféria: Baszkföld és Katalónia ipari városaiba – való áramlása *(lásd 2. táblázat)*.

2. táblázat
BEVÁNDORLÁS AZ IPARILAG FEJLETT NAGYVÁROSOKBA A 60-AS ÉVEKBEN

Város	Bevándorlás		
Alicante	105.303	(14,8%-a a lakosságának)	*(Forrás: Historia de España X., España bajo la dictadura franquista, ed.:Manuel Tuñon de Lara, Madrid 1982.)*
Barcelona	649.576	(22,6%-a a lakosságának)	
Madrid	686.554	(26,3%-a a lakosságának)	
Valencia	172.439	(12.1%-a a lakosságának)	
Vizcaya	148.677	(19,7%-a a lakosságának)	

[15] A spanyol történelemben Első Köztársaságként az 1873–1874-es államformát nevezik.
[16] Pl.: Almond, G.: A Functional Approach to Comparative Politics. In: Almond-Coleman: *The Politics of Developing Area*. Princeton, Princeton Universitz Press, 1960., Idézi: Stumpf I. 1994. 201.
[17] Ellwood, 1997. 214.

Mindennek egyik nyilvánvaló következménye, hogy ezek a tömegek, új életkörülményeik, társaságuk, társadalmi helyzetük miatt, – a politikai szocializációs folyamatokat figyelembe véve – már nem jelentették a Franco-rendszer szilárd társadalmi bázisát, sőt egyre inkább a rendszert támadó, illegalitásban lévő pártokhoz, politikai csoportokhoz kerültek közelebb. A korai Franco-rendszer *diffúz támogatottsága* megszűnt, s a rendszer nem volt képes érdekeltté tenni a tömegeket fennmaradásának elősegítésében, s ezáltal megszerezni azok *speciális támogatását.*[18]

A gazdasági fejlődés mellett a Franco-rendszer a nemzetközi politika területén is nyugtázhatta a madridi paktum adta lehetőségeket. 1955 decemberében a Franco vezette Spanyolország csatlakozhatott az ENSZ-tagállamok közösségéhez, amely lépéssel végleg kilépett addigi elzártságából. Ennek az úgynevezett külpolitikai sikernek is megvolt a gazdaságra, a társadalomra és ezeken keresztül a politikára ható, visszaható következménye. Az ENSZ-be való belépés után a nyugat-európai államok is – bár a spanyol politikai rendszer tarthatatlanságát hangsúlyozva[19] – nyitottak Spanyolország felé, s szabaddá tették piacaikat a spanyol munkaerő számára. A nemzetközi munkamegosztásba történt bekapcsolódás destabilizálta a spanyol gazdaságot – inflációhoz és a munkanélküliség növekedéséhez vezetett *(lásd 3.táblázat)*, – mert elavult szerkezete és idejétmúlt módszerei miatt csak nehezen és nem mindig hatékonyan tudott alkalmazkodni.[20]

3. táblázat
A SZTRÁJKOKNAK ÉS A MUNKANÉLKÜLIEK SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE A 60-AS ÉVEKBEN

Év	Sztrájkok száma	A sztrájkokban résztvevők száma	A munkájukat az adott évben elvesztők száma
1963	169	38.572	124.598
1964	209	119.290	141.153
1965	183	58.591	189.548
1966	132	36.977	184.760
1967	372	198.740	235.962
1968	309	130.742	240.659
1969	491	205.325	559.551
1970	1547	440.114	1.092.364

(Forrás: Historia de España X., España bajo la dictadura franquista, ed.: Manuel Tunon de Lara, Madrid 1982.)

[18] Stumpf, I. 1994. 202.

[19] Franco nem érzékelte a nyugati demokráciák elítélő határozatait, illetve országa és ezen országok között fennálló és egyre szorosabbá váló gazdasági kapcsolatok közötti ellentmondást.

[20] A spanyol gazdasági és szociális infrastruktúra nagyon elmaradott volt

Az ellehetetlenülő vidék felesleges munkaerejét nem a hazai ipar szívta fel, hanem e réteg – élve a nemzetközi munkamegosztás adta lehetőségével, – külföldre, elsősorban Franciaországba és Németországba ment dolgozni. Ennek következtében a spanyol társadalom sokkal gyorsabban nyílt meg, mint azt a rendszert vezető politikai elit szerette volna. Ez, a demokratikus Európából tapasztalatokkal rendelkező társadalmi csoport is immúnissá vált az eddigi – a rendszer politikai továbbélését szolgáló – ideológiákra, s mindinkább megközelíthetetlen lett ezek számára.

Ugyanakkor a spanyol szakmunkásréteg külföldi munkavállalása, s a nyitás következtében a külföldiek számára is megnyíló Spanyolország, – mint idegenforgalmi célpont – jelentősen növelte az ország bevételeit. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a hatvanas évek elejétől a külföldi befektetők Spanyolországba áramló pénze mellett a túrizmusból befolyó jövedelem lett a spanyol gazdaság egyik tartópillére *(lásd 4.táblázat)*.

4. táblázat
A SPANYOLORSZÁGBA ÉRKEZŐ KÜLFÖLDIEK SZÁMARÁNYÁNAK NÖVEKEDÉSE

Év	Spanyolországba érkező külföldiek száma	Százalékos növekedés az 1951-es adathoz képest
1951	1.263.197	
1952	1.485.248	18%
1953	1.710.273	35%
1954	1.952.266	55%
1955	2.522.402	100%
1956	2.728.002	116%
1957	3.187.015	152%
1958	3.593.867	185%
1959	4.194.686	232%
1960	6.113.255	384%
1961	7.455.262	490%
1962	8.668.722	586%
1963	10.931.626	765%
1964	14.102.888	1016%
1965	14.251.428	1028%
1966	17.251.746	1111%
1967	17.858.555	1314%
1968	19.183.973	1419%
1969	21.682.091	1616%
1970	24.105.312	1808%

(Forrás: Historia de España X., España bajo la dictadura franquista, ed.: Manuel Tuñon de Lara, Madrid 1982.)

A gazdaságpolitika változása – a fejlődés mellett – feszültségeket okozott gazdasági téren, amely feszültségek a társadalomban is hatottak, s végül politikai konfliktusokhoz vezettek. A spanyol közgazdászokat és pénzembereket aggasztó magas infláció és a fizetési mérleg növekvő hiánya, a városi és a falusi munka- és életkörülmények között egyre szélesedő szakadék megléte és az egyre nagyobb méreteket öltő kivándorlás jelezték e problémák meglétét.

A nagyobb szellemi szabadság iránti vágy és az elavult oktatási rendszer közötti ellentét miatt a spanyol egyetemeken meglévő konfliktusok 1956-ban egyetemi megmozdulásokhoz vezettek. Ezeken a rendszerellenes tiltakozásnak is felfogható diák-megmozdulásokon keresztül jól láthatóvá válik – az Easton és Hess által megfogalmazott – a fiatal generációk politikai integrálásának kudarca, amely integrációnak pedig nagy szerepe lenne a politikai rendszer stabilitásának szempontjából.[21]

1956 után Franco fokozatosan kivonta magát a napi politikából[22]. Az egyre kevesebb közszereplést vállaló caudillo, – azáltal, hogy minimálisra csökkentette kapcsolatait a társadalommal – nem tett eleget politikai szocializációs megszemélyesítési szerepének, aminek következtében az ekkor felnövő generáció politikai képében nem kapcsolódott össze Franco személye a rendszerrel olyan erősen, mint a negyvenes években, vagy az ötvenes évek elején.[23] (Franco elkövette azt a hibát is, – szemben a nemsokkal később amerikai elnökké megválasztott J.F.Kennedy-vel – hogy a frissen megjelenő televíziózás adta lehetőségeket nem használta ki.[24]).

A mindennapi politikában ekkor vált központi és kikerülhetetlen figurává Carrero Blanco, aki a rendszer konzervatív és katolikus jellegét megőrizve korszerűsíteni akarta annak szerkezetét és egyszerűsíteni működését.[25] A politikai kezdeményezés a Carrero Blanco nevével fémjelzett miniszterelnöki kabinetiroda kezébe került.[26] A kabinetiroda keretén belül létrehozták a Gazdasági Egyeztető és Tervező Hivatalt, amely a politika és gazdaság eddigi különutas vonalát próbálta meg összeilleszteni. Franco politikai feladatainak háttérbeszorulását mi sem bizonyítja jobban, mint Carrero Blanco 1956-os elképzelése az állam átalakításáról.[27] Államformának a tekintélyelvű királyságot jelölte meg, amelynek alapvető hatalomgyakorló elemei: az uralkodó, a királyi tanács, a falangista mozgalom nemzeti tanácsa, a parlament és a kormány. Korábban is felmerült már a monarchia intézményének a visszaállítása. 1953 szeptemberé-

[21] Stumpf, I. 1994. 201.

[22] Suárez, L.F.: *Francisco Franco y Su Tiempo.* Madrid. Ediciones Azor, 1984. tomo 5. 256.

[23] Easton,D.-Dennis,J.: *Children in the Political System: Origin of Political Legitimacy.* New York, McGrawn-Hill, 1969. Idézi: Stumpf, I. 1994. 203.

[24] 1956-ban indult meg a televíziózás Spanyolországban és 1958-ra már 40000 készülék volt az országban.

[25] Ebben a szellemben nyújtotta be Arrese, az állampárt miniszteri rangú főtitkára a törvényhozó és a végrehajtó hatalom szervezeti rendjét és alapelveit felölelő államszervezeti törvényjavaslatát

[26] 1962-ben létrehozzák a miniszterelnök-helyettesi posztot, amely méginkább eltávolítja Francót a kormányzás és politikacsinálás mindennapi teendőitől.

[27] Rodó, L.L.: *La larga marcha hacia la monarquía.* Barcelona, Noguer, 1977. 127.

ben a királypártiak fogalmazták meg a „szociális monarchia" eszméjét, Franco személyével szembeállítható alternatívaként[28]. Természetesen Franco is érzékelte a király és családja iránt megnövekedett szimpátiát, s látta az esetleges monarchia jelentette veszélyeket rendszerére nézve. Éppen ezek miatt – a bajt megelőzendő – levélben figyelmeztette XIII. Alfonz fiát, Don Juant, hogy amíg ő él – mármint Franco – addig nem számíthat Don Juan a hatalom átadására, s utóda csak a rendszer 1939-es születésekor kialakított alapelveket követő személy lehet.[29]

Franconak ez a – politikai folyamatokat figyelmen kívül hagyó – politikája az ötvenes évek végére oda vezetett, hogy a rendszerével nem szimpatizálók szervezeteket, pártokat hoztak létre. Don Juan liberális támogatói 1959-ben megalakították az Union Española-t, de ekkor jött létre az Izquierda Democrática Cristiana[30], vagy a Democracia Social Cristiana[31] is. A Franco-rendszer hivatalosan nem akarta, de nem is tudta követni a rendszeren belül lezajlott politikai változásokat, s legfeljebb a kormányalakításoknál volt érzékelhető a korában és szellemében is új generáció előretörése.[32]

Súlyos probléma volt a nemzeti-nemzetiségi kérdés is, amelyeknek voltak gazdasági aspektusai is. A Franco-rendszer szigorúan az *egy állam, egy rendszer, egy caudillo* elvet vallotta, mely lehetetlenné tette a spanyolországi nemzeti kisebbségek – gallegók, katalánok, baszkok – politikai, társadalmi és kulturális életét, s lehetetlenné tette, hogy a spanyolországi kisebbségek számára elfogadható legyen a rendszer. Ezzel a lépésével Franco saját magát, illetve szándéka szerint halála után is fennmaradó rendszerét fosztotta meg egy mind számarányát, mind gazdasági súlyát tekintve jelentős bázistól. A problémát súlyosbította, hogy – a többi mediterrán országtól eltérően – ezek a peremterületek nem tartoztak az ország gazdaságilag elmaradott területei közé, sőt éppen ezeken alakultak ki a spanyol gazdaság húzóágazatai. Ennek következtében, míg az ország munkanélküliségi rátája 1960-ban 34 % körül mozgott, addig ezeken a területeken 3-8% között volt.[33] Nyilvánvalóan ez a tradicionális ellentéteket csak erősítő gazdasági különbség is hozzájárult ahhoz, hogy az itt szerveződő politikai csoportok Franco-ellenessége párosult az autonómiára való törekvéssel. Az ezeken a területeken felnövő új generáció örökölte a korábbi problémákat, s azokat – a nyitás adta lehetőségek miatt – szüleinél is jobban érzékelte. *„Ha elfogadjuk, hogy a szocializáció annak eszköze, hogy az egyik generáció továbbítja a rendszer*

[28] Don Juan népszerűsége érezhetően erősödött az ötvenes években. 1954 októberében a király legidősebb lányának debut-ja alkalmával a királyi család rengeteg levelet kapott a legkülönbözőbb társadalmi rétegekbe tartozó spanyoloktól. Ellwood, 1997. 215.

[29] Franco levele Don Juan de Bourbonhoz 1954. dec. 2.

[30] A Baloldali Kereszténydemokraták Szervezete Manuel Giménez Fernandez vezetésével alakult meg.

[31] A kereszténydemokraták szociális irányzatú szervezete José María Gil Robles vezetésével jött létre.

[32] A nyitás híveinek kedvezett Eisenhower 1959. december 21-i látogatása Madridban, mely megerősítette Spanyolország gazdasági biztonságának képét a világban, de ugyanakkor felhívta a figyelmet a még mindig megoldatlan politikai problémákra.

[33] Lieberman, S.: *The Contemporary Spanish Economy. A Historical Perspectiv.* London, 1992. 206.

támogatását a másiknak, akkor éppúgy el kell fogadnunk azt is, hogy a rendszer ellenzékének is van ilyen továbbadása."[34]

Éppen ezek, az elszakadást vagy nemzeti autonómiát célul kitűző kisebbségi törekvések tették lehetővé, hogy Franco – az ezek valamint az ezekkel szorosan együttműködő baloldali mozgalmak elleni fellépés ürügyén – a nemzetközileg elfogadott politikai és szabadságjogokat nyíltan és erőszakosan korlátozza. Semmiféle alkotmányos előírás nem szabott határt annak, hogy a rendőrség, a hivatalos szakszervezetek, – amelyek korporációs alapon, vertikálisan szerveződtek – és a propaganda eszközeinek igénybevételével üldözze, büntesse, diszkreditálja a rendszer ellen bármilyen formában tiltakozókat.[35] A sztrájkok, a demokráciát követelő tüntetések, sőt a rendszert bíráló sajtótermékek számának szaporodtával a rendszer kénytelen volt szembenézni azzal a ténnyel, hogy hibás belpolitikájának következtében a társadalom jelentős része – valamilyen formában – szembehelyezkedik vele. Megerősödtek a rezsim tarthatatlanságát kinyilvánító hangok, s a nemzetközi politikai helyzet is változtatásokra kényszerítette a spanyol politika irányítóit.[36]

A nemzetközi politikai nyomás, valamint a gazdaság és politika különutas fejlődésének tarthatatlansága miatt, a rendszer és vezetője rákényszerült, hogy a saját magáról kialakított, és Nyugaton rögzült negatív képet átalakítsa, vagy legalább is szalonképessé tegye.[37] Ez az image-változtatás, az idősödő Franco egészségi problémái, valamint az erősödő belpolitikai nyomás vezetett el ahhoz, hogy a hatvanas évek végén – hosszú politikai folyamat lezárásaként – Franco előzetes egyeztetések után közölte a kormánnyal és a királyi tanáccsal, hogy János Károly herceg fogja követni az államfői tisztségben.

Ha azt mondhatjuk, hogy az ötvenes-hatvanas években elkövetett belpolitikai hibák egyik következménye, hogy a Franco-rendszer nem tudta betölteni legfontosabb funkcionális szerepét: a társadalom felülről irányított politikai szocializációjának irányítását, akkor nyugodtan kijelenthetjük, hogy a rendszer e funkciójának teljes csődjét a későbbi király személyisége igazolja. A közel negyven évig fennálló rendszer nem tudta magából kitermelni azt a személyt, aki – a caudillo méltó utódaként, annak halála után – továbbviszi a rezsim 1939-ben lefektetett alapjain nyugvó berendezkedést. Franco utódjaként az állam élére

[34] Stumpf, I. 1994. 206.

[35] Pl.: Egyetlen parlament által jóváhagyott törvény sem léphetett hatályba Franco személyes jóváhagyása nélkül. Ellwood, 1997. 237.

[36] A görögországi és portugáliai változások felhívták a figyelmet a Mediterráneumban található politikai rendszerek tarthatatlanságára. A sok azonosság mellett azonban megkülönbözteti a spanyol helyzetet, hogy míg a görög vagy a portugál esetben külső tényezők is szerepet játszottak az átmenet megindulásában (Ciprus, illetve a portugál gyarmatok), addig a spanyol átmenetben nem találunk külső tényezőt.

[37] 1961 júniusában Franco bejelentette, hogy egy olyan törvényjavaslatot szeretne elfogadtatni, amely az államszervezeti, a törvényhozó és végrehajtó hatalom, valamint a közigazgatás működtetése, közalkalmazottak felvétele és elbocsátása, az államfőválasztás és az államfői jogkör kérdéseinek tisztázására hivatott. Ellwood, 1997. 242.

kerülő János Károly sokkal nyitottabb volt annál, hogysem a rá hagyományozott, – hagyományosan bezárkózó – politikát folytatta volna.

János Károlyt *Spanyolország hercegévé* nyilvánították.[38] Ezzel megindult egy közel ötéves folyamat, amely alatt eldőlt, hogy Spanyolország, Franco esetleges halála után hogyan és merre folytatja útját a nemzetközi politikában, s hogyan lesz úrrá a várható, és már ekkor is érzékelhető jelentős belpolitikai feszültségeken, amelyek következtében – a spanyol társadalom megosztottsága miatt – katasztrofális helyzetek is kialakulhattak. Ennek a folyamatnak a során János Károly személyisége mindinkább előtérbe került, ugyanakkor politikailag óvatos és körültekintő, bizonyos mértékben a rezsimmel szemben tartózkodó magatartása találgatásokra adott okot mind a politikai elit, mind a spanyol társadalom körében.[39] Utólag azonban elmondhatjuk, hogy ez a tartózkodás tette lehetővé a későbbi uralkodó számára, hogy nagyobb támadásoktól mentesen, véglegesen senkitől sem elhatárolódva tartsa magát fenn ebben a feszültségektől terhelt, mindenkit állásfoglalásra kényszerítő rendszerben. Ennek, illetve annak köszönhetően, hogy János Károly megértette, a belpolitikai katasztrófát csak úgy lehet elkerülni, s egyben a monarchiát intézményesíteni, ha *„minden spanyolok királya"* lesz[40], – nos ezeknek köszönhetően fogadta el minden politikai erő a személyét, és személyén keresztül a monarchia államformáját. Ennek jelentősége egyrészről abban keresendő, hogy a hetvenes évek közepére kiszínesedő spanyol politikai paletta minden egyes irányzata – még a kommunisták is – konszenzusra jutottak az államforma és az uralkodó tekintetében[41]. Másrészről az átmenetben a monarchia döntő szerephez jutott. János Károly és későbbi miniszterelnöke, Suárez[42] a francóista állam államfőjéből és miniszterelnökéből problémamentesen lett a demokratikus állam államfője és miniszterelnöke. Ha az uralkodót elválasztjuk a rendszertől, és feltételezzük, hogy mint államfőnek intézményes szerepe van, akkor ez garanciát kell hogy jelentsen mind úgy az állam kontinuitására, mind a rezsimmel való szakításra.[43]

[38] A spanyol trón várományosa a hagyományok szerint az *Asztúria hercege* címet viseli. Az új titulus létrehozásával nyilvánvalóan azt akarhatta Franco kifejezésre juttatni, hogy nem a régi monarchia születik újjá, hanem egy új, a francóista hagyományokra támaszkodó nuonarchikus rendszer jön létre. Historia general de España y América. La época de Franco. Tomo XIX-2, Ediciones Rialp, Madrid 1987. 131.

[39] János Károly szerepéről és a vele kapcsolatos dilemmákról lásd: Bardavío, J.: El dilema. Un pequeño caudillo o un gran rey y Los silencios del rey. Madrid 1978–1979.

[40] Casanova, J. 1984/4. 929–981.

[41] A közvélemény számára az uralkodó vált az átalakulást elősegítő és lehetővé tevő politikai személlyé, ő lett *„a változás motorja"* – *„el motor del cambio"* Uo.

[42] Suárez szerepe vitathatatlan az átmenetben és a demokratikus intézményrendszer kiépítésében. A király támogatásával és valószínűleg ösztönzésére kevesebb mint egy év alatt képes volt elérni, hogy a Cortes és a hadsereg elfogadja a reformokat, amelynek következtében – nem szakítva a fennálló törvényességgel – a rezsim intézményei feloszlatták önmagukat. Népszavazás útján felhatalmazást nyert a francóista alkotmány megváltoztatására, s konszenzusra jutott az ellenzékkel, amely elfogadta a felülről jövő reformokat, cserébe saját maga legalizálását kérte. A témáról lásd: San Miguel, L. G.: *Teoría de la transición: Un análisis del modelo español 1973–1978.* Madrid 1981.

[43] Rodó, L. L. 1977. 165.

Mindezeket figyelembe véve a Franco-rendszer összeomlása nem jelentette a spanyol állam működésképtelenségét is egyben. Az átmenet, a lényegét tekintve a francóista alkotmány elveivel szemben érvényesült, formálisan azonban az alkotmányban lefektetett törvényességen belül zajlott le.

Mindezen problémák és áthidalhatatlan ellentmondások a rendszer gazdaságában és politikájában vezettek el – hosszú és nem mindig erőszakmentes folyamatként – Franco és a nevével fémjelzett rendszer fokozatos gyengüléséhez, amely lehetővé tette a caudillo halálával a békés és a társadalom döntő hányada által támogatott demokratikus átmenetet és rendszerváltozást. A fokozatosan háttérbe húzódó Franco – amíg élt – meg tudta akadályozni a radikális változásokat igénylő kísérleteket, de nem tudta megakadályozni azt a folyamatot, hogy rendszerének támogatói között is egyre inkább teret nyerjen a demokrácia igénye. Mindezek ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy a hatvanas évekre Franco Spanyolországa oda jutott, hogy nem, vagy csak szűkítetten tudta újratermelni saját bázisát, tehát – mint rendszer – nem tett eleget egyik legfontosabb funkciójának, nem töltötte be, illetve nem volt képes betölteni politikai szocializációs szerepét.

„...nincs rendszer, amelyik képes működni, még kevésbé biztosítani fennmaradását bármennyi időre is anélkül, hogy a legszélesebb értelemben véve politikailag nevelné a fiataljait. Akár ösztönösen, akár tudatosan, magára kell vállalnia saját politikai örökségének átadásán keresztül a társadalom tagjainak felkészítésére, vagy új örökséget kell alkotni számukra, hogy a rendszer komoly átalakuláson átmenve képes legyen fogadni a jövőbeni generációkat."[44]

Ez a megállapítás érvényesen magyarázza az ötvenes, hatvanas években a Franco-rendszer politikai szocializációs kudarcát, – s érvényesen magyarázza ennek szerepét a demokratikus átmenetben.

[44] Easton, D.-Hess, R.: Youth and the Political System. In: Lipset, M.-Loevenstein, L.(eds.): *Cultural and Social Character*. New York, Free Press, 1961. idézi: Stumpf, I., 1994. 201–202.

Felhasznált irodalom

ARAGÓN, MANUEL, 1981.
La monarquía parlamentaria. Comentario al artículos 1., 3. de la Constitución, La Constitución Española de 1978. Civitas S.A. Madrid.
BARDAVÍO, J., 1978–1979.
El dilema. Un pequeño caudillo o un gran rey y Los silencios del rey, Madrid.
BEREND T. IVÁN, 1990/7.
Két békés forradalom, In: Társadalmi Szemle.
BORBÁNDI GYULA, 1989/19.
A spanyol út, In: Hitel.
Conozca Espana e Hispano-America, Budapest, 1984.
CASANOVA, J., 1984/4.
Modernization and Democratization: *Reflections on Spains Transition to Democraty* In.: Social Research
EL MOVIENTO NACIONAL,1973.
Las Leyes Fundamentales y el Sistema de Instituciones. Ediciones del Movimiento, Madrid.
ELLWOOD, S.,1997.
Franco (ford.:Horváth Tamás) Bp. Akadémia.
FRANCO, F., 1955.
Discursos y mensajes del Jefe del Estado, 1951–1954. Madrid, *Dirección General de Información,* Public. Espan.
GENTILLE, E.,1990. MAY-JUNE
Fascism as Political Religion, In: Journal of Contemporary History.
HISTORIA DE ESPAÑA X., 1982
España bajo la dictadura franquista, (ed.:Manuel Tunon de Lara), Madrid.
HISTORIA GENERAL DE ESPAÑA Y AMÉRICA, 1987.
La época de Franco, tomo XIX-2, Ediciones Rialp, Madrid.
LIEBERMAN, S., 1992.
The Conteporary Spanish Economy, A Historical Perspectiv, London.
MOLAS, I., 1991.
A demokratikus átmenet Spanyolországben In: „Jel-Kép" Magyar Közvélemény-kutató Intézet.
MOLNÁR T., 1989.
A polgári demokratikus pártrendszer kiépülése és működése Spanyolországban 1975-1987. In: Magyar Politikai Társaság Évkönyve.
Nyugat-Európa legújabb alkotmányai, 1990. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
PRESTON, P., 1993.
Franco, London, Harper Collins.
RODÓ, L.L., 1977.
La larga marcha hacia la monarquía, Barcelona, Noguer.
SAN MIGUEL,L.G., 1981.
Teoria de la transición: *Un análisis del modelo espanol 1973–1978.,* Madrid.
SIMON J., 1996.
A demokratikus átmenet Spanyolországban (1977–1982) Budapest, Villányi úti könyvek.
STUMPF I., 1994/2.
Politikai szocializáció: régi dilemmák, új kihívások. In: Politikatudományi Szemle.
SUÁREZ, L.F., 1984.
Francisco Franco y Su Tiempo, Madrid., Ediciones Azor.
SZILÁGYI I., 1994. ÁPRILIS
Alkotmányozási folyamat és demokratikus átmenet.
SZILÁGYI I., 1990.
Alkotmányozási folyamat Spanyolországban. In: Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.
SZILÁGYI I., 1990/7.
A spanyol átmenet. In: Valóság.
SZILÁGYI I., 1996.
Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. Budapest, Napvilág Kiadó.
TUÑON DE LARA, M., 1992.
Historia de España. Transición y Democracia 1973–1985. Edit. Labor, Madrid.
Transición politica y consolidación democratica. España (1975–1986), Madrid, CIS, 1992.

Szívós Erika

Politikai tudattalan és porba hullt királyi fő, avagy az „új kultúrtörténet" csapdái

(Lynn Hunt: *The Family Romance of the French Revolution* [A francia forradalom családregénye]. London, Routledge, 1992.)

„Mivel könyvem címe egyes olvasók számára homályosnak tűnhet, néhány szóban kitérek arra, mit is értek családregény alatt. A fogalom Freudtól származik, bár az utóbbi időkben főként az irodalomkritikusok az eredeti freudi jelentéshez képest sokkal lazább értelemben használják a kifejezést. »Családregényen« Freud olyan, neurotikusokra jellemző fantáziákat értett, amelyekben a beteg képzeletben »megszabadul megvetett szüleitől, s más, általában rangosabb társadalmi helyzetu személyekkel helyettesíti őket«. [...] Én azonban nem a szigorúan vett freudi értelemben, az egyéni pszichére alkalmazva használom a fogalmat, hanem a politikai – azaz kollektív – tudattalanra utalok vele, és pozitív felhangokat társítok hozzá. A családregény az én értelmezésemben azoknak a családdal kapcsolatos, tudatalatti képzeteknek az összefoglaló neve, amelyek ott rejtőznek a forradalmi politika hátterében. A továbbiakban azt igyekszem bebizonyítani, hogy a franciák kollektív politikai tudattalanját a családi kapcsolatok ihlette minták határozták meg."[1]

Ezzel a felütéssel kezdődik Lynn Hunt amerikai történésznő könyvének előszava, mindjárt az elején sugallva, hogy a francia forradalom eseményeinek nem akármilyen értelmezését tartjuk a kezünkben. Ha netán gyanút ébreszt bennünk az első néhány bekezdés, hamar rá fogunk jönni, hogy gyanakvásunk nem volt alaptalan; s a könyv megjelenése óta napvilágot látott kritikák fényében az sem kétséges, hogy olvasók sokasága osztja ellenérzésünket. Lynn Hunt elmondhatja magáról, hogy könyvével az amerikai történész-szakma és a szélesebb olvasóközönség nagy többségét sikerült kihoznia a sodrából, mégpedig nemcsak a hagyományosabb gondolkodásúakat, hanem azokat is, akik egyébként nyitottak a különféle divatos elméletek és azok alkalmazása iránt.[2]

Mindazonáltal a mű több szempontból is érdekes példája a kilencvenes években "új kultúrtörténet" (New Cultural History) néven ismertté vált történetírói irányzatnak. Egyrészt, mert módszerei és érdeklődési köre révén Lynn Hunt egyike azoknak, akik ezt a megközelítésmódot meghonosították, illetve megte-

[1] Lynn Hunt: *The Family Romance of the French Revolution*. London, Routledge, 1992. Preface, xiii. p. Az idézett szövegrész és a további magyar nyelvű idézetek saját fordításaim.

[2] Egy kiragadott példa a fanyalgó recenziók sokaságából: Dorinda Outram ismertetése, *American History Review*, 1993. június, 882–883.

remtették az amerikai történetírásban (a New Cultural History című kötet[3] szerkesztőjeként Hunt maga is aktív szerepet játszott az irányzat jelenlétének tudatosításában), és A francia forradalom családregénye is e felfogás szellemében íródott. Másrészt viszont műve példázza azokat a zsákutcákat is, amelyekbe a történész könnyen beletévedhet, ha kultúrtörténeti forrásanyagát szélsőségesen egyéni interpretációknak veti alá.

Mielőtt könyvének ismertetésébe vágnánk, hasznos lehet feltérképezni az „új kultúrtörténet" eredetét, s áttekinteni azokat a főbb témákat, módszereket és elvi kiindulópontokat, amelyek egy táborban egyesítik ennek az iskolának csak laza értelemben nevezhető irányzatnak a képviselőit.

Az „új kultúrtörténet" sokféle hatás összeolvadásának eredményeképp jött létre. Ezek szálainak kibogozását némileg nehezíti az a tény, hogy az angolszász nyelvterületen használatos terminológia nem esik egybe a más nyelvekben szokásos elnevezésekkel, így a magyar terminusokkal sem. Az egyik legáltalánosabban használt kifejezés, az intellectual history például egyik más európai nyelvben sem létezik; megközelítőleg le lehet persze fordítani a kultúrtörténet, eszmetörténet, művelődéstörténet kifejezésekkel, csakhogy ez esetben az ember szembe találja magát további angol–amerikai distinkciókkal, például a cultural history és az intellectual history megkülönböztetésével. E kettő viszonyának értelmezése, valamint az angolszász kontra francia, német, olasz stb. szóhasználat fogalmi tisztázása erősen foglalkoztatja a történészeket az Atlanti-óceán mindkét oldalán. A nyolcvanas évek óta egyre több olyan tanulmánygyűjtemény lát napvilágot, amelyben a szerzők kizárólag az előbb jelzett elméleti kérdések megválaszolását tekintik feladatuknak.[4] Az elméleti viták tétje természetesen nemcsak a terminológiai konszenzus kialakítása, hanem az egyes irányzatok öndefiníciója, egymástól való elhatárolódása is. Ha a létező meghatározáskísérletek mentén próbáljuk meg elhatárolni az intellectual history és a cultural history szféráit, nagyjából arra az eredményre juthatunk, hogy az előbbi közelebb áll az eszmetörténethez, amennyiben elméletek, szellemi irányzatok, tudományok fejlődéstörténetével, ezek keletkezésének társadalmi körülményeivel, elterjedésükkel és egymásra hatásukkal, valamint képviselőikkel foglalkozik; az utóbbi ezzel szemben inkább a művészetekre, illetve a szélesebb értelemben vett kultúrára, kultúrtermékekre és fogyasztásukra összpontosít.[5]

[3] *New Cultural History*. Szerk. és bev. Lynn Hunt. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1989.

[4] Ilyen kötet pl.: Modern European Intellectual History: *Reappraisals and New Perspectives*. Szerk.: Dominick LaCapra és Steven L. Kaplan. Ithaca and London, Cornell University Press, 1982. A terminológia kérdésében különösen fontos a kötet első tanulmánya: Roger Chartier: *Intellectual History or Sociocultural History?* The French Trajectories. In: i. m. 13–47.

[5] De van olyan felfogás is, amely az intellectual history-t tekinti a legátfogóbb terminusnak, s a cultural history-t ennek egy részeként értelmezi; lásd pl. Robert Darnton: Intellectual and Cultural History. In: *The Past before Us*. Contemporary Historical Writing in the United States. Szerk.: Michael Kammen, Ithaca, 1980. 337.

Mindezek után már csak azt kell tisztáznunk, mennyiben új az „új kultúrtörténet", azaz mennyiben képvisel az eddig elmondottaktól eltérő tematikát és módszereket, valamint azt, hogy milyen előzményekre tekinthet vissza.

A New Cultural History gyökerei az Annales-iskola kezdetéig nyúlnak vissza. Noha az Annales első generációját nem elsősorban a kultúrtörténet iránti érdeklődés jellemezte, az alapítók, Lucien Febvre és Marc Bloch középkorról és kora újkorról írott munkáiban ekkor teremtődött meg a kultúr- ill. művelődéstörténetnek az a sajátos francia változata, amely később, az Annales negyedik generációjának működése idején, mentalitástörténet (histoire des mentalités) néven vonult be a historiográfiába.

Ám a kettő között évtizedek teltek el. Ezen évtizedek alatt nőttön-nőtt az Annales-iskola nemzetközi befolyása, s ennek eredményeképp Európa-szerte megerősödtek a gazdaság- és társadalomtörténet pozíciói. Ez egyre inkább igaz volt az amerikai történetírásra is. A hatvanas években újra feltámadt ugyan a kultúrtörténet iránti érdeklődés, de a terület egész problematikájára egyértelműen a gazdaság- és társadalomtörténet módszerei és kérdésfeltevései nyomták rá a bélyegüket.[6] Ez megnyilvánult egyrészt akvantitatív módszerek alkalmazásában, másrészt abban a felfogásban, amely egy korszak kultúrájának különféle rétegeit más-más társadalmi rétegekhez kötötte, kevés figyelmet szentelve az ezek közti átjárásnak.[7]

Az Egyesült Államokban létezett eközben egy hagyományosabb fajta kultúrtörténet is, amely nem kisrészben néhány nagy hatású képviselőjének (például Carl Schorske vagy Peter Gay) köszönhetően mindvégig megtartotta pozícióit. E történészek kultúráról vallott felfogása abból a tradícióból fejlődött ki, amelyet Johan Huizinga vagy Jakob Burckhardt neve fémjelez. Kultúra alatt ezek a szerzők voltaképp egy adott korszak magaskultúráját értették; érdeklődésük elsősorban a művészetekre és bizonyos tudományokra – főként humántudományokra – irányult, illetve ezen területeknek azoknak a kiváló képviselőire, akik egy-egy korszak szellemi termésének legjavát adták. A „hagyományos" kultúrtörténész egyrészt arra törekedett, hogy jelentős művészeket vagy gondolkodókat koruk társadalmi és politikai viszonyai között elhelyezzen, s ekképp keressen magyarázatot arra, hogyan volt lehetséges az adott közegben egy-egy életmű kibontakozása; másrészt azt kívánta feltárni, hogy hogyan tükrözte – ha közvetetten is – egy adott mű vagy elmélet korának társadalmi valóságát.[8]

Ennek a felfogásnak néhány kimondatlan axiómája sokáig nem kérdőjeleződött meg. Így például egészen addig, amíg az antropológia térhódítása be nem vezette a történettudományba is a populáris kultúra fogalmát, kevesen vitatták

[6] Roger Chartier: *Cultural History. Between Practices and Representations.* Ford. Lydia Cochrane. Cambridge, Polity Press, 1988. 29.

[7] Uo. 30.

[8] A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy azok közül a történészek közül, akiket korábban írott műveik alapján régi kultúrtörténészként jellemeztünk, később sokan nyitottak az új szemlélet felé; az itt említettek közül Peter Gay is.

annak a szemléletnek az érvényességét, mely lényegében egyenlőségjelet tett kultúra és magas kultúra között. Ugyanígy általánosan elfogadottnak tűnt az a látásmód, amely a történelmi szituációk és a bennük létrejött szellemi alkotások közti viszonyt nagyrészt egyirányúnak tételezte fel, arra helyezve a hangsúlyt, hogy a kultúra produktumai koruk „talaján" jönnek létre, s „kifejezik", "tükrözik" a kort, amelyben megszülettek.

Az „új kultúrtörténet" egyebek között épp ezekkel az axiómákkal szállt szembe. E szembefordulás hátterében számos olyan jelenség állt, amely a hetvenes évektől fogva gyengíteni kezdte mind a társadalomtörténet, mind pedig a hagyományos kultúrtörténet pozícióit. Egyre több kritika érte azt a felfogást, amely a történelmi folyamatok értelmezésében a gazdasági tényezőket helyezte előtérbe; ebben nyilván a marxizmus fokozatos térvesztése is szerepet játszott. Jól jelzi ezt a folyamatot az Annales-mozgalmon belül bekövetkezett fordulat, amelynek kezdőpontjaként a Faire de l'histoire című kötet megjelenése ragadható meg,[9] s amelynek eredményeképp egyre inkább egy-egy történelmi korszak tág értelemben vett kultúrája, mentális struktúrái felé fordult a fiatalabb generációkhoz tartozó történészek érdeklődése. Részben épp a mentalitástörténet franciaországi felfutása következtében másutt is új erőre kapott a kultúrtörténet; képviselői egyre kevésbé voltak hajlandóak a kultúrát a történeti tapasztalat „harmadik szintjeként" kezelni, s az adott korok anyagi és társadalmi viszonyaiból levezetni. Ellenkezőleg: a kultúra számukra aktív történeti tényezővé vált, amely meghatározta egy adott kor struktúráját.[10] A „tükröző" funkcióról az „alakító" funkcióra került a hangsúly; a társadalom ábrázolása e felfogás szerint maga is a társadalmi valóság alkotórésze.

Ezek a nézetek némileg eltérő megfogalmazásban jelen voltak Michel Foucault műveiben is, amelyek – kivált az Egyesült Államokban – az utóbbi két évtizedben igen nagy hatást gyakoroltak a kultúrtörténet fejlődésére. Foucault szintén tagadta, hogy az egy adott történelmi korra jellemző gondolkodást, attitűdöket és az ezeket közvetítő diszkurzusokat elsődlegesen a gazdasági, illetve társadalmi tényezők határoznák meg, s hangsúlyozta a diszkurzusok szerepét ez utóbbiak formálásában. A kulturális jelenségek, intézmények és a műveltség Foucault-t elsősorban mint a hatalom manifesztációi érdekelték; azt kutatta, hogy hogyan válik a tudás a hatalom megszerzésének és megtartásának eszközévé.[11]

Foucault népszerűségének növekedésével egyidejűleg az antropológiai módszer is egyre több hívet toborzott a történészek között. A történeti gondolkodás szerves részévé vált a népi kultúra (vagy populáris kultúra) koncepciója; a történeti antropológia úttörőinek (Peter Burke, Natalie Zemon Davis, Carlo

[9] Granasztói György Marc Bloch utóhatásáról és általában az Annales-ról írva ebben az eseményben látja a fordulópontot. Granasztói György: Marc Bloch: A történész mestersége. In: *BUKSZ*, 1997. ősz. 282–283.

[10] Lynn Hunt: Introduction. In: *The New Cultural History*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Lynn Hunt. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1989. 16.

[11] Patricia O'Brien: Michel Foucault's History of Culture. In: *The New Cultural History*, 34–43.

Ginzburg stb) munkássága nyomán az érdeklődés homlokterébe kerültek olyan témák, mint a hiedelmek, rítusok, karneválok, az elmúlt századok népszerű irodalma s szájhagyomány útján terjedő műfajai.

Időben legkésőbb, a nyolcvanas-kilencvenes években mindezekhez még egy hatás társult: az irodalomelméleté. Voltaképpen helyesebb kölcsönhatásról beszélni, hiszen az angolszász irodalomtudósok is az „új történetiség" (New Historicism) zászlaja alatt hajóznak az utóbbi évtizedben, azaz az autonóm műértelmezéssel szemben egyre nagyobb figyelmet szentelnek az irodalmi művek kontextusának, történeti beágyazottságának.[12] Ezzel párhuzamosan a történészek számos új szempontot köszönhetnek a nyelvészetnek és az irodalomnak. Ilyen impulzusok ihlették például azokat a vizsgálódásokat, amelyek egy múltbeli társadalom önmagáról alkotottképét a korszak nyelv-, illetve fogalomhasználatán keresztül igyekeznek megragadni (beleértve ebbe a korpolitikai fogalomkészletét is).[13] Ide tartozik azután annak a cseppet sem könnyű problémának a boncolgatása is, hogy hogyan értelmezték a kortársak azokat a szövegeket, amelyeket mi ma, kontextusukból kiszakítva, történeti forrásként használunk; valamint hogy a mai történésznek mennyire kell figyelembe vennie ezt az egykori kontextust.[14]

Mindezen hatások eredményeképpen az „új kultúrtörténet" több alapvető kérdésben tér el a hagyományos kultúrtörténet által képviselt tradícióktól. Egyrészt túllép a magaskultúra korlátain, és a népszerű irodalom, illetve a populáris kultúra felé fordul, abból a meggondolásból, hogy a sokak által élvezett, széles körben forgalmazott kulturális termékek és a népszerű műfajok, mivelhogy az átlagemberhez szóltak, sokkal tipikusabbnak tekinthetők, és ennélfogva sokkal többet mondanak a történésznek egy adott korról, mint az elitművészet alkotásai, amelyek kivételes alkotók sajátos gondolkodásmódját tükrözték, s általában a befogadók egy szűk elitjének szellemi szintjéhez igazodtak. Másrészt azáltal, hogy a kultúra fogalmát radikálisan kitágítva beleértik abba a hiedelmeket, világnézeti jegyeket, viselkedésformákat stb. is, az „új kultúrtörténészek" olyan jelenségeket állítanak kutatásaik középpontjába, amelyek egy egész társadalomra vagy legalábbis annak több rétegére jellemzőek; s ezzel voltaképpen épp az elitkultúra és a populáris kultúraéles szétválasztásának jogosságát kérdőjelezik meg.

[12] A New Historicism kezdeteiről, a fogalom forgalomba kerüléséről lásd Stephen Greenblatt: Toward a Poetics of Culture. In: *The New Historicism*. Szerk.: H. Aram Veeser. London–New York, Routledge, 1989. 1–2., valamint ugyanebben a kötetben Hayden White: New Historicism: A Comment c. tanulmányát.

[13] Ilyen írásokat gyűjt egybe pl. a Penelope Corfield szerkesztette *Language, History and Class* c. tanulmánygyűjtemény (Oxford, Blackwell, 1991); vagy a Peter Burke és Roy Porter által szerkesztett *TheSocial History of Language* c. kötet (Cambridge, Cambridge University Press, 1987).

[14] Az ezzel kapcsolatos viták, a „textualista" és „kontextualista" álláspontok világos áttekintését adja Martin Jay a The Textual Approach to Intellectual History c. tanulmányban. In: Martin Jay: *Force Fields*. Between Intellectual History and Cultural Critique. London–New York, Routledge, 1992. 158–166.

Mindezzel együtt az irodalom, az írott szöveg kiemelt helyet foglal el az "új kultúrtörténészek" által szívesen vizsgált témák között. (Ezt a kitételt némileg kifordítva meg lehet úgy is fogalmazni, hogy ezek a szerzők másféle, nem irodalmi tárgyakhoz is hajlamosak úgy közelíteni, ahogyan a szövegekhez; a nyelvi-irodalmielemzés módszereit viszik át más területekre, s gyakran a történeti jelenségek – például a szimbolikus vagy rituális cselekedetek – „olvasatáról" beszélnek.)[15]

Figyelmük nem pusztán az írásos művekre magukra irányul; legalább annyira fontos számukra az, hogy hogyan öltenek formát a könyvek, hogyan jutnak el a közönséghez, kik és hogyan olvassák őket, és milyen hatást tesznek az olvasókra. Azaz a nyomtatás, könyvkiadás, forgalmazás kérdései érdeklik őket, valamint azolvasási szokások változásai és azok az alapvető feltételek, amelyek az írásbeli nyilvánosság kialakulásához elengedhetetlenek, így például az írni-olvasni tudás térhódítása.[16]

Egy-egy kor irodalmi termésének tanulmányozásakor az „új kultúrtörténészek" színvonal és műfaj tekintetében nem válogatósak. Ponyvaregények, pornográf irodalom, tucatszíndarabok, almanachok éppúgy megragadhatják érdeklődésüket, mint a politikai pamfletek, az újságok vagy a gyakorlatban publicisztikaként olvasott más jellegű írások (például a híresebb perekről írott sokszorosított összefoglalók). Ezek a műfajok épp azért érdekesek számukra, mert direkt módon képesek formálni a közvéleményt, illetve a politikai közhangulatot; s így igen alkalmasak annak tételnek a szemléltetésére, amely szerint a kultúra termékei alakító hatással vannak a politikai élet – tágabb összefüggésben a történelem – folyamataira.

Lynn Hunt történészi életműve legtöbb vonatkozásában összefügg az „új kultúrtörténet" útkereséseivel. Újabb keletű művei közül példaként említhetjük a nyolcvanas évek közepén megjelent Politics, Culture and Class in the French Revolution [Politika, kultúra és társadalmi osztály a francia forradalomban] c. művét,[17] az általa szerkesztett Eroticism and the Body Politic [Erotika és az állam teste] c. kötetet,[18] vagy az 1993-ban napvilágot látott, The Invention of Pornography [A pornográfia felfedezése] címet viselő tanulmánygyűjteményt,[19] amelyben Lynn Hunt szerkesztőként és szerzőként egyaránt közreműködött.

[15] Lynn Hunt: Introduction. In: *The New Cultural History*, 16.

[16] Példák az ilyesfajta témák feldolgozására: Robert Darnton: *Édition et sédition. L'univers de la littératureclandestine au XVIIe siècle*. Paris, Gallimard, 1991.; Roger Chartier: *L'ordre des livres: Lecteurs, auteurs, bibliothéques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*. Aix-en-Provence, Alinea, 1992.; valamint *Les usages del'imprimé (XVe-XIXe siècle)*. Szerk.: R. Chartier. Paris, Fayard, 1986.

[17] Lynn Hunt: *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1984.

[18] *Eroticism and the Body Politic*. Szerk.: Lynn Hunt. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1991.

[19] *The Invention of Pornography: Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800*. Szerk.: Lynn Hunt. NewYork, Zone Books, 1993.

A francia forradalom családregénye amellett, hogy tematikailag sok szempontból kapcsolódik az imént említett kötetekhez, témájának földrajzi és korszakhatárai révén is egy olyan problémakörbe illeszkedik, amelyet az „új kultúrtörténészek" jelentős része kitüntetett figyelemmel kezel. A francia forradalom koráról, illetve a 18. századi Franciaországról van szó.[20] E terület kutatása persze általában is kiemelt helyet foglal el az amerikai történetírásban, hiszen az Egyesült Államok létrejöttének politikai alapelveit köszönheti a francia forradalomnak; az 1789-es franciaországi események bicentenáriuma pedig különösen aktuálissá tette a korszakkal foglalkozó kutatásokat. Az „új kultúrtörténészek" az ancien régime és a forradalmi évek historiográfiáján belül, Chartier kifejezésével élve, „a francia forradalom kulturális gyökereit" igyekeznek feltárni. Ugyanakkor a már zajló forradalom kulturális megjelenési formái is foglalkoztatják őket: a vizuális művészetekben, a színpadon, a különféle ünnepségeken kikristályosodó újfajta ikonográfia, a forradalmi ideológia által ihletett – és azt formáló – új nyelvi jelenségek, irodalmi és publicisztikai műfajok, szokások és rituálék stb.[21]

Lynn Hunt *A francia forradalom családregényé*ben összeköti a kétféle problematikát. Olyan populáris műfajokat vizsgál, amelyek már a forradalom előtti időkben is léteztek, és hatottak a közvéleményre; s amelyek a forradalom éveiben is tovább éltek, kölcsönhatásban a politikai tömeghangulat hullámzásaival. Ilyen műfaj volt például a politikai pornográfia; Hunt konkrétan azokat a nyomtatásban terjesztett pornográfmetszeteket veszi szemügyre, amelyeken Marie Antoinette és XVI. Lajos, illetve Marie Antoinette és valamelyik (feltételezett) szeretője látható különféle pózokban, s amelyeknek célja a királyi pár – és különösen a királynő – erkölcsi és politikai tekintélyének lejáratása volt. Szerepelnek továbbá a Hunt által elemzett műfajok között népszerű regények és színdarabok, de olyan „igényesebb" műalkotások is, amelyeket a művészettörténet azóta is a klasszicista kánon részeként tart számon, így például Jacques-Louis David több festménye.

Problémafelvetése és elemzett anyaga alapján tehát A francia forradalom családregénye tipikus példája az „új kultúrtörténetnek". A műértelmezéseket egységbe fűző elmélet azonban más forrásvidékről származik. Voltaképpen helyesebb volna elmélet helyett elméletekről beszélni, hiszen a könyvnek nem egy, hanem több konceptuális vezérfonala is van. Ezek egyike a freudi teóriát követi; innen

[20] Néhány példa az „új kultúrtörténészek" 18. századi francia témákkal foglalkozó munkái közül: Sarah Maza: *Private Lives and Public Affairs. The Causes Célebres of Prerevolutionary France.* Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1993.; Roger Chartier: *The Cultural Origins of the French Revolution.* Ford. Lydia Cochrane. University of California Press, 1991.; Carla Hesse: *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary Paris.* Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1991.; lásd továbbá Lynn Hunt és Robert Darnton fentebb említett egyes műveit is.

[21] A francia forradalom általános historiográfiájának, s ezen belül a kultúrtörténeti interpretációknak áttekintéséhez lásd: *The French Revolution. Conflicting Interpretations.* Szerk.: Frank A. Kafker–James M. Laux. Malabar, Florida, Robert E. Krieger, 1992.; ezen belül különösen a Hunt, Vovelle és Cobb munkáival foglalkozó „Propaganda and Revolutionary Political Culture" c. fejezet (271–308.).

Lynn Hunt nemcsak a családregényfogalmát kölcsönözte, hanem – a *Totem és tabu*ból – az apa hatalomtól való megfosztásának hipotézisét is. A „családregény" (németül Familienroman, angolul family romance) jelentéséről már esett szó. A Totem és tabuban megfogalmazott elmélet a primitív ember és a modern kori neurotikus betegek mentális életének hasonlóságait kutatva arra próbál választ találni, hogy hogyan váltotta fel a történelem előtti időkben a kezdetleges hordaszerveződést egy fejlettebb közösségi rendszer. Középpontjában az apa és a fiúk harca áll. A fivérek, akiket apjuk elűzött a hordától, fellázadnak az apa ellen, megölik, és megeszik őt; ezáltal felszabadítják a közösségben élő nőket, akik addig az apa hatalma alatt álltak és az ő tulajdonát képezték. Ezután a fivéreknek gondoskodniuk kell a nők „elosztásáról"; ezt szabályozandó, és saját bűntudatukat enyhítendő, születik meg a két alapvető tabu: egyrészt az apát helyettesítő totemállat megölésének tilalma, másrészt a vérfertőzés tilalma, amely azt volt hivatva megakadályozni, hogy az egyes fivérek asszonyaihoz a többieknek is joga legyen. Az első tabuból fejlődött ki Freud szerint a vallás; a második tabuból a rokonsági, illetve később a társadalmi szervezet.

Ezeket a fogalmakat kívánja Lynn Hunt a francia forradalom történetére alkalmazni. Nem szó szerint persze, hanem egyfajta szimbolikus keretként; úgy véli ugyanis, hogy a fent vázolt freudi modell számos szempontból jól leírja azokat a változásokat, amelyek a francia nemzet „politikai tudatalattijában"[22] a forradalom során végbementek. Hunt szerint a forradalom előtti monarchikus politikai rend a kortársak gondolkodásában egyfajta patriarchális „családmodell" vagy „családregény" formáját öltötte, amelyben a király volt az apa, a királynő az anya, az alattvalók pedig a testvérek csoportját alkották. A király kivégzése rituális áldozatként, apagyilkosságként fogható fel, amelyet a testvérek a hatalom megszerzése érdekében követtek el, ám amelyet erős kollektív bűntudat kísért – hiszen a régi rendben a királyt mint a nép atyját hagyományosan nagy tisztelet övezte, akkor is, amikor hajdanvolt szakrális hatalma régen elhalványult már. Az ancien régime „családmodelljét" egy újnak kellett felváltania, amelyre azonban nem volt kész recept. Lynn Hunt elemzése épp arra a folyamatra irányul, amelynek során – sok kezdeti bizonytalanság után – végül megszilárdult egyújfajta rend, egy új – „családmodell".

A másik, Freuddal vitázó elmélet René Girard irodalomtörténésztől származik. A király kivégzését ő is a rituális erőszak példájának tartja, ám más indítékokat tételez fel mögötte, mint Freud. Girard szerint ebben az aktusban nem az apagyilkosság és az incesztttilalom motívuma a fontos, hanem a közösség törekvése arra, hogy saját erőszakos ösztönöit kordában tartsa, és a kiválasztott áldozat megölése révén levezesse. E tett által megerősítést nyer a társadalmi rend, új hangsúlyt kapnak a közösségen belüli korlátok és különbségek.Ezek között kiváltképp fontos a nemi szerepek közti intézményesített különbségek

[22] A politikai tudattalan fogalma Fredric Jameson *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act (Ithaca: 1981)* c. művének megjelenése után terjedt el, főként az irodalomelméletben.

megőrzése, mert, érvel Girard, minden nagy társadalmi krízishelyzet ezeket ingatja meg a legkönnyebben. Elmélete szerint végsősoron minden rítusnak, mítosznak, rokonsági szervezetnek az eredete a bűnbak kiválasztásának és feláldozásának aktusában rejlik.[23]

Lynn Hunt mindkét elméletet felhasználja saját interpretációjához. Könyvének szerkezete részben a freudi sémát követi, amit jól érzékeltetnek egyes fejezetek címei: például „A jó apa tündöklése és bukása", vagy „A fivérek bandája". (A rossz anya című fejezet, amely Marie Antoinette nyilvános imageével foglalkozik, LynnHunt hozzátoldása Freud mitikus történetéhez, amelyben az anyáról eredetileg nemigen esik szó.) Az apai tekintély fokozatos hanyatlása Hunt szerint már jóval a forradalom előtt megkezdődött; e folyamat jól tetten érhető számos korabeli irodalmi és képzőművészeti alkotás témájában. Megnő például az olyan népszerű regényeknek a száma, amelyek családok sorsát követik nyomon, ám amelyekben az apák figurája marginális jelentőségű vagy teljességgel hiányzik a történetből. Számos esetben azonban „az apa tekintélyének elhalványulása" tézist csak nagy képzelőerővel lehet belelátni a Lynn Hunt által példaként felhozott történetekbe; hasonlóképp erőltetettnek tűnnek a festészetből vett példák is. Meggyőző az az érvelés, amely szerint a királyt becsmérlő politikai pornográfia, amelynek egyik kedvenc témája XVI. Lajos impotenciája volt, szükséges volt az uralkodó nimbuszának megtépázásához, mert enélkül a király kivégzésének történelmi merészségű tettét nem merték volna magukra vállalni a franciák. Azt viszont már nehéz belátni, hogy ebben épp a királynak mint apa-figurának a lejáratása lett volna a lényeg.

„A fivérek bandája" (The Band of Brothers) című fejezet a király kivégzésének történetét tekinti végig, különös hangsúlyt helyezve a tettet övező bizonytalanságra és a megtörténtét követő általános buntudat-hangulatra. Majd azokat az apai hatalmat korlátozó törvényeket tárgyalja, amlyeket a Konvent 1793 és 1794 során hozott; végül e helyt is a képzőművészeti és irodalmi példák sora hivatott illusztrálni az apa-figurával való végleges leszámolás tételét.

Tovább követve a Totem és tabu gondolatmenetét, Hunt ezután a „felszabadított" (értsd: a patriarchális hatalom alól felszabadított) nők sorsával kapcsolatos dilemmákat veszi sorra. Megillessék-e őket ugyanazokaz emberi és politikai jogok, amelyeket a férfiak élveznek? Elvileg ehhez nem fért kérdés; s a gyakorlatban is számos olyan, főleg családjogi törvény született a forradalom alatt, amely a lányokat a fiúkkal azonos státuszba helyezte. Az örökségből például a lánytestvérek ugyanúgy egyenlő részt élveztek, mint öccseik és fivéreik (magát az elvet, az egyenlő részekre osztandó örökség elvét is a forradalmi évek törvényhozása szülte, azzal a céllal, hogy gátat vessen a kitagadással és más hasonló eszközökkel manipuláló szülői önkénynek). A nők politikai életben való részvétele azonban nagyon is vitatott kérdés maradt. Hunt számos példát említ arra, hogy a politizáló férfiak, például a konventben ülő képviselők jókora adag

[23] Hunt, The Family Romance of the French Revolution, 11.

ellenérzéssel szemlélték a nők politikai aktivizálódását, s rossz szemmel nézték az olyanfajta szervezeteket, mint például a Köztársaságpárti Forradalmár Nők Társasága (Société des Républicaines Révolutionnaires). A nők közéletbe való bekapcsolódása a hagyományos nemi szerepek összemosódásával fenyegetett (itt lép be az értelmezésbe a Girard-féle elmélet).

Hunt a forradalom teremtette anarchikus viszonyok legtökéletesebb irodalmi kifejeződésének Sade márki *Filozófia a budoárban* c. regényét tartja. Ez az első látásra meglehetősen abszurdnak tűnő gondolat olyan jelentőséggel bír a könyv szerkezete szempontjából, hogy a szerző külön fejezetet szentel neki, "Sade családpolitikája" címmel. Az érvelés lényege a következő: a forradalom az állam és a család hierarchiáját egyaránt szétzilálta; s mivel ez a kétfajta viszonyrendszer egymásnek tükörképe, az a szerző, aki minden addigi erkölcsi norma teljes tagadásának, az egyén demoralizálódásának (vagy abszolút szexuális felszabadulásának) adott kifejezést, egyúttal a politikai élet anarchikus állapotát is ábrázolta. Hunt hangsúlyozza, hogy a Filozófia a budoárban műfajilag meglehetősen kevert mű, amely a társadalmi szatíra és a politikai pamfletirodalom bizonyos elemeit is tartalmazza; így nem tekinthető egyszerűen pornográfiának, hanem úgy olvasandó, mint egy radikális morálfilozófus kommentárja saját korának erkölcsi és társadalmi konvencióit illetően.

A legradikálisabb szakasz lezárulásával, a terror elmúltával megkezdődött a forradalom konszolidálódása, s számos téren visszarendeződés következett be. Így volt ez a családi erkölcsök terén is; bár, teszi hozzá Hunt, a család mint intézmény eltörlése igazából soha nem merült fel a forradalom alatt, még a legszélsőségesebb időszakban sem. Hunt az 1793–94-es évek ideológiájának alakulásában fedezi fel a visszarendeződés első érzékelhető jeleit; 1793-ban tiltották be például a nők politikai-közéleti jellegű klubjait, s innentől kezdve hivatalos körökben is egyre inkább hangoztatták a nők hagyományos szerepének fontosságát. Hunt egyebek között az ezidőtájt rendezett állami ünnepségek szimbólumrendszerét elemezve igyekszik azt bemutatni, milyen konvencionális feladatot szánt a köztársaság a nőknek. A fesztiválokon csak az anyaságot és a házastársi odaadást megtestesítő jelképként lehettek jelen; az ellen például, hogy az Ész (Raison) ideáját fiatal női szereplő jelenítse meg a felvonulásokon, komoly kifogások merültek fel.[24]

A családnak az 1790-es évek második felében bekövetkezett „rehabilitálódása" azonban nemcsak a nőket érintette. Az apa szerepe is kezdett újra megtelni tartalommal, s általában reneszánszát élte a családkultusza. A korábbi radikális családjogi törvények közül némelyeket visszavontak az 1790-es évek második felében; s a Code Napoléon megjelenésének idejére teljessé vált a korábban szétzilált erővonalak újra-, illetve visszarendeződése. Ezek a változások azonban már egy nagyobb folyamatba illeszkednek: a 19. századi polgári családmodell megszilárdulásának folyamatába. Nem hagyhatók figyelmen kívül a régi század-

[24] I. m. 154.

fordulónak, az „érzékenység korának" mentalitásbeli változásai sem. Az ekkorra kialakult családideál patriarchális színezete ellenére sem volt már azonos a forradalom előttivel: meghittebb, harmonikusabb jelleget öltött, s alapzatát nem annyira a tekintély érvényesítése, hanem inkább a családtagok egymás iránti megértése és tisztelete alkotta.

Az eddig elmondottakból alighanem kiviláglanak a könyvvel kapcsolatos alapvető problémák. Az egyik baj az, hogy Lynn Hunt egy fiktív mítoszt erőltet rá a valóságos történeti szituációra, s ehhez a koncepcióhoz azután az események értelmezése során váltig ragaszkodik. A másik az, hogy anyagát is tendenciózusan válogatja össze, oly módon, hogy a prekoncepciót bizonyítani tudja. Ezzel a veszéllyel ő maga is tisztában van,[25] valamint azzal is, hogy a nem politikai témájú műalkotások politikai szempontú értelmezése tévutakra vezethet; mégis kitart e módszerek mellett. A harmadik probléma abból adódik, hogy Hunt akarva-akaratlanul azt a benyomást kelti, mintha a 18. századi franciák is a Freud (illetve Girard) által sugallt fogalmakban éreztek és gondolkodtak volna magukról és a történelmi helyzetről. A legzavaróbbak mindig az olyan értelmezési kísérletek, mint például az itt következő. Először egy korabeli megfigyelő által leírt jelenetet idéz fel Lynn Hunt, amikor is XVI. Lajos kivégzésén a jelenlevők egyike vért hintett a tömegre, és így kiáltott fel: „Testvérek! Azt mondják, Capet Lajos vére visszaszáll majd ránk. Hát legyen! A király vére boldogságot hoz!" Majd hozzáfűzi: „Ez azon ritka alkalmak egyike, amikor a forradalmi szóhasználat maga enged bepillantást apolitikai rendszer pszichoszexuális alapjaiba."[26]

Pedig az alapötlet nem rossz. Hunt az általa idézett források, például a konventben elhangzott beszédek vagy a forradalom alatt hozott családjogi törvények szövege alapján meggyőzően bizonyíthatná, hogy a kortársak valóban analógnak fogták föl az állam és a család berendezkedését, és láttak összefüggéseket a monarchia és a patriarchális családmodell között. Erre pregnáns példaként szolgálhat például az egyik idézett szónoklat: „Miután a közéletben elnyerte szabadságát az ember, még hátravan az, hogy magánéletében is biztosítsuk szabadságát és boldogságát. Tudjátok, hogy az ancien régime idején a szülők zsarnoksága gyakran éppolyan szörnyű volt, mint a miniszterek despotizmusa [...]. Ezért fontos, hogy az ember és polgár jogainak nyilatkozata után megalkossuk a házastársak, apák, fiúk, szülők jogainak nyilatkozatát is."[27]

A könyv számos más kérdésfeltevése is érdekes, valós problémákra vonatkozik, amelyeket Hunt jól dokumentáltan, világosan fejt ki – ilyen például a nők közéleti szerepének korábban vázolt kérdésköre. A felhasznált forrásanyag és annak minden prüdériától mentes feldolgozása is arra predesztinálná a monográfiát, hogy lebilincselő, újszerű olvasmány legyen. (A prüdéria hiánya egyébként azért is figyelemreméltó, mert Lynn Hunt – mint az jegyzetapparátusából

[25] I. m. 14–15.
[26] I. m. 10.
[27] I. m. 17.

is kiderül – gyakran merít különféle feminista szerzők munkáiból; ám ő, nemegyszer a hivatkozott szerzőkkel szembe helyezkedve, náluk jóval visszafogottabban és józanabbul kezeli a nők helyzetével kapcsolatos kérdéseket, nem beszélve a feministák szemében vörös posztónak számító pornográfiáról.) Csakhogy az olvasó fel-feltámadó érdeklődését minduntalan agyonüti az elméleti szempontok állandó sulykolása. Kit ne kötne le például egy Sade-regény elemzése, még ha történelmi forrásértékéről nincs is meggyőződve az ember? Ám óhatatlanul bosszankodásba fordul az olvasó érdeklődése, amikor belebotlik a már sokadszor ismételt értelmezésbe: „Sade, bizonyára saját abnormális lelki alkatának is köszönhetően, meg tudta ragadni a forradalmi tudatalatti legproblematikusabb vonásait, így például a köztársasági érzelmek és a nőkkel kapcsolatos ambivalencia közti összefüggéseket. Sade egyfajta freudi családregényt ábrázolt, mégpedig nemcsak [a regénybe betétként beékelt] álforradalmi pamfletben, hanem az azt megvalósító budoárbeli aktusokban is."[28] A könyv végére jutván a kezdeti vegyes érzelmekből leginkább csak a bosszankodás marad. Vagy a sajnálkozás; hiszen az olvasó óhatalanul eltűnődik azon, hogy milyen színvonalas kultúrtörténeti esszégyűjtemény lehetett volna Lynn Hunt könyve, ha a szerző kevésbé engedett volna az elméletalkotás mindent elsöprő kényszerének.

[28] I. m. 141.

Várhelyi Zsuzsanna

A római család története

Saller, Richard P.:
Patriarchy, Property and Death in the Roman Family.
Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 249 p.
(Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, 25.)

Az 1980-as évek kezdete óta az antik társadalomtörténet területén gyökeres változások mentek végbe, melynek eredményeképpen a római család kutatásában a sokszor banális és forráskritikát mellőző leírásokat modern szociológiai és demográfiai módszerekkel dolgozó elemzések váltották fel. A családtörténet, mint tudományág, kérdéseit és tekintélyét is a francia Annales-iskolának köszönheti, a római család kutatása azonban, talán pontosan az inherens problémák révén, elsősorban az inkább elméleti modellekkel dolgozó angolszász ókortörténet-tudománynak köszönhető. Ahhoz ugyanis, hogy a római családról beszélhessünk, két sajátságot kell elfogadnunk, egyrészt, hogy a frankofón újkori kutatásokat meghatározó anyakönyvek, források nem állnak rendelkezésre, másrészt, hogy a fennmaradt források által nyújtott adatok legtöbbször természetüknél fogva pontatlanok.

Historiográfiai szempontból a római társadalom elemzésének története így kiábrándulások sorozata, melyeket Saller új könyvének második fejezetében foglal össze. A római halálozás kérdésében a kutatóknak elsőként a rendelkezésre álló adatokat, mint például az ulpianusi várható élettartam táblázatot (Dig.35.2.68), a sírfeliratokban szereplő életkort, a sírokban talált csontvázakat vagy az egyiptomi cenzus fennmaradt eredményeit kellett kiértékelnie.[1] Míg ezen adatok egy csoportja sem nyújt modern szempontból elfogadhatónak számító adatokat, sőt nem is tekinthető általánosnak a római társadalom egészére, segítségükkel valószínűsíthető, hogy Róma klasszikus korában a születéskor várható átlagos élettartam 20 és 30 év között volt.

A kiábrándulások után Saller módszertani javaslata, melyet a David I. Kertzerrel közösen szerkesztett 1991-es „The Family in Italy" bevezetésében tárgyal, új

[1] A Digestában található formula szerint a húsz év alatti személyek várható élettartama további 30 év; a 20-24 éveseké további 28 év; a 25-29 éveseké további 25 év; a 30-34 éveseké további 22 év; a 35-39 éveseké további 20 év; a 40-49 éveseké a 60 éves korukig hátralevő évekből egyet levonva kapható meg; az 50-54 éveseké további 9 év; az 55-59 éveseké további 7 év; végül pedig 60 év felettiek esetében pedig további 5 év. Ez a számítási mód, mely elsődlegesen adminisztratív célokat szolgált, nem felel meg a modern demográfiai kutatások alapján valószínűsíthető várható élettartamnak. Az egyiptomi papiruszleleteken fennmaradt, 14 éves periódusokban tartott népszámlálás adatai az összes családhoz tartozó személy nevét és életkorát tartalmazzák. Ez a legmegbízhatóbb forrásunk demográfiai kérdésekben, a leletek azonban töredékesek és földrajzilag meglehetősen behatároltak. Lásd Bagnall, R. S. – Frier, B. W.: *The Demography of Roman Egypt.* Cambridge, 1994.

fejezetet nyitott meg a római családtörténeti kutatások területén.[2] A perspektíva történeti *és* antropológiai; és kifejezett célja, hogy véget vessen a kettő közötti dichotómiának: a területileg és az elemzett korszak tekintetében behatárolt történeti elemzések és a több történeti korszakot átfogó, nagy változásokat leíró antropológiai szintézisek összehangolatlanságának. A módszer lényege tehát az összehasonlító elemzés.

A római halálozás kérdésében ez például azt jelenti, hogy Saller új könyvében a modern demográfiában bevett élettartam táblázatokkal dolgozik, melyek a halálozások V-alakú eloszlásából indulnak ki; és bár a várható élettartam az egyes populációkban nagyban különbözik, demográfiai konstansnak tűnik, hogy a korai magas gyermekhalálozás a tízes évek elejéig folyamatosan csökken, majd lassan növekedve a negyvenes évek végén újból megugrik (így adva ki a V-alakot). Coale és Demeny várható élettartam táblázataiból[3] Saller az Európán belül földrajzilag megragadható, demográfiai különbségek alapján készített négy modell közül, az északi, déli és keleti modellekhez képest legsemlegesebb „nyugati" modellel dolgozik, mely a várható élettartamot 2,5 évenként lebontva önálló táblázatokban adja meg 10000 újszülöttre vonatkozóan a túlélők számát, és rájuk vonatkoztatva a várható élettartam változásait.

A táblázatok használata azonban túlmutat ezeken az adatokon, a magas korai halandóságon és a számunkra rövid várható élettartamon. A „Nyugat 3" táblázat segítségével (mely az átlagos várható élettartamot 25 évre teszi) Saller egy mikroszimulációt hozott létre (ld. 3. fejezet).[4] Az így generált mintapopulációhoz Saller az antik epigráfia nyújtotta házasodási adatokat használta, amelynek alapján meg lehet különböztetni az irodalmi forrásokban túlnyomó többséggel található, a „szenátori rétegre" vonatkozó átlagos házasodási életkort (nők: 15 év, férfiak: 25 év) a „közönséges" házasodási kortól (nők: 20 év, férfiak: 30 év).

De mire is jók ezek a táblázatok, melyek egyes életkorokra lebontva megadják az életben lévő különböző rokonok átlagos számát, azok átlagos életkorát, és azt, hogy az életben lévők hány százalékának vannak biztosan élő rokonai? A mikroszimulációtól nyilvánvalóan nem várhatunk pontos számadatokat. Ehelyett a táblázatok általános képet adnak arról, hogy a valószínűnek tekinthető demográfiai paraméterek hogyan befolyásolják a rómaiak életben lévő rokonságát – méghozzá egész életük során. A szimulációban reprezentált adatok realitását az mutatja, hogy kevés eltérést mutatnak az egyiptomi cenzus adataitól, azaz hogy a szimulált populáció demográfiailag nem elképzelhetetlen egy antik, mediterrán társadalomban. És Saller célja könyvének első részében pontosan ez: be-

[2] The Family in Italy from Antiquity to the Present. New Haven, 1991. Ld. Saller első jelentős publikációját ez irányban: *Classical Philology* 82, 1987. 21–34. (párja Shaw, *Journal of Roman Studies* 77, 1987, 30–46.).

[3] Coale, A. J.–Demeny, P.–Vaughan, B.: *Regional Model Life Tables and Stable Populations*. New York, 1983. (2. kiadás)

[4] CAMSIM szimuláció: Smith, J. E.–Oeppen, J.: „Estimating numbers of kin in historical England using demographic microsimulation". In: *Old and New Methods in Historical Demography*. Szerk.: Schoefield, R. – Reher, D. Oxford, 1993. Saller könyvében az általa túl optimistának tartott 32,5 éves átlagos élettartamra vonatkozó táblázatokat is megad.

mutatni, hogy az antik források és modern demográfiai módszerek kombinálásával mit tudhatunk meg a római családról.

A mikroszimuláció adatai nyilvánvalóan önkényesek, és csak arra az esetre állnak, ha elfogadjuk, hogy a születéskor várható átlagos élettartam 25 év volt, és a férfiak első házasságára átlagosan 30 éves koruk körül került sor. Saller érdeme azonban, hogy világossá teszi, ezek az adatok azt jelentik, hogy 15 éves korára a rómaiak harmada, 20 éves korára pedig már a rómaiak fele elveszti édesapját. Ez azonban már jelentősen befolyásolja hagyományos ismereteinket a *paterfamilias* (családapa) hatalmáról, vagy annak valószínűségéről, hogy a hozományt adó apa megérné azt, hogy az összeg visszatér családjába a házasság végén.

Ezen adatok fényében Saller könyvének második részében (4-6. fejezet) a római család hagyományos definícióit és normáit veszi nagyító alá, a *patria potestas* (apai hatalom) mellett olyan meghatározó fogalmakat, mint *familia* (család), *domus* (otthon, ház) és *pietas* (odaadás, szeretet). A legalapvetőbb probléma nyilvánvalóan az, hogy a római *familia* és párja, a *domus* fogalma magába foglal a nukleáris családon kívül más rokonokat és a háztartásban szolgáló rabszolgákat is (4. fejezet). Ez néhány kutatót arra a nyelvet és kultúrát whorfi módon azonosító tézisre vezetett, hogy a családi érzések is ebben a nagyobb körben oszlottak szét; Saller viszont az ilyen állítások tudományos értékét megkérdőjelezi. Szerinte ugyanis a család fogalma alatt a nukleáris családot értették, mely azonban – és ez jelentette a problémát – a halálozások és válások révén nem volt statikus. A *familia* fogalmának letisztulását megnehezítette, hogy a legfontosabb tagok személye sokszor változott. Ebből a szempontból különlegesen érdekes a családok idealizált és egyben véglegesnek tekinthető reprezentációja sírokban és sírfeliratokon. Amit építészetileg a Vatikán és az Isola Sacra ház alakú, belül díszített sírépítményei kifejeznek, az az élők *domus*ának analógiája; és bár Ulpianus tagadja ennek jogi tartalmát (Dig.11.7.14.8), a római köztudat azonosította a temetés finanszírozását az öröklés tényével. A sírfeliratok egyik leggyakoribb formulája *„A f(ecit) B k(arissimo)"* a még korábban, az életben lévők között fennálló kölcsönös lekötelezettség és érzelmek kifejezése. A és B az esetek több mint kétharmadában férj és feleség vagy szülők és gyermekek, és a feliratok gyakran utalnak olyan családi érzelmekre, mint *pietas* vagy *caritas* (ragaszkodás, szeretet). A szövegek és az ikonográfia a nukleáris családra korlátozódik, a családban felszabadított rabszolgákat és más, a familiához tartozó személyeket pedig ritkán azonosították név szerint.

A *paterfamilias* sajátosan nagy hatalma a római *familián* belül az antikvitásban, a jogban és különösen a görög hagyományban közhely volt. (Dion.Hal. 2.26.4; Sex.Emp. 3.211). Saller (5. fejezet) támadja ezt a modern történetírásban is, legalábbis a XVI. század, azaz Jean Bodin óta bevett álláspontot, mely a családi kapcsolatok teljesen asszimetrikus felépítését veszi alapul, és például Paul Veyne leírásában ezt az apai hatalmat tekinti a családok alapvető szervezőerejének.[5] Az

[5] Bodin, Jean: *The six bookes of a commonweale; A History of Private Life: From Pagan Rome to Byzantium*. Szerk.: Veyne, P. Cambridge, 1987.

engedetlen fiúk kivégzéséről szóló, legendás és jobbára századokkal korábbra tett történetek mellett forrásainkban ugyanis jócskán szerepelnek mostohaszülőkkel házasságtörésen kapott vagy pazarul költekező fiúk is, melyek alapján már kétségbevonható, hogy a rómaiak különböztek volna más preindusztriális társadalmaktól.[6] Az eliten belül különösen világosnak tetszik, hogy az apa hatalma mellett a gyermekek támaszkodhattak az anya és más rokonok segítségére is. A római erkölcsöt bemutató *exemplá*ban a *pietas*, a gyermekek apjuk iránti engedelmessége mellett (Aeneas hátán menti ki apját az égő Trójából) magába foglalja az apa lekötelezettségét felesége iránt (T. Gracchus vállalja a halált felesége helyett, Plin.NH 7.121). A család belső elrendezéséről a fentebb említett, demográfiai összehasonlító elemzés révén Saller néhány további következtetésre is jut. Először is, más premodern társadalmakkal való hasonlósága révén a római családban is természetesnek vehető az a generációk közötti konfliktus, amit az egyetlen patrimónium több felnőtt generáció közötti megoszlásának lehetősége okoz. Ugyanakkor különösen a kevésbé vagyonos családokban felnőtt fiúk és a hozzájárulásukra szoruló apák viszonya a valóságban szimmetrikusabb lehetett. Autoritás és fizikai erőszak kapcsolata, és különösen ennek társadalmi megítélése azonban elsősorban a hatalom ideológiájának függvénye, és így kérdéses marad, hogy mennyi az objektív tartalom azokban a kijelentésekben, melyek – római illetve más, későbbi források alapján – a római apa hatalmát családjával szemben szélsőségesen nagyra értékelik.

Ez utóbbi szempontból különlegesen érdekes annak a vizsgálata, hogy hogyan ítélték meg a rómaiak az erőszaknak nem az élet elvételére szolgáló, hanem kevésbé extrém formáját, a testi fenyítést (6. fejezet). Bármennyire visszatetsző legyen is ez a modern olvasók szemében, a rómaiak számára a testi büntetések bevett és legitim módszernek számítottak. A fizikai fenyítés szimbolikus jelentősége a nyilvános megszégyenülés mellett pontosan a rabszolgákkal való azonosításban rejlett. A jogászok érvelésében pontosan ez különbözteti meg a szabadokat a rabszolgáktól, és a római polgárjoggal, gondoljunk csak Pál apostol megkülönböztetésére, összeférhetetlen volt az ütlegelés.[7] A fizikai büntetés tehát a római társadalomban jelzésértékű volt; kérdés, hogy mit árul ez el a jogi szempontból egyformán a *paterfamilias potestas*a alatt álló gyermekek és rabszolgák helyzetéről. Catotól Senecáig számos forrás bizonyítja, hogy bár a testi fenyítés tekintetében megoszlottak a vélemények, a gyermekeket és rabszolgákat megkülönböztették egymástól. A rabszolgák bántalmazása humorosnak szánt irodalmi toposz volt,[8] a gyermekeket azonban jobbára csak a tanáraik ütlegelték. Míg a szabadok gyermekei kinőttek a *puer* (gyermek) státusból, és vele együtt maguk mögött hagyták a fizikai büntetés fenyegetését is, a rabszolgák nevükben és bánásmódban is *pueri* maradtak. Ez a megkülönböztetés árulkodik

[6] Harris, W. V.: „The Roman father's power over life and death". In: *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*. Leiden, 1986. 81–95.

[7] Ez a megkülönböztetés a Kr. u. 2. század folyamán eltűnik (141).

[8] Plautus, Truculentus 775–82, Alulularia 48; Petronius, Sat. 49; Iuvenalis 6.480.

a gyermek-szülő és a rabszolga-tulajdonos viszony alapvetően eltérő jellegéről: a *paterfamilias* kényszeríti rabszolgáját („megtöri", Cic.Rep. 3.37), aki félelemből engedi kihasználni magát, viszont gyermekével szemben, aki majd társadalmi pozícióját és vagyonát örökli, csak részben használ fizikai erőszakot. A *paterfamilias*nak csak annyiban célja a megszégyenítés, hogy önmérsékletet tanítson fiának, de a nevelés lényegében a később elfoglalandó pozícióra, és így a gyermek értelmére irányul.

A családi vagyon generációk közötti megosztása és ennek problémái adják a kötet harmadik részének témáit: örökösödési stratégiák (7. fejezet), a kiskorú örökösök gyámsága (8. fejezet) és a hozomány (9. fejezet). Az egyiptomi papirusz dokumentumok, és az elszórt irodalmi utalások mellett itt fő forrásunk a Digesta. Ez utóbbi esetében azonban óvatosságra int, hogy a Kr. u. 6. századi jogi kivonat készítése során módosítottak a klasszikus szövegeken, amennyiben a közbeeső korszakban történt változások miatt azok már nem voltak érvényben. Emellett Saller kiemeli, hogy a jog nem azonos a társadalmi gyakorlattal, sőt nem is tekinthető e gyakorlat magyarázatának. Ebből a szempontból döntő fontosságú, hogy a római örökösödési jog nem pusztán egyetlen, előre megadott szabályt ír elő, hanem egy sor eszközt és módot, melyek segítségével a polgárok elvileg szabadon rendelkezhettek vagyonukról, azaz potenciálisan függetleníthették magukat a társadalmi normáktól. Saller elemzésében a jogi szabályozás tehát így nem restriktív vagy preskriptív előírás, hanem rugalmas *eszköz*, amely lehetőséget nyújt bizonyos stratégiákra, melyek segítségével a rómaiak megbirkózhattak az élet adta különböző lehetséges eseményekkel – végső soron azonban legtöbbször a társadalmi normák betartásának érdekében.

A családi státusz és vagyon továbbadása demográfiai szempontból a helyes arány eltalálását jelenti: túl sok gyermek között biztosan akad fiú, aki továbbvigye a család nevét, túl sok gyermek közt azonban annyira szét is oszolhat a vagyon, hogy már nem teszi lehetővé, hogy fenntartsák a család rangját. A római jog az örökhagyásban rendkívül nagy szabadságot adott a *paterfamilias*nak, aki vagyonának ¾-ét szabadon hagyhatta az általa választott örökösre, és emellett az adoptálás, a rabszolgák felszabadítása, valamint a válások-újraházasodások szabadsága révén a rokoni kapcsolatok meghatározásában is – a későbbi Európában is sokáig páratlan módon – nagy szerepet játszhatott.

Ugyanakkor a korai császárkori szenátori arisztokrácia sajátos jellemzője, hogy minden generációban több mint kétharmaduk kicserélődik. Saller szerint ezt azonban nem az örökösödési gyakorlat sikertelenségeként kell értelmeznünk. A rómaiak, a későbbi európai arisztokráciáktól eltérően, nem a családi vagyon vérrokonokra hagyásában látták az örökösödés célját, hanem emlékezetük megörökítésében és a családi *nomen* továbbörökösítésében, mely azonban örökbefogadáson és felszabadított rabszolgákon keresztül éppúgy lehetséges volt, mint saját gyermekeik révén. A jogi írásokban megőrződött *fideicommissa* (hitbizományok) tanúsága szerint a stratégiák a vagyont az élő, közeli családtagok és a felszabadítottak között osztották szét, és nem a *posteritas* (utókor) hosszú távú elrendezésével foglalkoztak. Saller eredményei itt azt sugallják, hogy az örökhagyás római szabadsága nem tette szükségessé a szűkebb családon belüli

reprodukciót, sőt annak a veszélye, hogy a vagyon esetleg túl sok gyermek közt fog megoszlani kifejezetten korlátozhatta a születendő gyermekek számát.

A Tizenkéttáblás törvények apai ágú rendje mellett felnövő anyai ági gyakorlat, mely valószínűleg szorosan összefügg a nem-apai rokonságok általánossá váló elismerésével, már a Kr. e. 1. században elismerést nyert a praetori edictumban, és a Kr. u. 2. században két törvényben. A Cicero korától fennmaradt *fideicommissa* világosan mutatják, hogy bőven adódott lehetőség még az írott végrendeletek szabadságát korlátozni próbáló törvények megkerülésére is, akárcsak a végrendeletek formailag nem megfelelő voltából fakadó veszély kiküszöbölésére. A letétek biztosították, hogy a túlélő házastárs, gyermekek, sőt a felszabadított rabszolgák is az örökhagyó akarata szerint részesülhessenek a vagyonból, függetlenül az előre nem kiszámítható egyéni élettartamtól. A mikroszimulációban bemutatott élettartam adatok és a fennmaradt jogi esetek egyaránt közelebbi képet adnak a családi élet valóságáról, mint az egyszerű, egyvonalú leszármazást feltételező modern elemzések. Ezek a jogi esetek, akárcsak a sírfeliratok, egybehangzóan azt bizonyítják, hogy az örökösödési gyakorlat az első helyen általában a közvetlen családnak, míg közvetlenül utána a felszabadítottaknak kedvezett: a cél nem az, hogy a vagyont az apai ág leszármazottaira (*agnati*) korlátozzák, hanem hogy minden a háztartáshoz tartozó személy méltón részesedjék.

A családi vagyon kiskorú gyermekekre örökítését a *paterfamilias* halála után gyámok segítségével rendezték. A *tutela impuberum* (kiskorúak gyámsága) gyakoriságát a mikroszimulációs adatok tovább hangsúlyozzák, mivel a pubertás korának végére, amíg a jog kötelezővé tette egy gyám kiállítását, a gyermekek egyharmadának nem volt életben az apja. A *paterfamilias* a *tutor* (gyám) kijelölésével általában egy magasabb rangú rokont tisztelt meg (melynek modern mediterrán megfelelője nyilvánvalóan a keresztapa). A *tutor* feladata nem a gyermek nevelése, (a *custodia* (felügyelet) az anyára marad), hanem az örökül hagyott vagyon gondozása volt. A gyakorlatban a *paterfamilias* általában több tutort is kijelölt végrendeletében, és a *tutela* gyakoriságára utal, hogy három ilyen megbízatás esetén lehetett csak továbbiakat visszautasítani. Végrendeletben kijelölt *tutor*ok híján a legközelebbi apai ági rokonokra maradt a feladat, ezek hiányában pedig a városi tisztviselőknek kellett egy megfelelő személyt kijelölni. A Digesta részletesen foglalkozik a feladatukat nem jól végrehajtó gyámok büntetésével, valamint a több gyám révén előadódó jogi problémák megoldásával. A Kr. u. 2. századra egy párhuzamos intézmény, a *cura minerum* (ifjak feletti gondnokság) is törvénnyel szabályozott gyakorlattá lett, mely a pubertástól, azaz a *cura* végétől 25 éves korukig tartotta gondozás alatt az apátlan árvákat, akik ekkorra a gyermekek kétharmadát tették ki. A mikroszimuláció alapján Saller így arra a következtetésre jut, hogy a vagyonnal rendelkező rómaiak több mint egyharmada *tutela* vagy *cura* alatt állt.

A római morál a *tutor*-kötelezettségét közvetlenül a szülői feladatok után, és a *hospitalitas* (vendégszeretet), a *clientela* (kliensi viszony) és a rokoni kötelezettségek elé helyezte (Aulus Gellius, NA 5.13). A *tutela* szent kötelezettség, *officium*, és bár

elsősorban nem becsületbeli, hanem tiszteletbeli ügy, morális jelentőségét mutatja, hogy a gyám standardja megegyezik a *bonus paterfamilias*éval. A fenti számadatok tükrében ez már sokat mond a római gazdaságról és társadalomról is: ha ugyanis a római tőke jelentős része a *tutorok* kezében volt, akik elszámolással tartoztak a vagyon helyes gondozásáról, az nagy mértékben befolyásolhatta a befektetők kockázatvállalását. A legdöntőbb elem azonban, hogy a társadalmi kapcsolatok tekintetében az apák nyilvános feladata, hogy gyámokat jelöljenek ki gyermekeiknek, a társadalmi struktúra szempontjából döntőbb szerepet játszhatott, mint az oly sokszor elemzett *amicitia* (barátság) és *hospitium* (vendégbarátság).

Míg Saller könyvében javarészt fiúgyermekekre koncentrál, az utolsó fejezet témája a római nőket is közvetlenül érintő hozomány célja és használata. A hozomány az örökség melletti egyik legfontosabb eszköz, amelynek segítségével vagyont lehetett a római társadalomban továbbadni, és ahhoz hasonlóan rugalmas keretek között funkcionált. Míg a görögöknél, és számos későbbi európai társadalomban is a hozomány célja, hogy kiadja a lánygyermekek részesedését az apai vagyonból, a római hozomány nem jelentette a lánygyermek teljes örökrészét, hanem a feleség eltartásának költségeit volt hivatva fedezni a házasság időtartama alatt. A feleség a *sine manu* (a családfői hatalom nélküli) házasságban definíció szerint saját apjának *potestas*a alatt maradt, és *peculium*mal (megtakarított külön tulajdon) rendelkezett; az apa halála esetén pedig részesedett az örökségből. A hozomány Rómában nem jelentette szükségképpen az apai vagyon jelentős részét, és eltérően a későbbi Európában előálló helyzettel, nem is inflálódott: jogi forrásaink szerint a csillagászati egymillió sestertiusos római hozományok mellett például a provinciális elit körében hosszú ideig standard elvárás maradt egy 50-100 ezres hozomány.[9]

Saller fő kérdése tehát, hogy miért alakult ki a római hozományok sajátságos jellege, azaz, hogy nemcsak nem jelentették a lánygyermekek apai örökrészét, de nem is inflálódtak. A *paterfamilias* számára a lánygyermekének szánt vagyon elosztása a hozomány, a *peculium* és az örökség között nyilvánvalóan stratégiai kérdés volt, amelyhez számos tényezőt kellett figyelembe venni. Alapvető jellegű volt a római házasságok bizonytalansága: a válások kevéssé szégyenteljes volta mellett az a mikroszimulációból kinyilvánuló számadat, hogy minden hatodik átlagos első házasság, melynél a férj 30, a felesége 20 éves, az egyik házastárs öt éven belüli halálával végződött. A jó házassághoz nyilvánvalóan megfelelő hozomány kellett, a családi vagyon azonban ezt limitálta. Tovább mérsékelhette a hozományok inflációját az a már az idősebb Catonál is megjelenő irodalmi toposz, mely szerint a nagy hozományt a férjek inkább tehernek tekintették, mivel az ilyen feleségek (*uxores dotatae*) uralkodtak férjükön (Aulus Gellius, NA 17.6).[10]

[9] Az egyetlen döntően eltérő adat a Kr. u. 5. századból származik: ekkor Maiorianus császár törvényben próbálja korlátozni, hogy a lánygyermekek családja mekkora, a hozománnyal versengő házasság előtti ajándékban részesedhet. Ez a későantik jelenség valószínűleg azt mutatja, hogy nem állt rendelkezésre elegendő számú menyasszony (Maior. Nov. 6.9,458).

[10] Ld. később Horatius, Carm. 3.24; Seneca, Matrim. fr.87; Iuvenalis, Sat. 6.136; Martialis (Epig. 8.12.) találóan azt írja, hogy nem akar férjhez menni egy gazdag nőhöz.

Meghatározó bizonytalansági tényező volt a gyakori válás is. A hozomány itt annak a veszélynek volt kitéve, hogy bár válás vagy a férj halála esetén a feleség kezdeményezhette az összeg visszatérítését, annak egy részét visszatarthatták a gyermekek számára, és olyan esetekben is, ha a feleség családját tartották felelősnek a válásért. Így a feleség vagyonának egy része esetleg még tovább is osztódhatott az egykori férj különböző házasságokból származó gyermekei között. A válás azonban kétélű fegyver volt, hiszen a feleségek saját, egyoldalú kezdeményezésükkel is elválhattak férjüktől, és a hozomány elvesztésének veszélye bizonyos mértékig visszatarthatta a férjet attól, hogy rosszul bánjon feleségével. A feleség ilyen szabadsága azután hosszú időre eltűnt Európából.

Saller konklúziójában még egyszer világossá teszi álláspontját, mely elveti a Bodin óta bevett progresszív családtörténeti nézőpontot: a római család története nem az érzelemmentes patriarchia paradigmája, és nem tekinthető a felvilágosult, modern, gyermekközpontú családok ellentétes előképének. A zsidó-keresztény humánus család kialakulásának képével a szerző szembeállítja az idősebb Cato és Augustinus álláspontját a gyermekek és feleségek megfenyítéséről; az összehasonlításból a keresztény egyházatya kerül ki vesztesen, aki pártolja a családtagok ütlegelését. Ha van progresszív elem a család történetében, az nem a családi érzés kialakulása, hanem a státuszkülönbségek eltörlése a háztartáson belül. Sallernek sikerül kétségbe vonnia a szigorú paterfamilias hagyományos sztereotípiáját – és helyére a gyakorlatias, de törődő apák képét állítja, akik szeretik gyermekeiket, és törődnek fizikai és morális neveltetésükkel, sőt gondolnak arra az esetre is, ha maguk nem lennének képesek felnevelni őket. A könyv egyik recenzense felsóhajt: tényleg ennyire hasonlítottak a rómaiak ránk?[11]

A kérdés nyilvánvalóan arra a hagyományos felfogásra utal, hogy a társadalomtörténészek, mint történészek sajátja, hogy elemzéseikben „korszakokat", ellentétpár-változásokat és azok okait írják le: azaz azt, hogy a rómaiak (rövid távon) hogyan változtak és hogy (a hosszú távú változások eredményeképp) hogyan különböztek tőlünk. Az Annales-iskola *continuité*-je és a foucault-i történetírás meghatározó diszkontinuitása[12] közepette a római család történetének modern elemzései sokszor még mindig ilyen diakronikus, a családi élet és érzelmek egyirányú „fejlődését" leíró konstrukciókkal dolgoztak. Saller érdeme, hogy sikerült szakítania ezzel a nézőponttal, és egy döntően szinkronikus, és minden további kutatás számára meghatározó elemzést nyújtania a demográfiai adatok, kulturális értékek és egyéni célok komplex viszonyáról egy kifinomult társadalmi és jogi rendszerben. Van, amit elvesztünk a narratív leírással és a rómaiaknak a mai kutatásokban megszokott pozíciójával, amely bennük kívánja azonosítani a tőlünk örökké különböző Másik kulturális paradigmáját. Van, amit nyerünk a modern demográfiai módszerek alkalmazásával és az összehasonlító társadalomtudományi elemzéssel: a fentebb ismertetett konkrét eredmények mellett talán azt is, hogy egy ókortudományi szakkönyv más korszakok kutatói és a tágabb publikum számára is érdekes lehet.

[11] Grubb, J. E.: *Classical Philology* 93, 1998. 90–100.

[12] Saller nem ért egyet Foucault-nak az antik család és szexualitás történetére vonatkozó elemzésével. Lásd: Cohen, D. – Saller, R.: „Foucault on sexuality in Graeco-Roman antiquity". In: *Foucault and the Writing of History*. Szerk.: Goldstein, J. Oxford, 1994. 36–59.

Bognár Bulcsu
„Kőfallal, sárpalánkkal..."

Németh Zsófia–Sasfi Csaba (szerk.):
„Kőfallal, sárpalánkkal...". Várostörténeti tanulmányok.
A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997.

Némi késéssel jelent meg a közelmúltban a Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 1993-as, debreceni konferenciájának anyaga, *„Kőfallal, sárpalánkkal"* címmel. A zömében a konferencia anyagából válogató kiadványt a Csokonai Kiadó gondozta Németh Zsófia és Sasfi Csaba szerkesztésében. A könyv a Rendi társadalom-polgári társadalom sorozat 7. köteteként – hasonlóan a korábbi kiadványokhoz – az esemény- és politikatörténeten túllépve, a hazai társadalomtörténeti diskurzust kívánta bővíteni. A jelen kötetben a társadalomtörténeti megközelítés szegleteként várostörténeti tanulmányok szerepelnek három nagy tematikus egységben.

„A várostörténet általános kérdései" blokkban a szerkesztők azokat a tanulmányokat gyűjtötték össze, amelyek vagy kutatási programjukban, vagy témájukban a társadalomtörténeti ihletettségű várostörténet országos kérdéseire igyekeznek választ adni. Az egység nyitótanulmányában Bácskai Vera a várostörténet-írás hazai útját kíséri végig az 1960-as évektől napjaink több irányú, különböző módszereket és vizsgálati területeket magában foglaló kutatásaig. A szerző részletesen foglalkozik a korábban kevés figyelmet kapó városmonográfiák kérdésével. A kérdés fontosságát az is adja, hogy a hazai történetírás a mai napig hajlamos a helytörténetet a helyi műkedvelők területeként kijelölni, noha már Mályusz Elemér hangsúlyozta ezen munkák jelentőségét az országos tendenciák megrajzolásához. (Jellemző, hogy még a 80-as évek közepén sem volt ajánlatos helytörténettel foglalkozó habilitációs munkát benyújtani; amikor például Ladurie Montaillou-ja Nyugat-Európában már a 70-es években a legtöbbet idézett művek közé tartozott.) Bácskai Vera lándzsát törve a helytörténet jelentősége mellett a tanulmány nagyobb részében az egyre szaporodó, de sok szempontból kritizálható városmonográfiák szerkesztői számára kíván segítséget nyújtani; hangsúlyozva, hogy „csak a korszerű várostörténet szemléletét és módszereit alkalmazó, a helyi forrásanyag, a helyi tradíciók és sajátosságok alapos ismeretén alapuló városmonográfiák" alapján rajzolható ki az ország polgári átalakulásának modellje.

Gyáni Gábor Iparosodás és urbanizáció Magyarországon című tanulmányában a magyarországi városfejlődést a dualizmustól a második világháború végéig tartó időszakban vizsgálva utasítja el az iparosodás és városfejlődés szoros kapcsolatáról szóló hipotézist. Az elemzésből kiderül, hogy a nyugat-európai városfejlődésre megfogalmazott, de sok tekintetben ott sem igazolható tétel

Magyarországon egyáltalán nem állja meg a helyét: az ország egészét szemlélve az urbanizáció nemcsak az iparosodás révén, hanem legalább annyira – és egyes régiók esetében egyértelműen – az intenzívebbé váló mezőgazdaság és a ráépülő kereskedelmi és kisipari fejlődés eredményeként haladt előre. Az elemzés jó példája annak, hogy a nagy országos statisztikák is jó forrással szolgálhatnak egy közkeletű feltevés tesztelésére, ha van a kutatónak megfogalmazott kérdése.

A kvantitatív adatfeldolgozást hívja segítségül a Czoch–Szabó–Zsinka szerzőhármas is a magyar város- és településrendszer 1784 és 1910 közötti tanulmányozásához. A korszak 10000-nél nagyobb településeinek összevetésével a városiasodás változásait követik nyomon. A három időpont (1784, 1851 és 1910) összevetése után arra a megállapításra jutnak, hogy a településszerkezet súlypontja a 19. század második felére – a mezőgazdasági termékkereskedelem konjunktúrája folytán – az Alföldre tevődik, majd a vizsgált időszak végére egyfajta visszarendeződés következik be a korábbi, "városiasodottabb" városok javára a polgári közigazgatás kiépülése miatt. A vizsgálat második eredménye a korabeli nyugat-európai átalakulással ellentétes tendencia, a főváros vízfejjé válásának végigkövetése. A rank-size módszer alkalmazásával ezen túl a kisvárosok dualizmuskori növekedése is megrajzolható. Az alapos módszertani felkészültség, a mindenképpen dicsérendő újítási törekvések és a kétségtelen eredmények mellett mégis fel kell hívni a figyelmet néhány problémára. Elfogadva a szerzők kiindulását, amennyiben a városiasodás változásait kívánják vizsgálni; kétséges, hogy ez csak a települések lélekszámán keresztül megragadható. (Tegyük hozzá a kritika enyhítéseként, hogy ez az egykor nagy visszhangot keltő módszer atyjának, de Vries-nek is a kiindulópontja.) Az adaptáció problémáját veti fel továbbá, hogy a magyarországi városhálózat sokkal kevésbé homogén, mint a de Vries által vizsgált térségekben: az alföldi és a dunántúli településformák különbözősége miatt mindenképpen indokolt lett volna az elemzésben a városokat két sokasságra bontani. Nem tűnik meggyőzőnek az Alföld századforduló utáni visszaszorulásáról szóló feltevés sem: ugyan valóban növekszik az ország egyéb területein a "városiasodottabb" városok sűrűsége, de ezzel párhuzamosan az alföldi települések arányának növekedése még jelentősebb (lásd erről a szerzők által közölt 2. és 3. térképmellékletet). Módszertani aggályokat vet fel az egyes évek igencsak eltérő városszámainak (1784:21, 1851:56, 1910:144) összevetése. Kérdés, hogy az adott év városhálózatának különböző arányait jelző 10000 fölötti lakossal rendelkező településekből reális tendenciák rajzolhatók-e meg.

Szintén adaptációs szándék fedezhető fel Gál Zoltán írásában, aki a magyarországi városhálózatot vizsgálja az 1910-es banki betétforgalom alapján. Már korábbi elemzések rámutattak, hogy a rendszeres gazdasági növekedéssel együttjáró urabanizáció új térhálózatot hoz létre, átalakítva a hagyományos városhálózatot. A szerző ennek a változásnak egy eddig nálunk nem vizsgált összefüggését elemzi. A kutatás kiinduló hipotézise (amely az amerikai történeti földrajz elemzéseiben jelent meg a kliometrikus történetírás hatására) az, hogy az urbanizáció városhálózati jellemzői szoros korrelációt mutatnak – a betétforgalom alapján megrajzolt – pénzintézeti innovációs térszerkezetével. Gál megállapítása az, hogy a 180 banki-innovációs központ századforduló körül kialakuló

hierarchiája a nyugat-európainál erősebb térbeli koncentrációt hozott létre, miáltal az urbanizáció is kevesebb várost érintett. A gerschenkroni modellel operálva Gál szerint a centrumtól a periféria felé haladva a területi egyenlőtlenségek növekednek és a városhierarchia csúcsán lévő települések magasan kiemelkednek a regionális keretekből. A tanulmány kérdésfeltevése és kidolgozottsága megfontolandó eredményeket hozott még akkor is, ha a szerzőnél helyenként összemosódnak a vizsgált szempont alapján megfogalmazható ítéletek a magyar városhálózat egészét minősítő kijelentésekkel.

A városfejlődés tényezői címet viselő blokkban az egyes városok fejlődését meghatározó, vagy befolyásoló tényezők elemzésére került sor. Kónya Péter a 17-18. századi rekatolizáció hatását követi nyomon Eperjes nemzetiségi összetételének változásaira és a város művelődési, kulturális életére; talán kisebb figyelmet fordítva a társadalomszerkezet, a mentalitás ezzel összefüggésben végbemenő változásaira. A blokk további két tanulmányában a dualizmus idején dinamikusan fejlődő két vidéki város került terítékre. Egyed Ákos Kolozsvár-elemzésének középpontjában a kiépülő középváros lakáskörülményeit, a város infrastrukturális fejlesztéseit és a várostervezést mutatja be; hasonlóan, mint a német várostörténetben az 1980-as évek közepétől kibontakozó iskola tette. Lothar Gall és csoportjának kutatásaival egybevágóan egy nálunk nagyrészt még hiányzó perspektíva jelenik meg ebben a tanulmányban. Takács Péter írása pedig Nyíregyháza iparosodását mutatja be a város 18. századi alapításától a dualizmus végéig.

Orosz István a hagyományos elemek továbbélését elemzi Debrecen gazdaságában és társadalmában a 19. század második felében. A tanulmány nemcsak a hagyományos rendi keretekhez való ragaszkodást jeleníti meg, hanem a hagyományos mezőgazdasági termeléshez kötődést is, aminek folyományaként az ország nyugati régiójaival szemben a város nem kapcsolódik be intenzíven a kapitalista termelésbe. (Ez által ez a tanulmány is implicite felveti egy, az eddigieknél cizelláltabb, országos társadalomelemzés szükségességét.) A szerző a továbbiakban bemutatja, hogy – a korábbi megközelítésekkel szemben – a közepes nagyságú birtoktest még messze nem elegendő a tőkegazdaság, a magasabb termelés színvonal megvalósulásához, ha az nem párosul célracionális cselekvési stratégiákkal. Ez pedig egyáltalán nem található meg a kálvinista cívis polgárok között; vagyis Max Weber a protestáns etika és a kapitalizmus szellemének együttjárását megfogalmazó hipotézise nem alkalmazható Debrecen és valószínűleg az egész ország esetében sem. A megállapítást továbbgondolva megfogalmazódhat a kérdés, hogy mennyire plauzibilis magyarázó elv egyes magyar történészeknél, szociológusoknál kimondva, vagy kimondatlanul alkalmazott elemzési szempont, a vallási hovatartozás kérdése egy adott térség gazdasági, társadalmi szerkezetének megragadásához.

A tanulmánykötet harmadik blokkjában a különböző társadalmi csoportok együttélését, konfliktusait tárgyaló tanulmányok szerepelnek. Az írások sorát Mátay Mónika mikrotörténeti kísérlete vezeti be. A szerző kiindulópontja egy 1693-as esemény, amikor is Debrecen polgárai a városi tanács rendelkezése ellenére nem hagyják el a várost és bevárják a támadó tatár csapatokat. A tanulmány szándéka a "polgári engedetlenség" társadalmi gyökereinek a megra-

gadása; a társadalmi aktorok cselekvésének megértése volt. A dolgozat elsősorban ennek a politikatörténeti dimenzióit tudta megjeleníteni; a szélesebb szociológiai elemzéshez még újabb kutatások szükségesek.

Horváth József Győrrel foglalkozó tanulmánya egy még ma is elhanyagolt, de nagy lehetőségeket rejtő forrást, a 17-18. századi végrendeletek elemzi, hogy ez által göngyölítse fel a polgárok és jobbágyok keresztelési, házasságkötési, temetkezési szokásait; vagyis a hétköznapok (Alltagsgeschichte), mentalitás kérdéseire próbál választ keresni. A végrendeletek használata mellett tehát maga a megfogalmazott kérdés is releváns, kevéssé vizsgált perspektívát hoz a társadalomtörténeti kutatásba. Sajnálatos, hogy a vizsgált végrendeletek a felvetett problémával kapcsoltaban meglehetősen kevés információval szolgálnak és egyenlőre csak egyedi példák jelennek meg, amelyek még nem hoznak közel bennünket a nagyobb társadalmi csoportok egybekelési, temetkezési szokásainak megismeréséhez. Remélhetőleg a szerző további munkái már erre is rávilágítanak.

Kövér György családtörténete egy biedermeier cipszer család életstratégiáit követi nyomon, hogy a makroszintű megközelítésekkel szemben mikroszinten vizsgálja a korabeli foglalkozási rétegződésképzést. A rövid írásban a foglalkozásváltás, házasodás, gyerekszám összefüggései alapján rajzolódik ki a társadalomszerkezet és a családi stratégiák illeszkedése. A mikroszintű elemzés fő eredménye, hogy megmutatja: nem húzódott olyan éles határvonal a kereskedelmi, hivatalnoki és lateiner pályák között, mint a szokásos, korszakra vonatkozó sztereotípiák alapján ezt korábban feltételeztük. A további, hasonló kutatások sokban pontosíthatnák a dualizmus társadalomszerkezetéről kialakult képünket.

Ódor Imre a 18. századi pécsi nemesség a helyi társadalomba történő, konfliktusoktól sem mentes betagolódását rajzolja meg. Galambos Sándor pedig a dualizmus kori nyíregyházi egyesületek szerkezetén túl, azok szerepét vizsgálja a társadalmi nagycsoportok közötti konfliktusok enyhítőjeként.

Kósa László a magyar specifikumnak tartott tanyás gazdálkodás mentalitásbeli aspektusait elemzi a nemzetiségi hovatartozás alapján Gyulán, a dualizmus időszakában. A német, magyar, román csoportok ön- és a másokról alkotott képe jelenik meg a munkaéthoszon, a gazdálkodási habituson keresztül. A néprajzi adatfelvétel megteremti a lehetőséget arra is, hogy megvizsgáljuk, mennyire metszik át ezeket az ön- és másokról alkotott képeket az egyes etnikumok között tapasztalható társadalomszerkezeti különbségek. A szerző utal is erre az összefüggésre, de további vizsgálódásoknak kellene a pontos metszéspontokat kijelölniük.

A tanulmánykötet végére érve számtalan, a magyarországi polgári átalakulás szempontjából lényeges kutatási eredményt ismerhetett meg az olvasó egy előadássorozatból szerkesztett kötet esetében mindig meglévő egyenetlenségek ellenére. Legalábbis akkor, ha a kis példányszámban megjelent kötet eljutott hozzá. Az utóbbi időszak könyvkiadásában ugyanis az a helyzet állt elő, hogy sokszor a szélesebb szakma sem értesülhet egy újabb kiadvány megjelenéséről. Talán e probléma megoldása lehet a Hajnal István Kör számára is, ha nagy nyugati elődeihez hasonlóan a legjobban sikerült tanulmányokat évente egy kötetbe fűzve bocsátaná a nagyérdemű elé.

Halmos Károly

Magyar Számítógépes Történeti Adatarchívum*

A Hajnal István Kör Választmányának és a TÁRKI vezetőségének 1996 őszi megállapodása alapján a TÁRKI (Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) keretében létrejött a számítógépes történeti adatállományok archívuma. A történeti adatarchívum a TÁRKI Adatbank autonóm egysége. Irányítását a HIK Választmánya és a TÁRKI által kiküldött bizottmány (board) látja el.

Feladata a számítógépes történeti feldolgozások, forrásközlések adatállományait standard formában tárolni, megteremteni a használathoz szükséges dokumentációt és biztosítani a hozzáférést. A Hajnal István Kör biztosítja a történészi szakmai megbízhatóságot, a TÁRKI alkalmazza a szociológiai szabványokat, az archiválási gyakorlatot és a fizikai tárolást.

Magyarországon is egyre nagyobb szükség van számítógépes történeti adatarchívumra, mert megnőtt a kutatóhelyeken, levéltárakban készített feldolgozások száma és adatmennyisége. Újabban lehetségessé és követelménnyé vált az adatok forráshű rögzítése, így a számítógépes adatfeldolgozás újfajta forráskiadványként is felfogható. Összegyűjtésük és közkinccsé tételük halaszthatatlan feladat. Ezt célozza a Hajnal István Kör és a TÁRKI kezdeményezése.

Az adattár közszolgálati funkciókat lát el, igyekszik a témakörébe tartozó összes kutatást begyűjteni és archiválni. A HIK-TÁRKI adattárában lévő adatok a kutatást végzők tulajdonát képezik és így azok minősítése (hozzáférhetősége, lásd később) az adatot elhelyező szándékát tükrözi. A HIK-TÁRKI adatbankja különböző társadalomtörténeti jellegű adatfelvételek egységes, magas feldolgozottságú, másodelemzésekre és összehasonlító vizsgálatokra alkalmas adatainak archiválását végzi. A vizsgálatok archiválása folyamatos, az adatbankba bekerült vizsgálatok dokumentációját – a kérdőívet, a kódutasítást, a publikációk jegyzékét stb. – is megőrizzük. A felhasználók rendelkezésére állnak az írásos dokumentáció mellett a kutatótól (ill. kutatóhelyektől) kapott nyers adatok, és az ebből a TÁRKI munkatársai által készített SPSS export file-ok, valamint kódkönyv, tanulmány számítógépes adathordozón, ha azt a kutató átadta az adatokkal együtt.

Hangsúlyozandó, hogy csak a megjelenítés médiuma újszerű. Történészi szempontból a projektum célja, hogy megfeleljen a teljesen hagyományos forrásközlési szabályoknak, vagyis kinyomtatott formában is meg kell állnia a helyét a szakmai közvélemény előtt, jóllehet a papír alapú megjelenítés nem cél,

* E témáról a Sic Itur ad Astra 1994/1-2 számában már megjelent egy ismertetés Benda Gyula tollából. Az ott említett adatbázisok részei az archívumnak. A korábban épített adatbázisok jegyzéke fellelhető az alábbi mű függelékeként: Mawdsley, Evan–Munck, Thomas. *Számítógép a történettudományban.* Budapest, Osiris, 1996.

hiszen ilyen tömeges adatközlés esetén a visszakereshetés igen vesződséges. Az archívum ugyanakkor támogatást kíván nyújtani a puszta adatrögzítésen túli megfelelő minőségű dokumentáció elkészítéséhez.

Miért kell archiválni? Mert...

...a kutatások értékét növeli, ha a különböző kutatóhelyeken született adatok a szélesebb szakmai és laikus közönség számára elérhetők.

...ha lehetővé tesszük másoknak, hogy használják az adatokat, ezzel a kutatások hitelessége is növekszik.

...az adatok tematikus gyűjtése segíti a felhasználókat az érdeklődésüknek megfelelő, de másutt folytatott kutatások eredményeiről való tájékozódásban.

...a számítástechnikában gyakran változik a technológiai környezet. Az egységes szerkezetben őrzött adatok erre specializált szakértők munkája révén az új környezetben sem vesznek el a további elemzések számára.

Az egyének demográfiai, vagyoni stb. adatainak szórt és koordinálatlan gyűjtését tartalmazó feldolgozások egyesített tárolása révén hatalmas társadalomtörténeti (proszopográfiai) adattárak kialakulása válik lehetővé egyszerű akkumuláció révén. A projektum várható eredménye egy virtuális archívum, amely távolról is elérhető. Ez lehetővé teszi, hogy a történeti kutatások során

— közelebb kerüljön egymáshoz makro- és mikrotörténet, nemzeti és helytörténet;

— megfelelő informáltságon alapuló viszonyok alakuljanak ki az adattárolás területén;

— hosszabb idősorokhoz és összehasonlító adatokhoz jussanak a társadalomtudományok;

— első kézből származó információkhoz jusson a nemzetközi kutatás;

— a magyar kutatás bekapcsolódhassék a nemzetközi együttműködésbe.

A kutatási témákat külön index és katalógus rögzíti, ami a kutatásokra vonatkozó fontosabb információkkal együtt hozzáférhető. Az archivált kutatásokról a TÁRKI katalógusa és a TÁRKI-kiadványok tájékoztatnak. A HIK-TÁRKI adatkatalógusa a számítógépes hálózaton keresztül is elérhető (http://www.tarki.hu).

A TÁRKI-ban elhelyezett állományokat a munkatársak logikai konzisztencia szempontjából ellenőrzik, tisztítják és egységes formába alakítják. A TÁRKI standardja felcímkézett, dokumentummal ellátott SPSS export-file. Ha közben a technológiai környezet változik, akkor az adatokat a további felhasználhatóság érdekében az új környezetbe helyezzük át (ez történt például akkor, amikor az adatbank adatfile-jait optikai lemezekből álló juke-box-ra tettük át mágnesszalagokról és floppykról). Az adatok terjesztése a felhasználók igényei szerint floppyn, mágnesszalagon, vagy számítógépünkön on-line módon történik (ftp szerverünkön keresztül).

A vizsgálatok kiválasztása a TÁRKI-katalógus segítségével történhet, amely minden kutatásról a következő rövid leírást tartalmazza:

- kutatás címe,
- felvétel időpontja,
- kutató (kutatóhely),
- a kutatás vezetője,
- munkatársak,
- a minta rövid leírása,
- módszer (felvételi technika),
- dokumentáció sorszáma,
- esetszám,
- változószám,
- kategória (hozzáférési osztály),
- adathasználati díj,
- publikációk,
- megjegyzések.

A katalógusban való keresést a következő indexek segítik:

- sorszámindex,
- címindex,
- kutatóhelyindex,
- a kutatásban részt vevő személyek indexe,
- tematikus index,
- Library Congress index.

A vizsgálat dokumentációjába a TÁRKI-ban lehet betekinteni, vagy fénymásolatot kérni róla (ezt önköltségi áron a TÁRKI elkészíti). Az adatok floppyn, vagy ftp útján SPSS portable file, vagy nyers file formában kérhetők. Mindezeket a felhasználó írásban megrendelheti.

A TÁRKI-ban archivált kutatások az alábbi adatvédelmi fokozatok valamelyikébe sorolhatók:

A Az adatok az adatbank használatára jogosultak számára szabadon továbbadhatók.

B Az adatok a hazai tudományos kutatóknak (kutatóhelyeknek) szabadon továbbadhatók, egyéb felhasználáshoz az adatszolgáltató kutató (kutatóhely) egyedi engedélye szükséges.

C Az adatok a TÁRKI-tagszervezetek számára szabadon tovább adhatók, egyéb felhasználáshoz az adatszolgáltató kutató (kutatóhely) egyedi engedélye szükséges.

D Az adatok csak az adatszolgáltató kutató (kutatóhely) egyedi engedélyével adhatók ki. (Ez a minősítés csak időlegesen adható, az adatszolgáltató az elsődleges elemzések lezárásáig veheti igénybe, ez legfeljebb 5 év.)

Adathasználat esetén a felhasználó köteles hivatkozni a HIK-TÁRKI Történeti Adatarchívumra és az elsődleges adatforrás (kutató ill. kutatóhely) nevére.

Az adatok archívumban való elhelyezéséhez a kutató (kutatóhely) biztosítsa a következőket:

- a nyers adatokat és a hozzá tartozó rekordleírást (nyers adatok helyett SPSS file is leadható),
- az eredeti forrás leírását;
- az adatlapot (kérdőívet),
- a kódutasítást (ha volt ilyen),
- a felvételhez használt egyéb útmutatókat, segédleteket,
- a vizsgálat általános leírását,
- a kutató (kutatóhely) nyilatkozatát arra vonatkozóan, hogy az adatok melyik adatvédelmi fokozatba sorolhatók,
- a képzett változók leírását.

A HIK-TÁRKI Bizottmány jelenlegi tagjai:
Benda Gyula (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék),
Benedek Gábor (ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék),
Halmos Károly (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék),
Mazsu János (KLTE BTK Történeti Intézet),
Mészáros József (TÁRKI),
Trostovszky Gabriella (Magyar Országos Levéltár).

A Hajnal István Kör és a TÁRKI társulásába más személyek, egyesületek és intézmények is beléphetnek.

Az érdeklődök jelentkezését, valamint a korábbi kutatások adatállományának elhelyezését várja Tóth Tamás, a Bizottmány titkára.

Cím: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, 1052 Budapest, Piarista köz 1.

e-mail: tothur@osiris.elte.hu

Szerkesztőségi kérések

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió, könyvismertetés stb. két kinyomtatott példányát jutassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:

— a dolgozatot lehetőség szerint ne vagy csak nagyon kis mértékben szerkesszék meg,

— a dolgozatban Times New Roman CE (vagy HTimes New Roman) betűtípust használjanak,

— folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,

— egységes végjegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.

3. A Sic Itur ad Astra által támogatott végjegyzetelési rendszer:

a.) hivatkozás oldalszámra (a kiadvány egy részére) egy szerző munkájában

Szerző: *A könyv címe* [kurzíválva]. Kötet száma. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó [nem kötelező], kiadási év. Oldalszám.

pl.: Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek*. Bp., Századvég, 1993. 46–47.
Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. II. köt. Bp., Osiris-Századvég, 1994. 190–191.

Megjegyzés: A címet kurzíválni kell, a kiadót nem szükséges feltüntetni. Nem kell az oldaszám után „o." vagy „p." betűt tenni.

b.) hivatkozás oldalszámra egy szerkesztő által összeállított munkában

A könyv címe [kurzíválva]. Szerk.: A szerkesztő neve. Kiadás helye, kiadó [nem kötelező], kiadási év. Oldalszám.

pl.: *Ellenzéki Kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: Richter Anna. H. n., Ötlet, 1990. 51.
Magyar alkotmánytörténet. Szerk.: Mezey Barna. 2. kiad. Bp., Osiris, 1996. 125–129.

Megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a **h. n.** (helymegjelölés nélkül), **é. n.** (év nélkül), **k. n.** (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére.

c.) hivatkozás oldalszámra egy tanulmánykötetben

A tanulmány szerzője: A tanulmány címe. In: *A tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A szerkesztő neve. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. Oldalszám.

pl.: Owen, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992*. Szerk.: Bihari Mihály. [Bp.], Kossuth, 1993. 43–45.

Lomax, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Szerk.: Krausz Tamás. Bp., Napvilág, 1998. 307–308.

Megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d.) hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra

Szerző: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: Szilágyi Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

Aczél Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

e.) hivatkozás napilapban megjelenő cikkre

Szerző: A cikk címe. In: *A napilap címe*, évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: Kun Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem..." In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

Csapody Tamás: Alezredes fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

4. A bibliográfia, irodalomjegyzék stb. elkészítése

– Kérjük szerzőinket, hogy – bármelyik módszert követik is – az irodalomjegyzék, a bibliográfia, a rövidítésjegyzék (stb.) elkészítésekor mindig figyeljenek azok összehangoltságára!

– Az általunk javasolt két módszer:

1. A jegyzet-hivatkozás után zárójelben a továbbiakban alkalmazott rövidítés feltüntetése:

pl.: (A továbbiakban: Kosáry, 1994.)

2. Ez a másik módszer elsősorban akkor javasolt, ha sokszor kell ugyanarra a műre hivatkozni (vagy ugyanazon szerzőtől több könyvet kell idézni). Ilyenkor célszerű a végjegyzetben a rövidítést alkalmazni, és a tanulmány végén megadni a feloldást.

pl.: *jegyzetben:* Ránki, 1981. 55.

irodalomjegyzékben:

Ránki

1981 Ránki György: *Gazdaság és külpolitika*. Bp., Magvető, 1981.

1988 Ránki György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Bp., Magvető, 1988.

A jegyzetek elkészítéséhez további hasznos információkat nyújt:

Gyurgyák János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Bp., Osiris, 1996.

Eco, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* [Bp.], Gondolat — Kairosz, 1996.

Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267.

SZERZŐINK

Apor Balázs
A KLTE V. éves történelem–angol szakos hallgatója

Bognár Bulcsu
Az ELTE BTK Művelődés- és társadalomtörténeti doktori iskolájának II. éves hallgatója

Giró-Szász András
1997-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán. Jelenleg az ELTE BTK Közép- és kora újkori történeti doktori iskolájának III. éves hallgatója

Halmos Károly
Az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének adjunktusa

Holdampf Hedvig
Az ELTE BTK történelem–magyar szakán végezett, jelenleg a Romantika irodalmának kora doktori iskolájának III. éves hallgatója

Klement Judit
Az ELTE V. éves történelem–szociológia szakos hallgatója

Korpás Zoltán
1997-ben végzett az ELTE BTK történelem–spanyol szakán. Jelenleg az ELTE BTK Közép- és kora újkori történeti doktori iskolájának III. éves hallgatója

Papp István
Az ELTE BTK II. éves történelem–politikaelmélet szakos hallgatója

Szívós Erika
Az ELTE BTK Művelődés- és társadalomtörténeti doktori iskolájának hallgatója

Várhelyi Zsuzsanna
Történelem–angol szakon végzett az ELTE BTK-n. Jelenleg a Columbia University (New York) doktori ösztöndíjasa